

**КЕЛДИ
ҚОДИРОВ**

СЕЛ

Қиссалар

**Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982**

Тақризчи
Муҳаммадали Қўшмоқов

Қодиров, Келди.
Сел: Қиссалар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. —
304 б.

Келди Қодировнинг мазкур китобга киритилган қиссалари мавзу жиҳатдан хилма-хил. «Сел» олимлар ҳаётидан ҳикоя қилса, «Оқ бурон»-да пахтачилик муаммолари ҳақида фикр юритилади. Қаҳрамонларнинг эътиқод, виждон, бурч ҳақидаги тушунчалари, курашлари ҳар икки қиссанинг ҳам негизини ташкил этади.

Қадыров, Келди. Горный поток. Повести.

Уз2

К $\frac{70303-16}{М 352(04)-82}$ 21-82 4702570200

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й.

С Е Л

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

Ҳаво исиб қолди. Икки кеча-кундуз тинмай майдалаган илиқ ёмғир табиат рангини ўзгартириб юборди. Сурхчаларда куртаклар бўрта бошлади, толларнинг сўлим новдалари попукчалар тақди, ариқларнинг қордан ариган рошларида майса кўринди. Офтобруя бўрсилдоқ ерлардан майин ҳовур кўтарилади...

Бироқ кутилмаганда кечаси ҳаво яна совиди, ерни қиров қоплади. Кўкиш туман аллақачон кўтарилиб кетган бўлса-да, ҳаво дамидан қайтмади. Зарафшон томондан ёпирилаётган паға-паға оқ булутлар тўдаси кулранг тусга кириб, кейин қорайди. Аста-секин қор учқунлай бошлади. Илиқ ҳавога ишониб бағрини оча бошлаган шошқалоқ куртакларни совуқ уриб кетди...

Тонг аёзига қарамай биринчи автобусда йўлга чиққан Мўмин Янгиқишлоққа етганда тушди. Совқотган қўлларига «куҳ-куҳ»лаб қўйди. Рошларини қор босган анҳордан енгилгина буг кўтарилади. Шохбутоқлари қор залворидан чўккан дов-дарахтларнинг бошлари эгик. Онда-сонда «қарс-қурс» этган овозлар эшитилиб қолади...

Мўмин анҳордан кўтарилаётган ҳовур пардаси ортида келинчакдек кўришаётган дарахтларга қараб қолди. Кейин беихтиёр турли юмушлар билан шошилиб кетаётган одамлар оқимига қўшилиб кетди. Бир оз юргач қорақўл пальто кийган бир қиздан:

— Янгиқишлоқ маданий ёдгорликларни институти қаерда, айтолмайсизми? — деб сўради.

Қиз қалдирғоч қанотларига ўхшаш лабларини чиририб:

— Яна бир бекат юрасиз! — деди-да, йўлига кетди.

Мўмин «Раҳмат!» деб қўйиб қадамини тезлатди.

Институтга етиб борганида қуюқ кулранг булутлар йиртиғидан қуёш гардиши кўринди. Бир лаҳза оламни нурга тўлдирди-ю, яна ғойиб бўлди. Хурпайган булутлар бир-бирига қўшилиб кетгач чор-атрофни ғира-шира қоронғилик чулғади. Дам ўтмай офтоб чарақлаб, булутлар эса шамолларда шопирниб ётган шаршарага ўхшаб кетди...

Мўмин лайчанинг тумшуғига ўхшаган туфлисига ёпишиб қолган қорни қоқиб, институтнинг ёнғоқ дарахтидан қилинган, ғоят моҳир ўймакор тигидан чиққан жимжима эшигини очиб, ичкарига кирди. Кираверишда турган навбатчининг: «Хўш, хизмат?» деган сўроғига тортинчоқлик билан жавоб берди:

— Қоплонбек акага...

Мўминнинг гапи оғзида қолди; ичкарига кириш учун рухсат ололмади. Негаки Қоплонбек Қиличбеков муҳим бир иш билан банд, бундай пайтларда қабулга одам киритиш тақиқланган, ҳатто ички телефон ҳам олиб қўйилар экан.

Навбатчи Мўминга кўзини лўқ қилиб: «Хўш, нима дейсан? Бўшагунча кутасан-да, начора?» — дегандай қараб турар, чап қўли билан столни бир маромда чертар эди.

Жигарранг мовут ёпилган креслода ўтирган бир чол:

— Келинг, отам! — деб ёнидаги стулдан жой кўрсатгандагина Мўминнинг унга кўзи тушди. Салом бериб ёнига ўтирди.

Чол дўпписини олди-да, устарада қирилган бошнини, кўзларини, қошларини силади. Томирлари бўртиб тур-

ган сержун қўллари билан кресло раҳига ёстанганча, қимирлаб қўйдн. Унинг чап юзи тинмай учиб турар, қўли билан сийпаласа учмай қоладигандай тез-тез сийпалаб қўярди.

— Ана шунақа, отам!.. Бу олимлар ҳам эринмаган, айтишишни яхши кўрадиган халқ бўлади ўзиям! Маҳкамжон билан Қоплонбек аллақачондан бери ғиди-биди қилади-ю, нима учун сан-манга бораётганларини ўзлари ҳам билишмайди. Иккаласи ҳам фозил одам бўлса...— Қария узилиб қолган суҳбатини шундай деб якунладида, Мўминга юзланди.— Қўлёзма олиб келганмисан, отам? Директоримизнинг телевизордан гапирган гапларини эшитган эдингми? Бу ернинг боласига ўхшамайсан, билиб турибман! Ома-лекин, отам, Шакар бобонгнинг гаплари доим қулоғингда бўлсин! Вақт ғанимат, вақт дарёдай оқиб кетяпти, ўтган ҳар бир дақиқани қайтариб ололмайсан! Ана шундай, отам, бу савдоларнинг барини Шакар бобонг бошидан ўтказган! Шакар бобонг билиб-билиб, топиб-топиб гапиради!..

Мўмин директорни телевизорда ҳам кўрмаган эди, чолнинг қандай қўлёзма ҳақида гапираётганини ҳам яхши англамади. Шунинг учун талмовсираб елка қисиб қўя қолди. Бамайлихотир ўрнашиб ўтириб олган Шакар бобо эса гапида давом этаверди:

— Уни кутиб, буни кутиб вақтни ҳавога созуриб юборамиз, отам. Вақт — дарё, ўтирган — бўйро!..

Мўмин кўзини бир нуқтага қадаганча хаёлга ботди. Зимдан у чолнинг гапини диққат билан тинглаётган бўлиб кўринар, аслида эса бу сергап бобонинг бирорта гапи ҳам қулоғига кираётгани йўқ эди. У дадасининг очиқ кўнгил билан рухсат бермаганлигининг сабабини, аясининг ўнгитларини ўйларди: «Нега аям менга бунчалик йўл-йўриқ кўрсатаверади? Дадамга кун бермайди. Дадамга ҳам ҳайронман! Бир уйда яшасак ҳам жуда кам кўраман. Кўрганда ҳам салом-алиқдан нарига ўтиш йўқ. Ҳеч тушунмайман! Бўлмаса қўли етмайдиган ер

Йўқ, бир оғиз гапирса, ҳамма нарса муҳайё бўлади-қўяди. Йўқ, у киши ўзи ғалати одам...»

Шакар бобо унинг елкасига қоқиб хаёлини бўлиб юборди.

— Вақт — отилган ўқ, отам! Ома-лекин ҳар бир дақиқасини нишонга отиш керак! Ана шундагина иш сифатли бўлади!.. Олис жойдан атайлаб келганингга қараганда, бирор ноёброқ қўлэзма олиб келган бўлсанг керак! Ноёб қўлэзма бўлса, дарҳол оламиз! Яқинда афғонистонлик бир сайёҳда ўзимизга доир ноёб қўлэзма бор экан, ўзининг шахсий мулки экан деб эшитиб қолдик, отам! Жабборқулда жон борми, қидиришга тушиб кетдик! Охири Боқудан топдик! Қоплонбек Қиличбеков катта парх билан сотиб олиб келди! Ҳазрат Навоийнинг энг ноёб куллиёти экан! Соф тилла сувига кўчирилган-а! Зора бахтимизга сендаги китоб ҳам шунақа асл бўлса!

— Китоб дейсизми, бобо?

— Ҳа, отам, ҳозир ноёб қўлэзмалар сотиб оляпмиз.

Эшитмаганмисан?

— Йў-йўқ, бобо! Мен бошқа иш билан келувдим...

— Қанақа иш?

— Аспирантурага киргани келдим... Ўзлари чақиртиргандилар...

— Бундоқ дегин! Ҳа, отам, ёшликда ўқиб қолиш керак! Фақат ўқиб қолиш керак! Тўғри қилибсан! Бизларнинг давримизда ўқишга қўл тегибди дейсанми? Умримиз эгарда ўтарди!.. Мана энди баъзан ўйлаб қоламан: шунча вақтимни бекордан-бекорга кетказиб ётгунча, менам бирорта мавзу олиб, ишлаб ётсам бўлмай-дими? Бу кимга фойдаю кимга зарар? Илму фаннинг бирор соҳасини оламану кашф қилиб ётаман! Қалай, отам?.. Ҳа, айтгандай, Қоплонбек Қиличбековнинг ўзлари чақирганлар дедингми? Ўзлари чақирган бўлсалар бу ерда нима қилиб ўтирибмиз?.. Юр, отам!

Шакар бобо жойидан турди. Мўмин унинг орқасидан

эргашди. Навбатчи хўмрайганича қолди. У Шакар бобонинг феълени — бир оғиз қаршилиқ кўрсатгудай бўлса, ҳаммаёқни бошига кўтариб шовқин солишини яхши биларди. Шу ваздан ҳатто Қоплонбек Қиличбеков ҳам доимо унинг ёнини олар эди.

— Қабулхонасида кута турамиз, отам. Қоплонбек ҳам қизиқ одам. Утиради гап со-ти-иб!

Улар қабулхонага орқама-олдин кирдилар. Котиба назокат билан ўрнидан туриб салом берди.

— Дилором қизим, онагинам, соғ-омонмисан, — деди Шакар бобо унинг саломига алиқ олгач.

Дилором: «Раҳмат, бобожон», деб жилмайиб қўйдида, елпиғичдай этакларини ёйиб, оҳистагина ўтирди. Котиба шу туришида балет раққосасига ўхшар эди. Мовий рангга бўялган киприклари Мўминга булут орасидан бир лаҳза кўриниш берган қуёш тарақларини эслатди...

Дилором ўйноқи кўзларини Мўминга бир қадашдаёқ, йигит ҳақида муайян фикрга келиб қўя қолди: сапсарик қўйлакка алмисоқдан қолган қора балиқнусха галстук тақиб олибди. Демак, замондан орқада. Туфлиси ҳам модний эмас. Шими бир ойдан бери дазмол кўрмаган бўлса керак! Аммо-лекин ўзи бинойидек! Фақат... пешонаси кенгроқ! Сочини олдинга тараса-ку пешонасининг кенглиги ҳам, бошининг чўзиқлиги ҳам билинмай кетарди!..

Дилором яна машинкасини чиқиллатиб, ишини давом эттирди. У баъзан машинка ҳарфларидан кўзини олиб дам Шакар бобога, дам Мўминга қараб-қараб қўяр, бармоқлари эса ўша тезликда ҳарфларни босаварди.

— Бобожон, бу йигит ким бўлади?

— Бу отамни директоримизнинг ўзлари чақиртирган эканлар, мана олиб келдим! — Бобо елкаси оша Мўминга қараб қувлик билан кўз қисиб қўйди, устма-уст томоқ қириб йўталди.

Дилором бошини кўтариб, йиғитга кулимсираб қаради. Мўмин ҳам беихтиёр жилмайди. Кўнгли ўзидан ўзи ёришиб кетди.

Бир нафас Қоплонбек Қиличбековни ҳам унутди. Дилором ғира-шира қоронғида лов этиб порлаган мушакдай кўзини олди. У Дилоромнинг бўйнидаги тилла занжирга, турмакляниб, жигарраиғ тўр тутилган сочига, офтоб тегмаган билагидаги эркакча соатга бир лаҳза қараб қолди...

Шу тоб эшик шашт билан очилиб барваста гавдали директор чиқди. Маҳкам Акбаров, Уткир Илҳомов, Муҳайё Жабборова, Расул Сатторов, институтнинг илмий котиби Ҳасанбек ҳам орқама-олдин чиқдилар. Қоплонбек Маҳкам Акбаров билан бош ирғаб совуққина хайрлашгач, Шакар бобога юзланди:

— О, қандайсиз? Соғлиқлар нечук?— У бобо билан қуюқ кўришгач Мўминга қўл чўзди:— Келинг, ўғлим!.. Қаҳрамон барибир мени тўғри тушунади. Ўғлини ҳузуримга юборади, деб ўйловдим!— дея Мўминнинг қўлларини қисиб самимий сўрашди.

Профессор Мўминини кабинетига бошлаб кириб кетаркан, ҳамон қабулхонада турган Муҳайё ҳам Расул Сатторовга ўғирилди-да:

— Бир оз туриб, менинг олдимга киришлар,— деди буйруқ оҳангида...

ИККИНЧИ БОБ

Мўмин Қоплонбек Қиличбеков қабулига институтдаги кўмма зиддиятлар юзага чиқаётган бир пайтда келди. Хушбичимгина бу йиғит профессорнинг хаёлларини остин-устин қилиб юборди. У асабий бир кайфиятда бўлса ҳам йиғитни очиқ чеҳра билан қаршилади. Чунки бир жиҳатдан уни ўзи таклиф қилган, қолаверса Мўминини кўрган заҳоти дўсти ёдига тушди. Гўё мадад-

кори, допо маслахатгўйи шу йигит тимсолда унинг қанотига киргандай бўлди.

Қоплонбек ҳар йили навбаҳорда Ойқишлоқдан бир оз наридаги шаҳидлар қабрига отасини зиёрат қилгани борарди. Шу баҳонада бу ердаги қариндош-уруғларини, қадрдон дўсти Қаҳрамонни кўриб, улар билан бир чақчақлашиб келарди. У бултур — Мўмин институтни битирадиган йили ҳам Ойқишлоққа борди.

Қаҳрамон Отабоевнинг ҳовлисига кирганда ҳузурбахш шабада супа чеккасидаги бир туп жобазакнинг оқиш-кўкиш гулларини капалакдай тўзитмоқда эди. Ҳовлининг нариги тарафида эгнига оқ сурпдан қўйлак, бошига кизаклари ўчиб кетган дўппи кийиб олган Отабой чол бултурдан қолган буғдойни совурмоқда эди. У буғдой тўлдирилган ғалвирни боши баробар кўтариб, наждан сув қуйиლაётгандек пастга қараб бир меъёрда тўкиб турар, буғдой орасидаги қипиқларни, қора куя еган донларни шабада брезент палосдан анча нарига учириб туширарди...

— Ҳорманг, ота!

Чол ғалвирни буғдой хирмони устига қўйди-да, калошини шапиллатиб Қоплонбекка пешвоз юрди. Чол шу юришида бўр билан йўғон қилиб чизилган «г» ҳарфига ўхшаб кетар эди. У меҳмонга пешвоз бораркан, йўл-йўлакай тўхтаб, орқасига қараб: «Ҳой, болалар! Қаёқдасанлар? Ҳаҳ, шумтакалар! Товуқларга эҳтиёт бўлиб туринглар, титкилаб ташламасин! Ҳой, сенларга айтяпман!» деб жавради. Чол бошини ним кўтарди-да, қўлини соябон қилиб пешонасига қўйди. Сийрак, аммо оппоқ соқол-мўйловларига сарғиш буғдой гардлари ёпишиб қолган эди.

— Меливоймисан?.. Йўғ-е... Қарилик қурсин!.. Келинг, меҳмон, — деди кўришаркан. Сўнгра: — Келин! Боғдаги сўрига жой қил! Қаҳрамоннинг ўртоғи кепти, — деди.

— Саломатмисиз, ота? Қаҳрамон ишдами?..

— Ҳа-я... Балки, эшитмаган чиқарсанг. Ҳаммаёқ алғов-далгов! Радиода ҳам айтувди. Сел келарминг... Одамлар кўч-кўронини ҳам шайлаяпти... Бизми?.. Кўп нима бўлса биз ҳам шу-да! Ут балосидан, сув балосидан ўзи асрасин.

Қоплонбек шундагина кўчадан шох-шаббалар ортиб, қаторлашиб ўтаётган юк машиналарига, кетмонларини ялтиратиб кетаётган одамларга разм солди. Кейин чол билан хайрлашди-да, ўрнидан турди. Қоплонбек райком идорасига кириб борганда, Қаҳрамон ташкилотларнинг раҳбарларига лўнда-лўнда топшириқлар бермоқда эди:

— Сел темир йўлдан тошса, Ойқишлоқ бутунлай сув тагида қолиб кетади. Қандоқ бўлмасин йўлини тўсишимиз керак. Тайёр бетон плиталарни,— у комбинат директорига мурожаат қилди,— сув тошиш мумкин бўлган ерларга юборинг! Сизга жавоб!.. Ўртоқлар, ҳамма имкониятларни ишга солинглар! Бульдозерлар, машиналар, даладаги ишга яроқли одамларнинг ҳаммаси дарҳол сафарбар қилинсин.

Шундан кейин у ҳаммага жавоб бериб юборди-да, Тошкентга, обкомга сим қоқди.

— Вазият хавфли, ўртоқ секретарь! Сув тошиши мумкин бўлган ҳар икки жойда ҳам темир йўл кўприги бор. Портлатиб ўзани очиб юбормасак, тошади... Раҳмат, раҳмат!.. Хўп бўлади... Ҳарбийлар ёрдамга келади?.. Жуда катта раҳмат, ўртоқ секретарь!

Қаҳрамон трубкани жойига қўйгандан кейингина эшик оғзида кулимсираб турган Қоплонбекни кўрди.

— Келганинг яхши бўлди! Дўстлик шунақа оғир кунда синалади-да! — У шундай деб ҳорғингина кулимсиради-да, кучоқлашиб кўришди. Қоплонбек Қаҳрамоннинг қизариб шишинқираган кўзларига қараб, аҳволини тушунди.

— Раҳбарлар қаерда?

— Биринчимиз касал. Учинчи отпусқада. Иккинчизнинг акаси тўй қилаётганди. Ушанинг ҳурмати учун

ҳаммаси чов-човлашиб кетишибди... Уч кундан бери мана шу ташвиш бор эди-я.

— Зўр раҳбарлик қилар экансан! Нима, колхозга раисмисан ёки райком секретаримисан?

— Қўйсанг-чи... Бунақа пайтда ҳар бир одам шу йўлни тутарди. Ўзинг-чи? Ўзинг ҳам худди шундай қилган бўлмасмидинг!.. Кечаги аҳволни бир кўрмадинг-да! Идорадан чиқиб кетаётсам қишлоқ Советининг раиси: «Хужжатларни кўчирмоқчи эдик», деб битта юк машина сўради. Машина бердим. Оқшомда кўчасидан ўта туриб қарасам, машинага кўч-кўрони ортилган. Элдан бурун жуфтақ ростламоқчи! Қишлоқнинг ўртасида ўтиради-я... Халқ нима дейди? «Ўзлари кочиб қоляпти! Биз қаердан машина топамиз? Биз одам эмасмизмиз?» демайдимиз? Уйлаганимдай бўлди ҳам. Хотин-халаж бир зумдаёқ мени ўради—олди. Йиғлайвериб бир хилларининг қовоқлари шишиб кетган. Сочлари юлинган. «Нима гап, онахонлар?» деганимни биламан. Бошланди:

— Ўзингизни гўлликка солманг! Бизга ҳам машина беринг!

— Бизнинг жонимиз ширин эмасми?

— Сигиримиз, мол-ҳолимиз қолса ҳам майли. Қўрпа-ёстигимизни ташиб олсак, бас!

— Райком бобо элдан бурун жуфтагини ростлаб қолибди!

— Нима учун Олий Советга сайладик, жонимизга аро кирмасангиз.

Лом-мим дегани қўйишса-чи! Тўғри гапиришади. Нима дея олар эдим!.. Ўн қадамча нарида, кўз ўнгимда қишлоқ Совети раисининг юкларни ортилиб, жўнашга тайёр турибди.

«Онахонлар!— дедим зўрға.— Онахонлар! Ҳеч ваҳима қилаётган жойи йўқ! Шовқин солманглар! Аммо ҳар эҳтимолга қарши тайёр туринглар. Сизларни ташлаб биз очикмозорга кетамизми?»— дедим. Қуруқ гап билан уларни тишчатиб бўларканми? Уша заҳотиёқ бир

амалий иш қилишим керак эди. Дарров раисни чақиртирдим. «Хўш, Совет ҳужжатларини ортдингизми?» — дедим. Жавоб кутмай туриб юзига тарсаки тортиб юбордим. «Лаънати, хойн! Уруш вақти бўлганида, шартта отиб ташлардим», дедим! Ҳамманинг кўзи олдиди, иккита йигитчани ва шофёрни чақиртирдим-да, юк-пукини кўчанинг қоқ ўртасига туширтириб ташладим! Ҳалиги ранс нима деб пўнғиллайди, дегн! Устидан арз қилар эмиш! Ана кўрдингизми?.. Ҳали терговда ўтириб чиқса ҳам ажаб эмас! У лаънати ҳар бир мажлисда ҳаммадан аввал сўзга чиқиб халқпарварлик ҳақида сафсата сўқарди. Мана, дўстим, сенга халқпарварлигу ватанпарварлик! Халқпарварлигининг элнинг бошига бирор кулфат тушганда кўрсат! Тўғрими?

Улар қўлтиқлашиб ташқарига чиқишди. Цемент пиллапоячалардан пастга туришди.

— Масалан, мана, иккинчимизни олиб қара,— деб давом этарди Қаҳрамон,— ҳозир халқимизнинг етти яшаридан етмиш яшаригача дарё бўйида. Селга қарши чора кўряпти... Аммо у йўқ! Еки бормаса акасининг тўйи ўтмай қолармиди? Халқнинг обрўсидан акасининг обрўси баландми? Шу халқнинг кетидан «Волга» миниб юрибди. Ке-ри-лииб!..

Қоплонбек Қиличбековнинг хаёли бошқа ёқда эди, у елкасига тушган дўстона муштан чўчиб тебраниб кетди-ю, хаёли ўзига келди. Қаҳрамоннинг гапларини диққат билан тинглаётган одамдай, кулимсираб: «Қизиг-а?» деб қўйди.

— Кўйсанг-чи! Қизини нимаси? Расво!— давом этди Қаҳрамон Отабоев.— Расво! Халқни билмайди деб ўйлайсанми? Жудаям яхши билади-да! Айтмайдими, раҳбарларнинг бирортаси ҳам кўринмаяпти, деб! Айтади! Ернинг тагида илон қимирласа билади! У эса ҳозир халқнинг соғлиғига қадаҳ кўтараётган бўлса ҳам ажаб эмас! Халқнинг кўзидан яшириниб қоламан деган одам чучварани хом санабди!

— Менга қара, сал... оширвормаяпсанми?

— Оширворганим йўқ. Мана, сен билан мен ҳар ба-
лонни кўрдик. Аммо эътиқодимиздан қайтдикми? Йўқ!
Қайтмас эдик ҳам! Уша қайинларнинг ўрнига ўзимиз-
ни арраламоқчи бўлишгандаям қайтмас эдик! Биласан-
ми, бу улуғ эътиқод қалбимизга она сути билан бирга
кирган! Жон билан чиқади! Аммо баъзиларнинг мана бу
ерида бир нарса ёниб турмайди. Бугунини ўйлайди,
холос. Эшонваччалар айтгандай, эртага ё обло-ю, ё на-
сиб!..

Қаҳрамон Отабоев бирдан бошқача бўлиб қолди.
Ранги бўздай оқариб кетиб, елкалари уча бошлади. У
зўр бериб йўталани қайтармоқчи, гапини давом эттир-
моқчи эди. Аммо йўтал қўймади. У анчагача силкиниб-
силкиниб йўталди. Йўтал аралаш «бу... бу лаънати ух-
хў, ух-хў... нам... ух-хў, ух-хў... ҳеч ух-хў... бўлмайди-да»,
дер эди. Кейин жаҳл билан тупуриб ташлади. Тупуги
қон аралаш эди...

— Менга қара, сен ўзгариб қолибсан, дўстим,— де-
ди Қоплонбек Қаҳрамоннинг елкасидан самимий қучар-
кан.— Аммо бўш келма. Шундай дейману, ўзимнинг ҳам
юрагим тамом бўлганга ўхшаб кетади.

— Қўйсанг-чи, бўш келадиган аҳмоқ йўқ!— Қаҳра-
мон шундай деди-ю, ўйланиб қолди.— Қарияпмиз-да,
дўстим, қарияпмиз! На чора! Сен бўш келма дейсан!..
Мен ўрмонларда беному нишон ўлиб кетарман деб ўй-
лаган эдим... Йўқ, ундай бўлмади... Худо кўрсатмасин,
ўлиб кетганимда борми? Халқнинг хотирасида шарми-
сор бўлган номимизгина қоларди. Тўғри, бир кун эмас
бир кун кимлигимиз маълум бўларди, аммо бунинг биз
учун ҳечам қизғини йўқ эди-да! Аммо ўшангача ҳам бо-
лаларимизнинг нафратига сазовор бўлиб юрардик-да!
Ўзингнинг кимлигингни барҳаётлигингда исботлаб, оё-
ғингни узатиб ўлиб кетиш ҳам бахт экан... Биласанми,
дўстим, масалан, мана бир коса сув. Топ-тоза! Ҳеч қан-
дай губор йўқ! Аммо қандайдир ғаламис бу сувга

Фалон нарса содинган, деса кўнглинг тортадимми? Ула қолсанг ҳам ичмассан! Қанча-қанча коса сувлар тўкилиб кетди! Узимиз ҳам ичмадик-ку ахир! Ҳақиқат синмайли-ю, аммо эгилади дейишади. Тўғри-ю, аммо айтишга осон. Уша эгилган пайтида қанча-қанча нарсалар барбод бўлади! У яна ўзини растлаб, қаддини тиклагунча қарабсизки, қариб қолади... Йўқ, мен ҳали қаримайман! Ҳали мана бу ерим қайноқ, ўт ўчмаган...

Қаҳрамон Отабоев яна жонланди, ранг-рўйи ўз ҳолига келиб қизил югурди.

— Сен «оширвормадингми», дединг. Хўш, нимаси ошиб кетди? Уликларгина ҳеч қачон гина-кудурат қилмайди! Аммо мана бу халқ-чи? Халқ! У ўз раҳбаридан гина ёки шубҳа қилдими, ундай раҳбар Яссавийга ўхшаб пайгамбар ёшини кутиб ўтирмасиданоқ, тириклай очиқ мозорга кириб кетаверсин!

— Сен яна ошириб юбдряпсан, дўстим! Хўш, ўша шубҳа ёки гинаси ноўрин бўлса-чи?

— Қўйсанг-чи! Бўлиши мумкин эмас! Мумкин эмас! Бўлган тақдирда ҳам мен ростакамини айтяпман!

— Бўлган тақдирда эмас, бўлиши мумкин, дўстим.

— Шамол эмаса, дарахтнинг шохи қимирламайди, — деди Қаҳрамон босиққина.

— Қимирлайди! Нега қимирламас экан? Хўш, сенинг жонкуярлигингга бошқача тўн кийгизишса, айтишлик, секретарликни даъво қилипти, деб ўйлашса ёки шубҳа қилишса-чи?

Қаҳрамоннинг ранги қув ўчди:

— Ким ўйлайди? Халқми? Халқ унақа бемаъни шубҳага бормади! Бунақа гаплар учта-тўртта ғаламисдан чиқиши мумкин! — деди-ю, ҳаяжонли хитоблари сусайиб бирдан осойишта бўлиб қолди. Бундан Қоплонбекнинг эти жимирлашиб кетди. Қаҳрамон Қоплонбекка шундай хотиржамлик билан тикилди. — Масалан, Қоплонбек, сен шундай деб ўйлайсанми?

— Менми? Асло!

— Масалан, секретарь бўлмоқчи деб ўйлашинг ҳам мумкин. Хато қиласан! Депутатлиги учун уриняпти, деб ўйлашинг мумкин. Аммо ҳаётда юз бераётган ҳамма олижанобликларни, бурчни, ўз қалби буйруғини бажараётган одамни албатта қаҳрамон бўлишга уриняпти деб ўйлайвермаслик керак. Олижаноблик, виждон, фарзанднинг бурчи — ҳамма унвонлардан, ҳамма нишонлардан юксак турмайдими? Фарзанд ўз фарзандлик бурчини бажарса-ю, пимадир таъма қилиб турса? Мен уни фарзанд деб айтолмайман! Она эса ҳар қандай мукофотдан юксагини, сен ҳали бир парча этлигингдаёқ бериб қўйган... Биласанми, дўстим, бу нима?.. Бу юрак, меҳр, муҳаббат...

— Менга қара, Қаҳрамон... Жуда ғалати бўлиб кетибсан-ку, а? Мени нима деб ўйлаяпсан ўзинг? — деди-ю, Қоплонбек қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

Аммо Қаҳрамон Отабоев жиддий ва хотиржам эди. Ҳатто у ҳозир ўзини ҳаддан ташқари халқпарвар қилиб кўрсатганидан хижолат чекмоқда ҳам эди. Худди ўзини бировдан ҳимоя қилаётгандек қизиққонлик билан гапиргани учун ўзини койимоқда эди. Қаҳрамон Отабоев ўз меҳнатларидан қониқиб ички бир фаҳр билан ғурурланар, айни чоқда у ўзининг томирларида қайнаб тошаётган меҳр-муҳаббатини, ғайратини юзага чиқара олмай тамом бўламан деб қўрқиб ҳам юрарди. Замон унга энг қимматбаҳо нарчасини қайтариб берди. Хўш, фарзандлик ва гражданлик бурчини бажармаслиги мумкинми ахир? Бажарганда ҳам умрининг охиригача астойдил меҳнат қил. Аммо онангга, халқингга, Ватанингга миннат қилишга нима ҳаққинг бор? Нима ҳаққинг бор?!

— Менга қара, Қоплонбек,— деди у осойишталик билан.— Сен ҳали одамлар шубҳаланишлари мумкин, дсб айтдинг. Мени тушун, дўстим, ҳеч нарса керак эмас! Биласанми, ҳеч нарса! На шуҳрат, на амал!.. Мен фақат бир нарсадан қўрқар эдим... Иснодга қолиб ўлиб кетишдан! Энди менинг ҳеч қўрқадиган жойим йўқ! Она-

сига қандай суюкли бўлса, халқига ҳам шундай суюкли фарзанд бўлиб ўлишдан ортиқроқ бахт қаерда бор? Аммо ҳамма ҳам ардоқли бўлавермайди. Ардоқли бўлиш учун ардоқланишнинг ўзигина кифоя қилмайди... Мен сенга фалсафа сўқаётганим йўқ, мендан ўн, юз чандон билағонсан! Фақат юрагим тўлиб кетиб, бир бўшатиб олай дедим, хафа бўлма. Балки озгина шуҳрати-мизга маҳлиё бўлиб, кўзимизни шира босиб қолаётгандир, а?

Шу топда олис-олислардаги адирлардан курк бўлган товукдай ҳурпайганча ошиб ўтиб, борган сари пастлашаётган булутлар хунук бир тусга кириб бормоқда эди. Оҳак заводининг юксак трубаларини булут бутунлай ўраб олмоқда, осмонда ўтли сўқмоқ қолдириб, чақмоқ совуқ ялтирамоқда, момақалдиروқ онда-сонда гулдираб қўймоқда эди. Етимтоғ ёнбағридаги дарахтлар ер бағирлади. Юзга йирик-йирик томчилар урилди. Бодом, ўрик, шафтоли гуллари тўзиди. Момақалдироқ ва гувиллаётган шамол овозига Сангзор соҳилларини ўраб олиб, хавfli жойларга учбурчакли дамба, бетон плита, шохшабба ташлаётган одамларнинг шовқин-суронлари қўшилиб кетди. Дам ўтмай жала қуйди. Сел келиши тайин бўлиб қолди.

...Сел борган сари даҳшатли тус ола бошлади. Гоҳ унинг ўркач-ўркач тўлқинлари панжасида ағдарилиб-тўнтарилиб оқаётган чинор, тут ва бошқа дарахтлар кўриниб қоларди. Гоҳ бороллар, вассажуфтлар, уй синчларни, чўп-хаслар, бўйра-чийлар қалқиб ўтарди. Бўтана елкасида тобутдай кетаётган бешикларни кўрганларида одамлар «Воҳ!» деб юбордилар. Кексалар сувга сиқим-сиқим туз улоқтириб: «Сув балосидан ўзинг асра, халлоқ!» — деб илтижо қилдилар.

Шиддат билан келиб урилган шамол омонат турган бир кишини ўзанга тушириб юборди. Унинг қўлидан ушламоқчи бўлиб турган йигит ҳам сирганиб тушиб кетди. Уларнинг жон аччиғида қичқиргани, орқалари-

дан бир учини ушлаганча, кулча қилиб отилган арқоннинг «шув-в» этган товуши эшитилди...

Фалокат келса қўша келади деганларидек, ҳадемай, шундоққина Санзорнинг тепасида, Етимтоғнинг ғарб тарафида момақалди роқ бор кучи билан қарсиллаб кетди, жала бўтана саҳнини қайнатиб юборди...

Селнинг тошишига ярим метрча қолди. Темир йўл шпаллари сал қўзғалса бўлди, қишлоқни сел уриб, ҳаммаёқ сув остида қолиб кетарди. Қоплонбекни бир лаҳза ваҳима босди: «Кетсаммикан?» деган ўй лип этиб хаёлидан кечди. Аммо шалаббо бўлганига, тинимсиз йўталаётганига қарамай, ўзини бардам ва осойишта тутиб одамларга далда бераётган, командирдек чаққонлик билан иш кўраётган Қаҳрамон Отабоевга кўзи тушди-ю, шахтидан қайтди, унга ҳаваси келиб кетди...

Бўтана намозгарга бориб пасая бошлади. Аммо у ҳамон ваҳима билан гулдирамоқда, тўлганиб кўпирмоқда, соҳиллардаги қумтепаларни ювиб кетмоқда эди. Қирғоқларда юз йиллардан бери кўкариб турган, улкан қўзиқоринга ўхшаган сада, қайрағочларни, тутларнинг илдиэлари ўпирилган жойларда очилиб сариқ илонга ўхшаб осилиб қолмоқда эди. Харсанглар, тошлоқ жойлардан ажин излар очиб олган жаланинг селобалари, ёмғирнинг шаштсиз томчилари сирқиб-сирқиб ирмоқчалар ҳосил қилар, бу ирмоқчалар ўзанда тўлғанаётган бўтанага қўшила олмай, анча жойга қадар ўз тиниқлиги билан оқар, сел саҳни аста-секин йўл-йўл тарғил тусга кириб борар, сўнгра тўлқинлар мусаффо жилғаларни ютиб юборарди...

Булутлар қишлоқ тепасидан ўтиб кетган, Етимтоғ ўркачлари устида тўзиб ётган сийрак булутлар орасида қуёш гардиши ярқираб турар, шарқ томондаги тепаликлар устида, бепоён ва қардрон дашт устида баъзан бўғиқ гулдирак овози келарди. Бир оздан сўнг уч кунлик ойнинг кўкиш ўроғига ўхшаш камалаклар анвойи рангларда жилоланиб, товланиб кўринди.

Қоплонбек Қаҳрамоннинг ҳовлисига кирди-ю, кўнгли хира тортди. Супа ёнида оппоқ булутдай кўпириб ётган жобазакнинг каттакон бир шохини шамол ажратиб юборган эди. Отабой чол шохни айри билан кўтариб тиклашга ҳаракат қиларди. Бироқ мадор кетган кўллари унинг ғайратига бўйсунмасди. У эшикдан кириб келган ўғли билан меҳмонни кўрди-ю, кўзлари чарақлаб кетди. Шу зоҳитиёқ неварасини чақирди:

— Мўминжон! Уғлим! Сен ҳам бу ёққа кел-чи,—деб чақирди-да, Қоплонбекка ўгирилди,—айбга буюрмайсиз-да, меҳмон. Шунга ёрдамлашворасизлар энди. Икки ўртоқ ўз оёқларинг билан келиб қолибсизлар,—чолнинг юзида самимий бир мутойиба балқиди,—бу ётишда қуриб қолади, жонивор. Қаддини ростлаб, кўчган жойига ёпиштирамиз-да, шолча билан ўраб, боғлаб қўямиз. Эт олиб, сан кўр, ман кўр бўлиб кетади. Балли, меҳмон, омон бўлинг. Бу шохда озмунча ҳосил борми? Ризқимиз ахир!..

— Дада,—деди Қаҳрамон,—барибир сал шамол турса яна олиб кетади... Кесиб ташлай қолганимиз маъқулмикин?.. Хўп, хўп... Айтганингиз бўла қолсин...

Шохни авайлаб кўтаришди. Шох бутунлай синиб кетмагани учун чол уни шолча билан ўраб боғлади. Сўнгра ёриқ жойларига нам тупроқ ёпиштирди. Кейин улар равонда тайёрланган жойга, доира стол атрофидан жой олишди.

— Менга қара, бу бола ўғлингми? Авваллари келганимда сира ҳам кўрмаган эдим-ку?..—деб сўради Қоплонбек.

— Мактабда, далада бўлгандир-да... Ҳа, ўғлим... Бу йил институтни битиряпти.—Қаҳрамоннинг гапида аллақандай қониқмаслик оҳанги бор эди. Бунини Қоплонбек сездди.—Узи ўқишга унчалик рағбати йўқроқ ҳам эди... Аяси қулоқ-миямни ғовлатиб юборди. Мен механи-

затор бўлса деб юрардим... Қўярда-қўймай киритдик. Домлалари яхши, бари фанлардан «аъло» дейишади... Билмадим, маъна, битиряпти ҳам...

Қаҳрамон «Уғлим бўлади» деган йигит тикка турганча чой қайтармоқда эди. Кўк бўёққа бўялган ойнабанд равондан чор-атроф шундоққина кўриниб турарди: бостирма томидаги боғлам-боғлам беда, макка поялари, ҳовлида дик-дик сакраб юрган чумчуқлар, мусичалар, чол шопириб бўлишга улгурмасдан тўдалаб, устига брезент ёпиб, тош бостириб қўйилган буғдой хирмони...

Баланд тоғлари тепасидан тошлар юмалаб тушаётгандек, ҳамон сел оқаваларининг гулдур-гулдурни эшитилади. Ҳали замон ўтиб кетган жала ҳовли саҳнини шафтоли данагидай чўтир-чўтир қилиб юборган. Бир қаноти лойга ёпишиб қолган капалаклардай, шамол тўзитиб туширган, бироқ селгиб қолган анвойи гул қатларини ер бағирлаб эсаётган ҳузурбахш шабада ўйнайди...

Саҳар-мардонда Қоплонбек Қиличбеков бу ҳовлига кирганда шамол тўзитиб ётган паға-паға булут хирмонларига ўхшаш бодом, ўрик, шафтоли дарахtlари энди қорайинқираб, ҳар хил бўёқлар қоринштирилиб, боғ устидан сочиб юборилганга ўхшаб қолганди. Шабада майса-гниҳларнинг найча баргларидаги томчиларни тўкарди, новдаларда маржондай териблиб турган ганиматлар кўзни бир зум қамаштириб, кўз ёшидай пастга юмалайди.

Қаҳрамон Отабоевнинг бояги шаштидан асар ҳам қолмади. У зўр иситмадан кейин кўзини очган, алаҳсираганига уялиб, жилмаяётган беморга ўхшаб кетарди. Гарчи, ҳали замон айтган гапларининг ҳаммаси қалбининг энг нозик жойидан отилиб чиққан бўлса ҳам, негадир ҳозир ўзига эриш туюлмоқда эди.

— Эрталаб магазинларингга кирган эдим,— деди Қоплонбек кутилмаганда. Афтидан, у ҳали ҳам ўша

бўлиб ўтган воқеалар таъсирида эди. Қоплонбек Қиличбеков портрет, магазинчи бола, ҳайрат билан термилиб турган аёл, копток тепиб юрган болалар ҳақида гапириб бермоқчи эди. Лекин негадир бу фикридан дарров қайтди. Чунки у Қаҳрамон билан ораларида бўлиб ўтган суҳбатга қайтишни ҳечам истамасди. Тўғрироғи, Қаҳрамоннинг яна ўша мазмундаги гапларга тушиб кетишидан чўчиб, мавзуни чалғитиб юбормоқчи бўлди. Мавзуни чалғитиш учун бошига келган бирдан-бир гап шу бўлган эди. Аслида, ўша нарсаларни яна қайта бошдан эслаб, ҳатто дўстига гапириб бериш жуда-жуда малол келарди, умуман, гапириб беришга чоғи йўқ, таҳқирловчи гап деб билар эди...

Қоплонбек Қиличбековнинг кўнглида кечаётган гап-сўзларни билиб тургандай, Қаҳрамон Отабоев ҳам «эрталаб магазинларингга кирган эдим» деган гапнинг давомини суриштириб ўтирмади. Бу Қоплонбек Қиличбеков учун айти мударо бўлса ҳам, дўстининг суриштириб ўтирмаганига бир оз гаши келди. Қоплонбек гапириш учун чоғланиб қимирлаб қўйди. Аммо Қаҳрамон ундан олдинроқ гапни илиб кетди:

— Шу ёшларимиз бир оз ғалатиноқ бўлиб борапти шекилли, а? Сен нима деб ўйлайсан?

«Сен нима деб ўйлайсан?» эмиш. Ўзи бир оз эзмароқ бўлиб қопти шекилли. Тамом, энди тўхтатиб бўлмайди! Йиллари бунақа эмас эди-ку?»— деб ўйлади Қоплонбек Қиличбеков. Йўқ, Қаҳрамон у ўйлагандек эзма бўлиб олмагапти. Аввал қандай бўлса ҳозир ҳам шундай эди. Ҳақат Қоплонбекнинг ўзи кўпроқ гапиришни ёқтирарди. Йиллар ўтиб, ютуқлар, олқишлар гирдобига яқинлашган сайин: «Сен гапираверсангу атрофингдаги катта-кичик оғзингга қараб турса»,— деган фикр вужудига сингиб бораётган, бу ерда эса унинг акси бўлмоқда эди.

— Менга қара, ўғлингни назарда тутяпсанми? Тушунамадим?— деди у хушламайроқ.

— Умуман айтяпман. Кўпчилигини назарда тутяпман. Чоғимда, оғирроқ ишларга унчалик товлари йўқроғмикин? Бир оз тайтиқроғмикин? Ҳаммаси эмас, дейсанми?.. Биламан, чўл, магистраллар, космос... Аммо, ўзимизнинг ёшлигимизга солиштириб кўр-чи? Уша шароит билан ҳозирги шароитни бир таққосла-чи?.. Ҳар ҳолда айтяпман-да. Қўйсанг-чи, ҳозир тўғри гапиравериш мумкин-ку! Албатта тўғри гапни-да!.. Кўпдан бери ўйлаб юраман. Эсларини таниганлари ҳаманоқ пул топиш пайига тушиб қолишади... Пул топиш учун енгилроқ йўлларни ахтариб қолишадими-ей!..

— Менга қара, Қаҳрамон, бу яхши-ку! Бола эсини таниганданоқ ўз ҳаёт йўлини эплашга уринса, бунинг нимаси ғалати?

— Ҳамма гап ана шу «нимаси ғалати»да-да! Ҳаёт йўли... Узини эплаш... Мен бу гапларни бошқачароқ тушунаман... Биласанми, иложи бўлса, еттини битирмасданоқ қассобликками, сотувчиликками, сув сотиш бўлса ҳам майли, ўтиб кетиш пайида бўлиб қолишади. Уқитувчилари зорланиб эшикма-эшик юришади. Учинчини тугатиш мажбур эмиш! Синфдан-синфга қолса гап эшитармиш!.. Йўқ, гапимни бўлмайд тур, болани ўқишга рағбати бўлмаса, эплолмаса, нима учун уни ўқишга мажбур қилиш керак? Бу бир...

— Буни сен тушунишинг керак-ку!

— Қўйсанг-чи! Нимасини тушуниш керак?.. Бола истеъдоди, қобилияти, рағбати, чоғига қараб ўқисин! Ҳар бир болада ўзига хос синчковлик, қизиқувчанлик, туғма истеъдод бўлади... Нега бошингни лиқиллата-сан?.. Албатта бу менинг шахсий фикрим... Нима, диплом бўлсагина ҳисобу бўлмаса йўқми? Ҳадеб кулаверма, дўстим. Мана, сен катта олимсан... Сендақаларни истеъдод дейишади. Менинг чоғимда, ҳайдалган ер устига кесак отиб юбориб, етилган-етилмаганини, шудгорнинг сифатли ёки сифатсизлигини биладиган деҳқон ҳам туғма истеъдод! Қўлда ўн тонна пахта терадиган

Ўн олти яшар қиз бола ҳам туғма истеъдод! Мухбирлар минг тонначилар ҳақида гапирдилар. Бу бўлмаган гап. Менинг чоғимда, уч юз йигирма тонна пахта терган механизатор ҳам туғма истеъдод! Чол, ўн беш яшар қизча, механизатор шу ишларни қилаётганда фақат пулни ўйлаган деб ким айта олади!.. Мапа бунга ҳаёт йўли деб айта оламан... Шундай экан, синфда китоб ўқишни, ўқитувчидан сабоқ олишни ёқтирмайдиган боланинг кўнглига бундоқ қўл солиб кўриш керак. Уни партага мажбур қилиб, миҳлаб қўйишга ҳожат йўқ... Шундай қилиш керакки, ўша боланинг ўзи партасиз, ўқитувчисиз, китобсиз тура олмасин... Эс-эс билан, бир вақтлар қишлоғимизда техникумни битириб келганларнинг соясига салом беришарди. Энди-чи? Ўн учта фан кандидати бор! Аммо уларнинг ўша техникумни битириб келганларчалик эътибори йўқ. Обруни, эътиборни қаердан олади? Буларни диплом бермас экан! Қайси куни биттаси билан гаплашиб қолдим. Китоб-питоб ёзипсизми, десам, ҳимоя қилиб олгунча она сутимиз оғзимиздан келган, раис бобо, китобни кўрсам безиллайман, дейди. Мен: «Нега деҳқон экин экиладиган ерни кўрганда ҳеч безилламайди. Улар ерни умр бўйи кўришади-ку», дедим. Индамади. Демак, деҳқондаги истеъдод бир умрга татигулик, у олим боладаги эса ёқлаб олгунча экан. Қара-я, Қоплон, илмга на меҳнати сингган, на меҳри... Аммо, эрталабдан кечгача бели қайишиб меҳнат қилаётган меҳнаткашдан кўпроқ пул олади. Тагида машина, ҳар куни чойхона, палов! Кўрдингми, ана ўшалар ўнинчини мажбуран битирган! Мажбуран институтга, кейин мажбуран аспирантурага кирган. Ёқлаб олган! Шундай устаси фаранг бўлиб кетганки, эшикдан қувсанг тешикдан ҳеч нарса бўлмагандай кириб келадиган бўлган! Уларнинг фойдаси кўпми, зараримми? На мафкура курашининг олдинги сафида боради, на тамизли маъруза айта олади. Улар ёмғир-

дан сўнг бодраб чиққан қўзиқоринлардан ҳам кўп! Бошда шляпа...

— Қаҳрамон, менга қара, сен хафа бўлма-ю, лекин бургага аччиқ қилиб кўрпани оловга ташлаяпсан. Бундай курмаклар ҳамма соҳада ҳам бор!

Қаҳрамон Отабоев Қоплонбек Қиличбековнинг кўзига ўқинч билан қаради.

— Сен ҳали менинг гапларимни ўзингга олиб ўтирибсанми? Менинг соҳам ҳақида, мен ҳақимда гапиряпти деб ўйлайсанми?— деди Қаҳрамон Отабоев Қоплонбек Қиличбековнинг гап оҳангидан ҳайратланиб.— Ҳамма соҳада ҳам бор! Аммо бу курмаклар бирида озроқ, бирида кўпроқ! Жин урсин! Курмакларни умуман йўқотиб керак-да! Қозонга солишдан олдин битта-лаб териб ташлаш керак!.. Мана, менинг ўғлим. Ҳеч қониқмайман. Аясининг жон дили... Сен ҳам истеъдодли кўрпанади деяпсан! Қайсидир бир китобда ўқувдим, Қори Ниёзий болани кўзидан билиб оларкан...

Қоплонбек Қиличбеков қаҳ-қаҳ уриб ўрнидан туриб кетди, тўғриси, бу гап унга мойдай ёқиб кетганди.

— Аммо-лекин Қаҳрамон, гапларингда жон бор! Нима, сен Қоплонбек Қиличбеков билмайди, тушунмайди, деб ўйлайсанми? Қори Ниёзий ҳақида ўша гапни айтган одам: «Менинг меҳнатимни қилса маймун ҳам ёзувчи бўлиб кетади», деб ҳам айтган!

— Маймун... Ёзувчи... Ғалатиноқ гап экан. Сал оширворган, шекилли....

— Қўй шу баҳсларни...

Икки ўртоқ овқатланиб бўлишгач, ҳовлига чиқишди. Осмон кўм-кўк. Ҳаво мусаффо.

Жобазакнинг шохча ўраб боғлаб қўйилган шохини кўриб, Қоплонбек Қиличбеков жилмайди, сўнгра тегишиброқ сўради:

— Қалай, амал қилиб кетармикан?

Қаҳрамон Отабоев елкасини қисиб, «қайдам» деб қўйди. Узининг жавобидан кўнгли тўлмади шекилли:

— Салгина шамол ҳам олиб кетса керак... Ундан ҳосил кутиб бўлмас,— деб гапни калта қилди.

Қаҳрамон Отабоевнинг: «Шу ерда қола қол, суҳбатлашиб ётамиз», деган илтифотига Қоплонбек Қиличбеков:

— Яна чаласи борми? — деб дўстининг елкасидан қучди. Сўнгра:— Ажойиб меҳмонхонамиз бор деб айтдинг-ку! Уша ер бемалолроқ, бунинг устига чарчагансан, сен ҳам ётиб дамнингни ол, камроқ гапиришга ҳам ўрганиш керак,— деб ҳазиллашди, гўё ўзи мутлақо камгап одамдек.

Қаҳрамон Отабоев Қоплонбек Қиличбековни гузардаги колхоз меҳмонхонасига жойлаштириб қайтаркан, соф ҳаводан кўкрагини тўлдириб-тўлдириб нафас олди. Уйга киришга майли йўқроқ эди. Қишлоқ кўчаларида хаёл суриб бир оз айлангиси келарди. Аммо ҳаво намчил эди... Олис-олисларда, азим Зарафшон устида, бепоён дашт, мовий кенгликлар устида оқиш булутлар қорайиб бормоқда. Онда-сонда иланг-биланг чақмоқ чақади, булут увадалари нчидан олмос тугмачалардай юлдузлар бирин-кетин кўринади. Қаҳрамон Отабоев кенгликларга тикиларкан, баҳорикор ҳақида ўйларди: «Бу йил мўл-кўлчилик йили бўлади... Дарё ҳам тўлиб-тошиб оқаётган бўлса керак...»

ТҲРТИНЧИ БОБ

Бундай ҳолларда одам ўзидан ўтганини ўзи билади. Кўнглидагини на хотинига ва на яқинларига аён этгиси келади.

Одамнинг қалбида доимо нималардир яшириниб ётади, уларнинг баъзиларини умр бўйи ҳеч кимга ёрилиб айтмайсан ёки айта олмайсан. Агар ўша яширин туйғу обрўйингга обрў қўшса, оз-моз шуҳратингни яна ҳам оширса, руҳингни кўтара оладиган даражада бўлса, шубҳасиз, унинг ёнига қўшиб-чатиб, бир озгина

кўпиртириб дарҳол хотинингга ҳам, ёр-биродарларингга ҳам айтиб бергинг келади. Ярим кечаси бўлса ҳам хотинингни энтикиб-энтикиб уйғотасан-да: «Ҳадеб пишиллаб ухлайверасанми? Сени қара-ю! Бундоқ юрагингизда нима гап бор деб сўрамайсан ҳам! Ухлаганинг ухлаган! Шунақаям бўладими ўзи, а?!»—деб гинахонлик ҳам қилиб қўясан. Ойимтилла роҳатбахш уйқусини ўла қолса ҳам бузгиси келмайди. Қовжироқ лаблари билан тамшаниб қўяди, сўнгра орқасини ўгириб ётиб олади...

Лекин қалбининг энг хилват гўшасида яна шундай туйғу ҳам яшайдики, уни ҳеч кимга айта олмайсан! Уни фақатгина ўзинг билан бирга гўрга олиб кетишинг мумкин! Бу — қабиҳ худбишлик туйғусидир. Худбинлик бор одамда оз-моз ҳасад, оз-моз ғайирлик ва яна шунга ўхшаш оз-мозлар бўлади. Бу туйғу ҳам одамзодга соядек эргашиб юради. Тирик жон-да! Тирик жоннинг иситмаси бўлади деб айтишади... Фақат бировда озроқ, бировда кўпроқ. Биров уни устомонлик билан пардозлаб юради, биров салгина сездириб қўяди. Гап ана шунда!

Қоплонбек Қиличбеков меҳмонхонада ёлғиз қолгач, бир оз гангиб турди, сўнгра гилам поёндоз устида у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади.

Хонадан беҳинингми, ҳандалакнингми иси анқирди.

У сел айқириб, гувиллаб оқаётган пайтда негадир Қаҳрамон Отабоевга ҳавас қилган бўлса, ҳозир унга нисбатан ғайирлиги уйғонди. Ногаҳон кўз очган бу туйғуни қайириб ташламоқчи бўлди, ўзидан ўзи ранжиди. Бироқ кўнглида сариқ ипдай илдиз отиб қолган бу туйғу борган сари катталашиб бормоқда, ҳуруж қилмоқда эди. «Тавба,—деб ўйлади у.—Менга нима бало бўлди ўзи? Ҳаётнинг энг оғир дамларини бирга кечирган, бир бурда нонни бўлишиб еган дўстимга ҳасадим келса? Нима, бир соҳада пон талашаётган, амал тала-

шаётган кундошмидимки, ҳасад қилсам?.. Йўқ! Мумкин эмас! Асло бўлиши мумкин эмас!»

Негадир Қоплонбекнинг хаёлига шу тобда: «Упкасини олдириб қўйибди чоғи. Силмикан-а? Ҳали ёмон йўтал тутди-ку!»— деган шилимишқ фикр лип этиб келди-ю, эти жунжикди. «Аблаҳсан!»— деб ичида ўзини ўзи сўқди. Шундан кейин Қаҳрамон ҳақидаги ўй-фикрлардан қутулишга қанчалик ҳаракат қилмасин, бешбаттар ёмон ўйлар қаърига бота бошлади. Бу ўргимчак янглиғ хаёллардан холи бўлиш учун дераза ёнига келди. Катта-катта кўзли деразадан меҳмонхона олдидаги боғ, шох-шаббалар орасидан эса колхознинг баланд сув минораси, икки қаватли мактаб биноси, уларнинг орқа томонида Сангзор, сўнг виқорли Нурак тизмалари кўзга ташланмоқда. Ёмғирда қорайниқираб қолган олча, ўрик, нимпушти олма гуллари кечки шабадада яна аста-секинлик билан оқарниқираб, кўпирмоқда.

Қоплонбек олис-олисларга, қишлоқ осмонини босиб келаётган кўкниш қоронғилик туманига қараб қолди. Йилт-йилт этиб, юлдузлар кўрина бошлади. Чекаётган сигаретасининг ярмидан кўпроқ қисми кулга айланган, омонатгина турар, ҳадемай полга тушиб кетадигандай эди... У беихтиёр яна Қаҳрамон Отабоевнинг гапларидан хато ахтара бошлади ва ниҳоят: «Нима, мен бу гапларни билмайманми?»— деган хулосага келди. Шу тобда негадир эсига мутлақо бошқа бир воқеа тушиб кетди: диссертациясини ҳимоя қилиб Москвадан қайтиб келар чоғида кўринишдан ёш ва чоғроққина бир ўзбек йигитига дуч келиб қолди. Улфат топилганига хурсанд бўлиб купедан жой олишди. Серсавлат, елкалари кенг Қоплонбекнинг олдида ҳамсуҳбати анча пачоқ кўринарди. Шунинг учун Қоплонбек ўзини анча эркин тутди. «Укажон,— деди у бир вақт.— Ёш келса нишга деган гап бор... Битта чой дамлаб келсангиз. Раҳмат, раҳмат, укажон... Утиринг, ўтиринг... Лекинига

бизнинг ўзбеклар ўзидан каттароқларни жуда ҳурмат қилишади-да!.. Ҳимоя ҳам қилиб олдики!.. Жуда маъқул уяфат экансиз-да!.. Сизга, ука, балки ёрдамларим тегиб қолар. Яхши йигит экансиз, тушунчаларингиз ҳам кенга ўхшайди... Балки, келгусида аспирант қилиб оларман! Адресимни ёзиб олинг...»

Нотаниш ҳамроҳ адресни ёзиб олиб, ташаккур изҳор қилди. Гап шу билан тугаса гўрга эди-я, лекин кўнгилни хуфтон қиладиган нарса ҳали кутиб турарди. Бир куни институт ректори Қоплонбекни чақирди-да: «Мана шу хатни бир-р этиб, фалон академикка бериб келсангиз», деб қолди. Қоплонбек берилган адрес бўйича тўғри бориб, кўнғироқ тугмачасини босди. Дарвозани очган одам — поездда танишган ўша ҳамроҳи. «Салом, ука!» «Салом!» «Мен адашдим шекилли, фалон академикнинг уйлари шу бўладими?» «Худди шундай!» «Домла уйдадилар?» «Уйдалар, марҳамат, киринг», «Сиз у кишининг... укалари бўласизми?» Таниш йигит жавоб бермай кулиб ён хонага кириб кетди.

Бир зумдан кейин қайтиб чиқди. Қоплонбек: «Ука, ишим зарурроқ, мана бу хатни бериб қўйишим керак. Илтимос, тезроқ чақириб қўйсангиз»,— деди тажангроқ бўлиб. «Хўп, хўп. Аввал бир пиёла чой ичинг, нонга қаранг, тортинманг, чойга мураббодан солинг». «Ука-жон, ишим ғоят зарур, қайси хонадалар, айтинг, ўзим бериб чиқа қолай», «Бўлмаса, менга бера қолинг». «Сизга? Йўқ, фақат домланинг ўзларигагина беришим керак». «Фалончига келганмисиз ахир?» «Худди шундай! Бу пакетни фақатгина ўзларига беришим керак!», «Унда менга бериб қўя қолинг. Уша мен бўламан». Омонат хатни топшираркан, аъзойи бадани бўшашиб кетди, қуюқ қора қошлари орасига илиқ, майин тер тошди. Аммо академикнинг юз-кўзларида табассум яшнаб турарди. Бир кунлик келинчак қайнота ҳамда қайнонасига салом бераман деб, ўрндан шошиб тураётганида, амиркон махсисининг бир-бирига ишқаланиб чи-

қарган товушидан қандай хижолатга тушган бўлса, Қоплонбек Қиличбеков ҳам худди шундай дами ичига тушиб кетганди ўшанда... Қоплонбек шу ҳолатини эслади-ю, жилмайиб қўйди. Аммо ўша кезлари кўнгилни вайрон қилган бу воқеани таниш-билишларига бошқачароқ айтганди. «Мени фалон академик уйларига чақирган эканлар, бордим. Москвада унча-мунча одам химоя қила олмайди. Табриклайман! Докторлигининг ҳам ҳаракатини кўравер, ўзим оппонент бўламан. Аслида кандидатлик ишининг ўзиёқ докторлик савиясида экан! Мана менинг адресим, тез-тез келиб тур,— деб айтдилар. Мен: «Вақтим бўлганда албатта келарман, ҳозир эрталабдан кечгача кутубхонадаман», дедим. Лекинга яхши одам экан»,— деб юрди.

У ҳамон дераза раҳига суянганича ўй сурарди. Деразанинг очиқ бир табақасидан кечки салқин, тандирдан узиб олинаётган иссиқ ноннинг ёқимли исн гуркираб кириб келарди... Боғ-роғларни ўраб олган тераклар қоронғида паканалар орасида турган новча одамларни эслатади. Гала-гала қарғалар «қағ-ғ, қағ-ғ, чақ-чақ» қилиб қўнганда, теракларнинг учи эгилиб кетади, қарғалар қанотларини бир-бирларига шапиллатиб уриб кўтарилади-да, наваларни ёйдек эгиб яна қўнади. Бутоқларнинг айри жойларида қарға, қурқулдоқ, зағчаларнинг бултурдан қолган, тўзиган инлари қорайиб кўзга ташланарди. Ўтган йили бу инлардан қанчадан-қанча полапон учган!.. Аммо уларнинг кўпчилиги ўз инларига қайтиб келмади. Шу кетганича кетди! Балки қайтиб келганлари ҳам бордир. Улар ҳозир баҳор қуёшининг илиқ нурларидан ҳузур олаётгандирлар? Хас-хасак, сув ташиб, лой келтириб инларини пардоз-андоз қилгач, ўзларидан насл қолдириш учун ҳозирланмоқдандирлар. Баъзи бирлари ўша-ўша, ўтган йилдан қолиб кетган уяларида тухум босишни мўлжалласа, баъзи бирлари ўзгалар шай қилган инларга тухум ташлаб кетсалар ҳам ажаб эмас...

«Ажаб!—деб хитоб қилиб юборди Қоплонбек.— Табиатда нақадар мушкул чигалликлар бор! Айни чоғда гўзаллик ҳам бор!.. Унда юз бериб турган қарама-қарши жараёнлар бир жиҳатдан гўзаллик учун, табиатнинг ёшариши учун хизмат қилади. Одам эса... Чунончи, у ҳали она юрагининг шундоққина тагида нафас олаётганда ёки ранглардан ҳайратланиб, товушларга тақлид қила бошлаганда қандайин пок, қандайин бокира бўлади?.. Ҳаёт ҳайратдан, тақлиддан, кейин эса хулосалар ҳаракатидан бошланар экан... Гўдак «чиқ» этиб томган томчининг камалакдай товланишидан қандай ҳайратга тушса, қўғирчоқни, ширинликни, ғўрани талашиб-тортишаётган болалардан ҳам шунчалик ҳайратланмайди-ми? Сўнгра... Сўнгра ўзи ҳам ўша болаларга тақлид қила бошламайди-ми?.. Нечун у ҳам ўша қўғирчоқ, ширинлик ёки ғўра дугонасида эмас, ўзида кўпроқ бўлишини хоҳлаб қолади? Бу табиатдан нисбий маънодаги ажралишининг илк босқичи эмасми?.. Сўнгра ақллилик балоси... Аммо табиатда ана шу балога ўрин йўқ. Уйғунлик, мутаносиблик бор! Одам ҳаётида уйғунлик, мутаносиблик йўқми?..»—Профессор ана шундай ўй-хаёллар оғушида диванга бориб ётди. Эснади. Қўлларини чалиштириб боши остига қўйди. Аъзойи бадани увишди. Кўзини бир зум юмиб турди-да, тўсатдан қўл силтади.

— Жин урсин! Ҳар бир дарахт, ҳар бир гиёҳ ёки куш одамга айланиб қолиши тарафдориманми? Бе!.. Олам унда яна ҳам серғурбатроқ бўлади-ку! Нечун?! Масалан, Қаҳрамон Отабоев...

Қаҳрамон Отабоевнинг номи уни яна сескантириб юборди. Қоплонбек Қиличбеков тушунади. Юрагининг аллақасерида тан олиш туйғуси ҳам балқиб қолади... Уша туйғу: «Муҳтарам Қоплонбек Қиличбеков, сиздай улуг одамнинг бағри осмон бўлиши керак! Яхши эмас ахир!..» деб уқтирмоқчи бўлади. Аммо шу заҳотиёқ таскин берувчи мадаккор ўй-хаёлларнинг ҳам латиф товушлари эшитилиб қолади: «Бу гапларимни, фикр-ўй-

ларимни ким эшитди-ю, ким билиб ўтирибди? Ким, ундоқ деб айтдинг, деб юзимга сслади? Худоси ҳам, бандаси ҳам билмайди...»

Профессор шу тобда, беихтиёр Қаҳрамон Отабоев билан ораларидаги муносабат, дўстлик ришталарини мустаҳкамлайдиган, йўғонлаштирадиган восита қидириб қолди: «Полапон! Полапон!» Бу полапон Қаҳрамон Отабоевнинг ўғли Мўмин эди...

БЕШИНЧИ БОБ

Бирор жойдан иккинчи бир жойга ўтказилган кўчат дастлаб тез амал қилади, куртак чиқаради. Емгирдан роҳатланиб япроқ ёзади, гулга киради. Кун сайин кучга тўлади... Бироқ, қақроқ нафасли ёз келиши билан япроқлари сўлинқираб қолади. Минг ўлиб, минг тирилиб, кузга етиб олади.

Келаси йил яна ҳаётбахш дурлар сочиб баҳор келганда, бутун борлиқ амал қила бошлаганда, у яна кўкаради, яна япроқ ёзади. Бироқ ёз яна қовжиратиб кетади. Нечун? Балки унинг илдизлари, попилдириқлари тупроқ ширасини яхши сўра олмаётгандир? Балки нобоп қатламда — тошлоқ қатламда эркин ривожланиб кетолмаётгандир? Балки у ердан сўраётган шира камлик қилаётгандир?.. Ҳар қалай кўм-кўк куртаклари — умидлари ёзда қовжираб қолади, баҳор эса яна талпинтиради... Бошқа ердаги илдизлари эркин ҳаракат қилаётган қатламдаги кўчат эса ғўра боғлаб, нордон бўй таратади, пахса девор оша шамол огушида солланиб ётади...

Мўмин ҳам дастлаб барқ уриб кўкара бошлади. Ойқишлоқдан келган кунининг эртасигаёқ, кичик илмий ходим қилиб ишга олинди. Унинг рўпарасида мавҳум, зимистон бир дунё қад ростлади. Аммо ана шу қоп-қоронғи дунёнинг гўшаларида, хилватларида, ғоят олис жойларида ой, юлдузлар ярқираб кўзга ташланиб ту-

рар, бу оламнинг бўм-бўш эмаслигидан дарак берарди. Капалакдай тўзиб ётган сершовқин бу олам — орзу, умид олами бутунлай нотаниш бўлгани учун Мўмин бу дунёга кириб боришга ҳайиқди. У ўзига унчалик ишон-маса-да, мавҳум бир орзу-умид жозибаси уни ўзига зўр қудрат билан тортар эди. Бу мавҳум орзу жозибасини Қоплонбек Қиличбековнинг ўзи бир неча кундан сўнг ойдинлаштириб берди:

— Биз, ўғлим, сизга ёрдамимизни аямаймиз. Сиз, ўғлим, одобли, андишали, ҳаёли бўлинг! Гуруҳбозларга қўшилманг! Мансабга қизиқманг, қолган гапларни иш жараёнида гаплашиб олаверамиз,— деб уқтирди.

Қоплонбек Қиличбековнинг гапларига қулоқ солиб ўтирган Расул Сатторов тек ўтиришни ўзига эн кўрмай унинг гапини илиб кетди.

— Биласиз-ку, Қоплонбек ака! Мен гапнинг пўскал-ласини айтаман-қўяман! Кадр танлашда устаси фарангсиз! Истеъдодли йигитчани топибсиз! Кўзлари шундоққина айтиб турибди!

Қоплонбек Қиличбеков виқор билан жилмайди, айни чоғда: «Бу гаплари ростми ёки хушомадми?»— дея Расул Сатторовга сичковлик билан тикилди. Масала тез ҳал бўла бошлади: Мўминнинг бу мавҳум дунёга кириб боришида Расул Сатторов чироқлик вазифасини ўташни, яъни, йўлини ёритиб туриш вазифасини бўйлига олди. Аммо худди шу дақиқанинг ўзидаёқ: «Гапнинг пўскалласини айтиб бошимга бало орттирдим-ку! Тирик тоvon бўлмаса гўргайди-я...» деб ўйлади

Профессор айтган гапларининг устидан чиқди: ой ўтмасиданоқ унга мавзу олиб берди. Ўзи расмий раҳбар қилиб белгиланди. Катта илмий ходим Муҳайё Жабборова Мўминга форс тилини ўргатадиган бўлди. Директор Муҳайёни алоҳида йўқлатиб, Мўминнинг «нозик одамга тегишли» эканини айтди. Унга нисбатан яхши муносабатда бўлишни тайинлади.

Мўмин тушовлаб қўйилган отга ўхшаб қолди: севин-

чиданми, қўрқувданми ёки яширин ётган имкониятларнинг борлигини пайқаб қолганиданми, ҳар ҳолда, юраги қинига сиғмас, аммо олисдан чопиб келган, ҳали совумаган от кечувдан ўтаётганда, сув ичмоқчи бўлиб энгашган чоғида чавандоз юганидан тортиб ичирмагандай, унга ҳам нимадир халақит бераётганди. Боягина унинг рўпарасида турган кенг ва мавҳум дунё ойдинлашди: унинг бир бурчагида кўкиш шуълаланиб ётган ҳилол шундай қўл узатса етгулик экан!..

У ҳамма ишлари пишгач, қабулхонадан чиқди-ю, бир амаллаб ўзини қўлга олди. Машинкасини чиқиллатиб ўтирган Дилоромнинг эркалатувчи табассуми бағрини яйратиб юборди...

Мўминнинг рўпарасида пайдо бўлган мавҳум дунё унга энди жуда содда, жуда жозибали қиёфада жамол кўрсатарди.

Мўмин Қоплонбек Қиличбековнинг ҳузурига келишидан олдин уларнинг оиласида шундай бир воқеа содир бўлган эди:

— Ўзинг ўйлаб кўрдингми, ўғлим?— деб сўради Қаҳрамон Отабоев, оқшом чоғи оёқлари шеркаллалли стол атрофида ўтиришганда.

— Ўйладим шекилли...

— Шекиллиси нимаси! Чуқурроқ ўйлаб кўриш керак! Қани менга тўғрисишни айт-чи, ўзинг эплаб кетоласанми?

— Агар сиз ишонмасангиз, эплаб кета олмайсан десагиз бормай қўя қоламан!— У ерга қараб ўтирганча, бўшашибгина жавоб берди.

Отабоев чуқур уҳ тортиб юборди, эрталаб қиртишлаб олганига қарамай, тикандек ўсган қўнғиртоб соқолини силади.

Юксак Етимтоғ тизмалари устида, Оҳак заводининг улкан минора-қувурлари тепасида булут парчалари ҳар хил шаклларга кирмоқда эди, ана бир парча булут ёлдор шер шаклини олди, бири ўлжага ташланаётган

бўрига ўхшаб қолди, яна бири эса патила-патила юнглари кулранги қўзичоққа айланди... Бир зумда «шер»ли ҳам, «бўри», «қўзичоқ»ни ҳам шамол тўзитиб юборди. Дам ўтмай ана шу шамолларнинг ўзи яна ғариб, қадди дол бир одамнинг шаклини ясаб қўйди...

Отабоевнинг кенгайиб кетган қорачиқларида Мўминнинг ерга қараб ўтиргани яққол кўринди.

— Бола ўз вақтида кўкракдан чиқарилмаса, кейин тишлаб, онасининг жонини оғрита беради! Худди кўкракни эмас, юракни тишлайдигандай,— деди Отабоев ўйчан бир тарзда.

Мўминнинг ранги сал ўчинқиради:

— Нима дейсиз бўлмаса ахир!

— Сен мени бир нафас унутгин-да, ўзинг ўйлаб кўр! Гўдак эмассан ахир! Институтни битирдинг, ўз йўлингни ўзинг топишинг керак! Мени сенга ким боғлаб бериб қўйибди? Қачон ўзинг бундоқ ўйлаб, хулоса чиқарадиган бўласан? Шу ишга тобинг борми ўзи? Ёки тош тергани, ёнғоқ ўйнагани борасанми? Гап қўшмай тур!.. Чаманга қара, умрингни бекордан-бекорга совуриб юборма дейман, кўрпангга қараб оёқ узат дейман! Қилаётган ишингнинг номи улуг, супраси қуруқ бўлиб қолмасин дейман, ўғлим!

Мўмин бошини ҳам қилган кўйи ўтирарди. Отабой чол ҳассасига таянганича, тарвақайлаб кетган жобазакнинг тагида турарди. Бостирманинг чиқиб кетган кесакисидан иккита мусича «пат-пат» уришарди, чорбор ўртасидаги терак шохидан олаҳакка шақилларди, пайванд тутнинг тандир оғзидай қорайиб кетган ковагида ола мушук чўнқайиб ўтирарди. Отабой чол буларнинг ҳаммасига зеҳн солаётгандай бўлиб кўринса-да, қулоқлари стол атрофида ўтирганларнинг гапида эди — у бўлаётган гап-сўзларни салмоқлаб турарди.

Стол атрофида ҳукм сурган бир лаҳза жимликни Қаҳрамоннинг хотини бузди:

— Сизга қолса шу якка-ю, ягона ўғлим чориқ бў-

либ ўтса!.. Эпложмаса эплаштиринг, ишонмаса ишонтиринг!.. Анови гердайиб юрганлардан ўлса ўлиги ортиқ!.. У дунёда ҳам қил кўприкдан ҳамма сўйган қурбонлигини миниб ўтаркан!

— Сен гапга тушунмаяпсан...

— Тушунаман!.. Балога тушунарман! Сиз бу болаларга қайишмайсиз, бир оғиз илтимос қилишдан қўрқасиз!.. Ана, Хайруллахон эси паст боласини қўлидан стаклаб, олим қиламан деб шаҳарма-шаҳар юрибди!.. Уйингизга Қоплонбек деганингиз ўз оёғи билан кириб келди-ку! Ўз пуштикамарингиздан бўлмаган-да, а? Бўлганда-ку жонингиз туздай ачишардику-я...

— Тушунсанг-чи, тентак! Мен нима ҳақда гапиряпману сен нима деб чулдираяпсан!— деди-ю, Қахрамоннинг ранги бўздай ўчиб кетди, икки букилиб қолди. Мўмин аясига бир ўқрайиб қаради-да, ўрнидан туриб кетди...

Қахрамоннинг энг оғир яраси раҳмсизлик билан юмдаланган эди...

Пуштикамар...

Табиат, ана шу сахий, саховатли, она табиат унга ўз пуштикамаридан биттагина фарзанд ато қилмадими? Бир гўдакнинг офтобий исига зор қилдими?.. «Дадажон!» деб бўйнидан ачомлайдиган бир гулга зор ўтди-я... Бу аянчли ҳақиқатни бегона эмас, хотини, ўн беи йилдан бери бир ёстиққа бош қўйиб келадиган хотини юзига солса-я?!

Ёшлик йиллари... Томирлари тўлиб-тошган, кўзлари тиниб оламни сархуш қабул қиладиган йиллари... Уйғониш фасли!

Осойишталик билан эсаётган салқин шабада анвойи гуллаган ўрик, шафтоли, олча, бодомларнинг кўпириб гуллаган шох-бутоқларини силкитади... Япроқларнинг осойишта шитир-шитири, чигирткаларнинг чириллаши, тиллақўнғизларнинг гинғиллаши, қалдирғочларнинг

хушчақчақлик билан чулдираши олам-олам сурур бахш
этарди!..

Кечқурун Ойқишлоқни Етимтоғнинг ҳайбатли соя-
лари осойишталик билан чулғаб келар, кейин тун қоп-
лаб оларди... Ойнинг нурли ўроғи Фазилатларнинг жў-
хори ғарами босилган томи орқасига тушиб кетгач, тун
янада қуюқлашарди... Ана шунда Ойқишлоқнинг қоқ
ўртасидан кесиб ўтган қишлоқ кўчада, мана шу Фази-
латлар кўчасида йигитларнинг хумор товушлари эши-
тилиб қоларди:

Кўчагинангдан ўтаман
Йўталиб, гул кўтариб..

Кўшиқ борган сари мавжланарди. Борган сари авж-
га чиқар, баҳорнинг салқин шабадалари қанотида гоҳ
пастлашар, гоҳ кўтарилар, олис-олислардан, Ойқиш-
лоқнинг нариги томонидаги қишлоқдан эшитилаётганга
ўхшарди.

Кўшиққа Қаҳрамоннинг дўриллаган ва шўх овози
қўшилганда кулгиларга сабабчи бўлиб кетарди:

Қачонгина ётаман
Кўш анорингга қўл солиб..

Аммо Фазилат қишлоқнинг манаман деган йигитла-
рига эмас, бир писмиқ тракторчи йигитга тегиб кетди.
Бу йигит кечасию кундузи далада ишлар, кўпроқ меҳ-
нат куни тўплаш пайида бўларди. Охири очкўзлик унинг
бошига етди: кечаси рулда ухлаб қолиб, трактори тўғ-
ри зовурга тушиб кетди, тракторини ҳам, пачоқ-пачоқ
бўлиб кетган тракторчини ҳам эртаси куни сувдан чи-
қариб олишди... Фазилат гўдакларни билан бева бўлиб
қолди. Қаҳрамон мана шу бевага уйланганига ўн беш
йил бўлибди. Шунча йилдан буён бу аёл Қаҳрамоннинг
олижаноб интилишларига кўмак берган, қизиққан эмас.
У фақат хоси тунлик вазифасини бажариб келади, ов-

қат пиширади, ҳовли супуради, эр унинг учун эр холос. Гоҳида уларнинг орасида шундай суҳбат бўлиб ўтарди:

— Қуриб кетсин ўша ишларингиз! Бир оз ётиб, дам олсангиз бўлмайдинми ахир!

— Уйда ётаверсам жонингга тегиб кетаман. Эркакни кўчага чиқарган.

— Тўғри гапирсам ҳазилга бурасиз! Кулаверманг!.. Ҳамма махлаб берувдики, сиз тахлаб берармидингиз?!

— Ҳозир йиғим-терим қайнаган пайт! Кўриб турибсан, билишинг керак! Далага чиққин деса, ордона қолсин, бошимга ураманми, дейсан!.. Афанди бир кунни хотинини олиб, клубга лекция ўқигани борибди. Роса бир соат гапирибди. Қайтиб келаётганларида, хотини: «Улай агар, гапларингизнинг бирортасига ҳам тушунганим йўқ, тарғибот, ташвиқот деганларингиз нима ўзи», деб сўрабди. Афанди ўйлаб-ўйлаб, охири мана бундай деб жавоб берибди: «Масалан, кўчада чунонам чиройли бир жувон кетаётибди, ёнига лип этиб мушукдай борганингни ҳам билмай қоласан!.. Ундай дейсан, бундай дейсан, жон-қолига қўймайсан, мақтайсан, хуллас, йўлдан оздирасан! Мана бу тарғибот деб аталади, қолган ишлар эса ташвиқот бўлади», деб тушунтирибди. Афандининг хотини кўзларини катта-катта очиб: «Мен ҳам чиройлиман, мени ҳам тарғиботми, ташвиқотми қилишса нима бўлади», деб сўраган экан. Афанди: «Аҳмоқ, сен сиёсатга аралашма», деб жеркиб берибди... Нега куласан?

— Афандингиз ҳам қурсин! Яна қаёққа кетяпсиз?!

— Соат бирда райкомда бюро бор.

— Бормайсиз! Утиринг! Бюройингизга эртага борасиз!

Пуштикамар...

Қаҳрамон мана шу гўдакларнинг бошини силади. Ўзининг узоқ қайинзорларда қолдириб келган соғлиғини ўйлаб юм-юм йиғлади, қилмаган амали қолмади... Начор? Бу дунёнинг иши доимо бир кам...

У ҳамон дардга кўмилиб ўтирар эди.

Жобазакнинг тагида уларнинг гап-сўзларини эшитиб турган Отабой чол ҳам бир зум нест бўлиб турди. Сўнг ҳассасини дўқиллатиб, ўшқириб, бостириб кела бошлади. Унинг зардаси қайнаб кетган эди:

— Йўқол деяпман, сочи узун аҳмоқ!.. Ҳозир манави ҳассаминан елкангга тушириб қоламан худди! Сан бола туққансан, холос, бошқалар ҳеч бола кўрмаган! Эси паст!.. Тилим бор деб гапираверадими одам? Анави олаҳаккага ўхшайсан худди!—Сўнгра чол титраб-қақшаганича ўғлининг бошига келди. Унинг икки юзи ҳам лип-лип учиб турарди.—Ақлингга балли!.. Гиройнимиш тағим!.. О-мин деб фотиҳа бериб юбормайдими одам деган!.. Нуқул чулдур-чулдур қиласан, болалигинг қолмади-қолмади-да! Уйда ҳам гирой бўлиш керак одам деган! Ақлингга балли!..

* * *

Мўмин отаси Қаҳрамон Отабоевни эслаб ижирғанган бўлса ҳам, аслида, онасининг ноўрин гапидан ҳам рози эмас эди. Бу йигитчанинг унча-мунчага ақли етар эди. У отасини пинҳона ҳурмат қилар, унга ҳаваси келар, аммо бу туйғуларнинг ошкора тус олиб кетишига йўл бермай келарди... Директор хонасидан Мўмин билан бирга чиққан Расул Сатторов йигитчанинг ҳушхол чеҳрасига қараб энсаси қотди.

«Бу ноёб гнёҳни қайси гўрдан топа қолди экан?—деб ўйлади у. Кейин кутилмаганда оч-кўк бўлиб гуллайдиган мунчоқ-мунчоқ жумуршқани эслади.—Бу хушбичим, хушрўй жумуршқа нималарга қодир, ҳали қандай кароматлар кўрсатар экан!.. Яна битта дардисар... Бошимга битган балою қазо бўлди-ку бу дардисарлар! Қўйतिकонга ўхшаб қаердан илашиб кела қолди экан, а? Улигини ортиб олмаса бўлгани ишқилиб... Нега ортмас экан? Падарига лаънат, мен ҳам шоҳга

«елкамда икки эшакнинг юки бор», деб жавоб берган афанди кўйига тушиб қолдим.

Устимда шунча юк бўлатуриб яна бу гўрсўхтани ҳам ортмоқлаб қўйди... Қоплонбек ўла қолса ҳам мени бекордан-бекорга чақирмас эди. У менинг маслаҳатимга зор эмас! Барини тушунаман, ақлим бовар қилиб турибди... Аллақандай Ойқишлоқдан истеъдод топиб келибдими, тушунаверингки, бунинг тагида бир тегирмон сув бор. Бу бир тегирмон сувга деҳқончилик қиладими... Туллак, игнанинг кўзидан туяни ўтказиб юборди-я!.. Жин урсин! Умрим мардикорчилик билан ўтадиган бўлди. Мардикор бозорига бориб, мушакларингни ўйнатиб ўтириб, куч-қувватингни кўз-кўз қилиб йнгирма сўм учун ишлаб келдинг нима-ю, ўз билимингни, тушунча ва хулосаларингни сотиб мардикорчилик қилдинг нима? Фарқи икки қошнинг оралиғича ҳам келмайди... Бунинг устига, ҳўкизни заранг ерга солгандай, унга танлаб берган мавзусига қара! Бу мавзунини профессорнинг ўзи ҳам дурустроқ билмаса керак... Ёки шу баҳонада материал тўплаб олмоқчимкин? Ахир бу мавзунини ишлаш учун минг йиллик ноёб қўлёзмаларни чуқур ўзлаштириш керак, таҳлил қила билиш, ўқиш учун араб, форс тилларини яхши эгаллаб олиш лозимку! Бу ишни удалаш учун умринг ҳам етмаса ажаб эмас... Профессор эса бир ярим йилда ёқлатиб юбормоқчи... Ўзим-чи? Ҳамма касофатни ўзим бошлайман. Жим ўтирсам бўлар эди-ку! Ёишт қолипдан кўчди, чиқмаган жондан умид. Синалмаган отнинг сиртидан ўтма, деб айтган машойихлар, балки, бу йнгитча мен ўйлаганчалик меров эмасдир! Балки ҳақиқатан истеъдодлидир? Қайдам... лекин юрагим бир балони сезяпти... Сезгани билан, мен Қиличбековга қарши бора олармидим? Аҳмоқ бўлганим йўқ! У билан ёқа-мушт бўладиган эси паст йўқ! Мен кичкина одам... Ҳамма билади-ку, мен гапнинг пўскалласини айтаман қўяман!..»

ИККИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

Қоплонбек Қиличбеков ўзини етти ўлчаб бир кеса диган тоифадан деб ҳисобларди. У: «Соф виждонли бўлиш керак», «Бу иш виждонингга ҳавола» каби жумлаларни кўп ва чертиб-чертиб ишлатарди. Унинг фикрича одамда инсоф, андиша, ҳаё деган энг муҳим учта хусусият бўлса бас, ҳар қандай олимнинг муҳитдаги мавқеини мана шу хусусиятлар белгилайди. Илгарилари бу хусусиятлар унда мавжуд, назарида ҳозир ҳам бор эди, аммо аста-секинлик билан қўли остида ишлаётганларни аскарлар, ўзини эса командир деб ҳисоблай бошлаганини ўзи сезмасди. Йиллар ўтиб институтда унинг гапи гап, сўзи сўз бўлиб келганди. Айтган гапларини деярли муҳокама қилдиргани қўймас, аксинча муҳокама қилиш авжга минган жойда бошбошдоғликка йўл очилади, деб ўйлар эди. Атрофида парвона бўлиб юрадиган шогирдларидан бири — Саидов самимийми, истеҳзолими, хуллас билиб бўлмайдиган қиёфада: «Домлажон, сиз худди генералга ўхшайсиз!» деганди. Гарчи, ўша шогирдига кўпчиликнинг олдида танбеҳ берган бўлса ҳам, бу фикр унга мойдек ёққан, қалбида ўша шогирдига нисбатан илиқ бир меҳр уйғонган эди.

«Генерал» билан айтишадиган, мунозара қиладиган одам барака топмай қолган, шу сабаб ҳеч ким унинг дамига қарши боролмас, ҳатто айримлар бу даргоҳда ўзларини мутлақо йўқдек ҳис этишар эди. Ходимлар-

нинг ана шундай мутелигига кўниккан профессор Уткир Илҳомов деган ёш олим билан, унинг илмий раҳбари Маҳкам Акбаров томонидан эътирозлар эшита бошлад-ю, тўниши тескари кийиб олди. Етиб келаётган гап-сўзлар, ўзининг кузатишларига асосланиб устоз-шоғирд директорлик курсисини эгалламоқ учун тил бириктир-ган деган хулосага келди.

Илмий кенгашдаги оддий бир тортишув профессор-нинг фикрини янада қатъийлаштирди. Уткир Илҳомов бу пайтга келиб кўп йиллик меҳнатини яқунлаган, ил-мий раҳбари диссертация тайёрлиги ҳақида тавсиянома ҳам ёзиб берган эди. Бу директорнинг қитиқ патига тегиб илмий кенгаш куни ёрилиб қолди:

— Менга қаранг, Маҳкам Собирович, ишни аввал мен ҳам кўриб чиқишим керак. Илмда ҳам инсоф, андиша, ҳаё бўлиши керак. Мендан бир оғиз сўрамай-нетмай тавсия ёзиб бериб қўя қолибсиз.— У барча учун кутилмаган ҳолда мулойимлашди-да, икки кўлини стол-нинг икки зихига қўйди. У шу туришида қанотларини ёзиб, учишга шайланган бургутга ўхшаб кетарди.— Биродари азиз, биласиз-ку, шошган қиз эрга ёлчимай-ди... Авваламбор ҳимояга тайёр турган аспирантлари-миз бор. Аввал улар ёқласин, кейин бир гап бўлар...

Бу гапдан Маҳкам Акбаров бўғилиб кетган бўлса-да, одоб, олимларга хос виқорли бир назокат билан Қоплонбек Қиличбековнинг сўзларини охиригача эшит-ди. «Агар ҳозир ётиги билан этини ўлдирмасам, Уткир-нинг тақдирига бепарволик қилган бўламан,— деб ўйлади у.— У диссертацияга шубҳа билан қараяпти. Со-ҳаси бошқа бўлса ҳам ўқимоқчи. Менга нисбатан ҳур-матсизлиги ва ишончсизлигини кўрсатмоқчи. Уткирнинг иши чўзилса чўзилар, аммо менинг шахсимни ва унвон-ларимни нега оёқ ости қилиши керак!.. Нега? Йўқ-йўқ, бунга йўл қўя олмайман...»— Маҳкам Собирович ана шундай муҳокама ва ички мунозара билан ўрnidан оҳиста турди. Баъзи бировлар, асосан Қоплонбек Қи-

личбеков қанотида жон сақлайдиганлар Маҳкам Собировичга истехзо билан қараб қўйдилар.

— Муҳтарам Қоплонбек Қиличбекович,— у ширали ва улуғвор бир товуш билан, дона-дона қилиб гап бошлади. У ҳеч қачон шошилмас эди. «Шошилмасдан гапирсанг, ҳеч қачон қизишмайсан. Қизишдингми, ақл қочади. Қизишмоқ — жаҳлнинг онаси», дер эди у доим ўзига ўзи.— Авваламбор камнада ўзингизга нисбатан бирор ҳурматсизлик кўрган бўлсангиз маъзур тутасиз. Аммо менинг тавсиямда ҳеч қандай ҳурматсизлик йўқ. Мен Уткир Илҳомовнинг диссертациясини муҳокама қилишга тайёр деб ҳисоблайман. Муҳокама қилиш босқичи ҳали олдинда турибди. Бу бошқа гап. У менинг шогирдим экан, диссертациясининг тақдирига мен ҳам жавобгарман!

Қоплонбек Қиличбеков унинг сўзини шартта бўлди-да, ўрнидан туриб кетди. У ёқдан бу ёққа юра бошлади. Унинг бу юришида беписандлик яққол сезилиб турар эди. Бир оз юргач директор хийла ўзини босган бўлди-да, яна олдинги кўринишида ўтириб олди. Маҳкам Собировичнинг қуролидан фойдаланиб, яъни босқичлик билан уни маҳв этмоқчи бўлди:

— Шундай денг... Аммо назаримда Уткир Илҳомов шахсан сизнинг эмас, балки каттакон институтнинг шогирди, давлатнинг, партиянинг шогирди. Давлат унга шу ишн учун пул тўлаяпти. Ғамхўрлик қиляпти. Манманспраш илм аҳлига ярашмайди.— Профессор шундай деди-да, Маҳкам Акбаровга киприк қоқмай қараб турди. Сўнгра:— Бўлдингизми ёки яна давом этасизми?— деб сўради.

— Қизиқ гап,— деди Маҳкам Собирович.— Уткир Илҳомовга илмий раҳбарлик қилаётганим учун давлат менга ҳам ҳақ тўлайди-ку! Мен кимнинг одамиман? Менга унвонларни ким бергану ким ўқитган?— У шу ерга келганида усталик билан ўзининг ҳам фан доктори эканлигига шама қилди-да, сўзида давом этди.—

Манмансираш чиндан ҳам илм аҳлига ярашмайди, жуда тўғри айтдингиз, фикрингизга қўшиламан, Қоплонбек Қиличбекович! Аммо шахслар мавжуд-ку! Шахс мавжуд экан, унинг озми-кўпми, ҳайтовур, роли билан ҳам ҳисоблашиш керак-да! Сизнинг сўзларингизда ҳам ана шу шахсийлик урғуси кучлироқ эмасми? Мен ўз фикримда қоламан,— у шундай деб ўрнига ўтирди.

Бу виқор, айниқса, ҳеч қачон қарши гапирмаган одамнинг виқори Қоплонбек Қиличбековнинг ғазабини ошқор қўзғатиб юборди. У ана шу виқорнинг худди ўзидаёқ ўзига нисбатан инсофсизлик, ҳаёсизлик, андишасизликни кўрди.

Қоплонбек Қиличбеков ўзининг бугунги гаплари илмий ҳақиқатга анчайин хилоф бир нарса эканлигини билмайди деб бўлмасди. Юрагининг аллақаери: «Қоплонбек, нотўғри гапиряпсан, ахир, илмий раҳбарнинг тавсиясидан кейингина ўқиш, муҳокама этиш лозим ва маъқул бўлсагина ҳимоя учун тавсия қилиш керак. Ўткир Илҳомовнинг иши сенинг соҳанга тааллуқли эмас-ку ахир», деб уқтирарди. Бироқ, унинг қалбини аллақаерида кўкариб турган бу нимжонгина гиёҳ Қоплонбекнинг тегирмон тошидек манмансираши тагида мажақланиб ётарди.

У бўлаётган гапларни фикр кўзгусидан ўтказиб ўрнидан яна ирғиб турди, деразанинг яқинига келиб ташқарига қаради: том устида бир жуфт оппоқ каптар парвоз қилар, ҳавода уч-тўртта пат сув сатҳида сузаётгандек, лопиллаб оҳиста пастлашарди.

Қоплонбек Қиличбеков шиддат билан яна стол ёнига қайтди, бармоғини қирсиллатди, гўё шу билан асабини бир оз тинчитгандай бўлди. Аммо ҳамон ўсиқ, мошгуруч қошлари бир-бирига қўшилиб турар эди. Йирик, тиниқ кўзларида истеҳзо зоҳир эди. У ҳозир Маҳкам Акбаровни беобрў қилиб ташлаши, илмий кенгаш аъзолари олдида арзимаган бир бачки олим ҳоли-

га тушириб қўйиши ҳам мумкин эди. Аммо ундай қилмади.

— Менга қаранг, биродари азиз,— деди у мурасозлик билан,— биласизми, партия ва ҳукуматимиз, қолаверса халқ шу даргоҳни менга ишониб топшириб қўйишибди. Мен ўз манфаатимни ўйлаб айтмаяпман бу гапларни. Мутлақо ундоқ деб ўйламанг! Мен елкамдаги масъулиятни унутишга асло ҳаққим йўқ! Ҳар бир диссертацияни ўз кўзим билан ўқиб, натижасини маълум қилишим керак. Мен ўқиб чиққанимдан кейингина тавсия ёзиб беришингиз мумкин. Муҳтарам Маҳкам Собирович, сиз, директор ва илмий кенгашга раис бўлганингиздан кейин хоҳлаган ишингизни қилаверасиз. Ҳозирча эса мен айтган гаплар бўлиб турсин.

Маҳкам Собирович мавзу чалғиб кетганлигини айтмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Унинг қиёфасида: «Қоплонбек Қиличбекович! Сиз нега ҳаммани чалғитяпси! Ахир, ўзингиз ҳаммасини биласиз-ку!»— деган бир ишора бор эди. Аммо Қоплонбек Қиличбеков:

— Мен ҳали гапимни тугатганимча йўқ. Менга қаранг, сиз оддий одоб доирасидан чиқиб кетяпсиз,— деди-да, илмий кенгаш ишини яқунлаб қўя қолди. Ҳеч нарса ҳал бўлмади. Профессор котибга илмий кенгаш эмас, ишлаб чиқариш мажлиси бўлди, интизом масаласи кўрилди, деб протокол тузинг, деб буюрди. Эшикдан чиқиб кетаётган Маҳкам Собирович бу гапни эшитди-ю, ўзини эшитмаганга солди, елкасини қисиб, истеҳзо билан кулиб қўйди. Илмий котиб эса ўша заҳотиёқ: «Хўп бўлади», деди... Ана шу биргина «хўп бўлади» ибораси Қоплонбек Қиличбековнинг кўнглини офтобдай ёритиб юборди. Қани энди ҳамма ҳам шундай мўмин-қобил, ҳамма ҳам ана шундай дилхуш бўлса!.. Профессор гапни мутлақо иккита қилмайдиган бу шогирдининг орқасидан ихлос билан қараб қолди...

Ҳамма тарқалиб, кабинет бўшаб қолгандан кейин, Қоплонбек Қиличбеков кўкиш бахмал тўшалган диван-

га бориб, оёқларини чалиштириб ўтирди. Очиқ деразадан салқин шабада кириб, узун шойи пардаларни ҳил-пиратарди. Ташқарида, қабулхонада машинканинг чиқиллагани, оёқ товушлари эшитилади. Қоплонбек Қиличбековнинг кайфияти ниҳоятда бузилди. У нуқул: «Мен бу одамларга нима ёмонлик қилдим-а? Менга қарши уйғонган бу кайфиятни нима учун шу пайтгача сезиб олмадим?»—деб ўйларди. Унинг вужудда: «Бу калаванинг учи. Ҳали унинг атрофида катта бир тугун бордир, зимдан чоҳ ҳам қазишаётгандир?»—деган ваҳимали гаплар оралади. Яна ички нозиккина бир товуш: «Қоплонбек! Ҳеч ҳаяжонга тушишининг ҳожати йўқ. Маҳкам Собирович ҳақ. Унинг ғайирлиги йўқ. Ҳаммаси ҳам арзимас гаплар. Фақат тўғри тушуниб, тўғри қабул қилиш керак!»—деса, бошқа йўғон, ғайритабиий бир товуш: «Пайингизни қирқишмоқда, ғафлатда қолмоқдасиз! Уларнинг барини бирма-бир кавушини ростлаб қўйиш керак, бўлмаса, ўзингизнинг пайингизни қирқиб, кавушингизни тўғрилаб қўйишади»,—дер ва у кўпроқ шу овозга қулоқ тутарди.

Қоплонбек Қиличбеков ҳар хил олди-қочди гаплардан қутулиш учун ўрнидан туриб, қўлларини қирсиллатиб қўйди. Бугун котиба олиб кирган мактублар, газета-журналлар билан танишмагани, негадир, шу пайтгача эсига келмаганига таажжубланди. Мактубларнинг адресларига тез-тез кўз югуртира бошлади. Гардиши зарҳал ойнагининг ичидан кўз ҳаракатлари бемалол кўриниб турарди. Хатларнинг бири Париждан, бири Англиянинг машҳур Оксфорд университетидан эди. Профессор бирдан жўшиб ўрнидан турди-да, юмшоқ гулам устидан у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Бояги гап-сўзлар кўзига ғоятда ғариб, тароватсиз бўлиб кўринди. Ўша гап-сўзлар уйғотган кайфиятдан асар ҳам қолмади. Деразанинг очиқ бир тавақасидан кирган салқин шабада гўё хаёлидаги бўлмағур гапларни учириб кетгандай бўлди...

Эшикнинг оҳиста очилиши, пардаларнинг парашютдай ёйилгани профессорнинг хаёлини бўлиб юборди. Остонада турган Саидов протоколни ёзиб бўлганлигини айтди. Қоплонбек Қиличбеков: «Яхши», деб унга жавоб берди-ю, бироқ яна таъби тирриқ бўлди. Чунки у қатъий бир қарорга келган, гапини иккита қилувчиларни шартта ишдан бўшатиб, тинчитиб қўя қолиш афзал, деб қўйган эди. «Дарвоқе, бошимни оғритиб юраманми? Айтишиб ким обрў қозонибди? Бу тирранчалар халққа қилган хизматимнинг юздан бирини ҳам қилгани йўқ-ку!» ўйларди Қоплонбек.

Бироқ бу қарори қатъий эмаслигини унинг ўзи ҳам биларди. Бу ишларни битта буйруқ билан ҳал қилиб қўя қолмаслигини тан оларди-ю, аммо айни чоғда бу иш ғоят жўн, бош қотиришни талаб қилмайдиган бир оддий нарсасдек кўринаверарди. Ҳалиги тан олиш туйғуси эса, ишнинг анча мураккаб эканлигини уқтирарди. Шу тобда илмий котибини ҳам ёмон кўриб кетди: «Нима қиларди протоколни эслатиб! Нима қилади кўзига кўриниб! Хўп, ёзибди, битказибди, яхши, тиркаб қўявермайдими протоколлар ёнига! Ё шуни ҳам сўраб ўтириш шартмиди!»

Қоплонбек Қиличбеков ғижинди: «Бу болалар бунча ҳам ландовур бўлиб кетяпти? Олдидаги кафтдек кўчадан ҳам эплаб юра олмайди-я! Бунча ҳам хушомадгўй бўлиб боришяпти булар! Катталарга ёқишни, яхши кўринишни истайди, ўзини соддаликка олиб қўл қовуштириб туришни афзалроқ билади. Бу қандоқ гап! Биз уларни шунга ўргатяпмизми?...» Илмий котиб ўзининг энг севимли шогирди бўлса ҳам ҳозир кўзига балодай кўриниб кетди: «Протоколни ёзиб бўлганлигини айтишни ҳам бурч, ҳурмат деб билади-я! Ахир бу сенин энг оддий кундалик ишинг-ку! Шунинг учун ҳам раҳматнома эълон қилишим керакми?! Ажабо...»— деб жиғибийрон бўлар эди профессор.

Аммо ўша шогирди протоколни ёзиб бўлганлигини

айтмаган тақдирда ҳам балога қоларди: «Хўш, нима учун вақтида айтмадинг? Нима, телефон қилиб сўрашим керакми? Ё кандидатлик дипломини олволиб, гўдаиб кетдингларми? Инсоф, ҳаё, андиша қани?» дер эди қизариб-бўзариб. Кейин кўзойнагини бурнининг устига қўндириб оларди-да, юқоридан қараб давом этарди: «Хўш, айт-чи, инсоф, ҳаё, андиша қани? Тушунолмайман! Ҳеч тушунолмайман! Қаёққа қараяпсизлар ўзи, а? Қаёққа қараяпсизлар?» — деб бўғиларди. Шогирд лом-мим дея олмай чиқиб кетгач: «Оширвордим шекилли, оширвордим. Тўғри сўрасам ҳам бўлар эди-ку. Аммо-лекин танобини тортиб турмасанг ҳам бўлмайди-да... Бу нимаси, а? Шунақаям бўладими одам? Тушунолмадим! Ҳеч тушунолмадим!» — деб ўйларди.

Саидов чиқиб кетгач у беихтиёр Бартольднинг рисоласини қўлига олди. Епиб яна жавонга қўйди. Ойнадек ярқираган жавонда булутли осмон акс этиб турарди...

ИККИНЧИ БОБ

Маҳкам Акбаровнинг хотиржам қиёфаси бу қадар қаҳрли бир тус олишига бош сабаб фақат мажлисда юз берган кўнгилсизликкина эмас эди. Ана шу мунозара Маҳкам Акбаровнинг ўзи ҳақида ҳам чуқурроқ ўйлашга мажбур қилиб қўйди. Бундоқ қараса, ўн йилдан бери шу институтда ишлаб, бу ердаги ўзига хос ҳаёт ҳақида, ана шу ҳаётдаги ўрни, роли, бурчи ҳақида мутлақо ўйлаб кўрмаган экан.

Маҳкам Собировнинг ўйлари, фикрлари равшан бир шакл ола бошлади, шу билан бирга, ўз камчиликлари заррабинда кўрингандай жонлана бориб: кўринаётган энг катта доғ — масъулиятсизлик, деган хулосага келди. «Нега бу қадар масъулиятсиз бўлиб кетяпмиз, а? — деб ўйларди у.—Ўзингни бил, ўзгани қўй, нима қиласан жанжалга аралашиб... Мана, докторлигим ма-

саласи. Докторлик ёзиш, уни ҳаётга тадбиқ қилиш... Бу бевосита ижтимоий иш эмасми? Хўш, биз ана шундай ижтимоий ишни ҳам устакорлик билан ўз манфаатимизга бўйсундирамиз. Бу ишни яхшироқ яшаш қуроли деб биламиз. Натижада ижтимоийлик қоладими? Гўё бу диплом ўша шахсининг фақат ўз мулкидай, гўё жамиятга, давлатга ҳеч қандай алоқаси йўқдай...»

«Мана, масалан,— деди у ўзига ўзи,— Уткир Илҳомов менинг шогирдим бўлмай, тавсиячи мен эмас, бошқа бирор одам ёзганда Қоплонбек Қиличбеков билан мунозара қилиб ўтирар эдимми? У билан сан-манга бориб юрармидим?.. Ҳа, албатта, мунозара қилиб, ўз фикримни айтган бўлар эдим! Албатта!» «Йўқ,— деди аллақайёқдан эшитилган чинқириқ бир товуш,— ҳечам зарурати йўқ эди-да! Ўзлари ҳал қилсин деб қўя қолар эдим».

У ўйлар оқимида сузиб ўзига ўзи ғалати саволлар берар, аммо жавобини тополмасди. Чунки аслида жўн, содда бўлиб кўриган нарсаларнинг илдизлари анча чуқур эди. Бу илдизлар бориб шахсининг, олимнинг бурчи, виждони, жамиятда тутган ўрни масаласига бориб тақаларди. Аммо илдизи бундай чуқур масалани шу пайтгача «ўзлари ҳал қила қолсинлар» деган жуда содда ибора билан ғоят жўнлаштириб келганликлари энди тасаввурига сиғмай қолди. Маҳкам Собирович Акбаров Уткир Илҳомовни шогирди бўлгани, тириш-қоқлилиги, истеъдодлилиги учун ҳимоя қилдимми? Диссертация тақдирига жавобгар шахс бўлганлиги учунгина Қоплонбек Қиличбековнинг юзига тик қарадимми? Шуниси қизиқ эдики, Маҳкам Собирович қанчалик куйиб-пишиб гапирмасин, қанчалик ўйламасин, масаланиннг бу томонига эътибор қилмаган экан. Тўсатдан сўраб қолинса шубҳасиз у «Ҳа!» деб жавоб берган бўлар эди. Аслини олганда, фақат ўзигагина маълум кўмма сабаби ҳам бор эди. У Қоплонбек Қиличбековнинг: «Ишни мен кўриб чиққанымдан кейингина тавсия ёзиб

берасиз», деган гапларини бошқача тушунди. Уткир Илҳомовнинг тайёр, пухта-пишиқ илмий ишига ўзи раҳбарлик қилмоқчи деб тушунди. Қолаверса, директор шахсиятимга тегяпти, деб ўзини кўрсатиб қўйгиси келди. Маҳкам Собировични директор билан юзма-юз бўлишга чорлаган нарса Уткир Илҳомовнинг диссертациясини ҳимоя қилишдан ҳам кўра, ўз манфаатини, шахсиятини «оёқ ости» қилдирмаслик эди.

Бироқ, Маҳкам Собирович бунга иқрор бўлишни мутлақо истамас эди, тўғрироғи, хаёлига ҳам келтирмасди.

«Хўш,— ўйларди Маҳкам Собирович,— нима учун Қоплонбек Қиличбеков ҳар бир бўлимнинг ишига аралашавериши керак? Директор бўлса, ишларимизга умумий раҳбарлик қилсин! Илмий кенгашнинг раиси бўлса, Уткирнинг мавзусини тасдиқлаганини, мени ҳам ўзи раҳбар қилиб тайинлаганини унутмагандир? Бўлим мудирларига шунчалик ишонмайми? Уни бундай ишга нима мажбур қилар экан? Шуҳратпарастликми? Обрўписандликми?!»

Унинг фикрлари тўзиб кетди. Бейхтиёр қўлларини қарсиллатиб ўрнидан турди. Юриш унга анча қийин бўлса ҳам, полни дўқиллатиб, ёғоч оёғидаги ботинкани ғирчиллатиб у ёқдан бу ёққа бориб кела бошлади. У гўё ҳамма нарсани эндигина кўраётгандек эди...

Унинг безовталанаётганини кўрган лаборант жувон ўрнидан турди.

— Маҳкам Собирович! Маҳкамжон Собирович! Тобингиз қочиб қолдими?— деб сўради хавотир билан.

— Аня! Ҳали ҳам тушликка чиқмадингларми?— Маҳкам Собирович шундай деб жавоб берди-ю, ўнғайсизланди. «Одамларни танқид қиламизу бироқ ўз асабимизнинг бўшлигини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз», деб ўйлади. Орадаги ўнғайсиз ҳолатдан қутулиш учун жувондан битта кўк чой дамлаб беришни илтимос қилди.

Маҳкам Собировичнинг салгина жаҳли чиқса ёки диққат бўлса, бош оғриғи тутиб қоладиган одати бор эди. Шунинг учун ҳам у ҳеч қачон қизишмас, доимо ўзини босиб оларди. Аммо бугунги ҳолати бутунлай бошқача эди. Ҳатто ҳозир ўзининг қизишиб мулоҳаза юритаётганини ҳам билмас эди. Бош оғриғи яшин тезлигида бутун танасига тарқаларди, ранги оқариб, пешонасида тер пайдо бўлган, вужуди совуқ қотгандай титрамоқда эди. «Мана, стулга михлашиб ёзган докторлик ишимнинг оқибати!» У негадир кўзларини сузиб, «Мукофоти, ҳа мукофоти!»—дер эди худди биров билан баҳс қилаётгандай. «Ўзимизнинг соғлом вужудимизга касалликларни бошлаб арзонгинага сотиб оламиз-да, сўнгра пуллаёлмай юрамиз»,—деб ўйлади ва бош оғриғи зўрайиб бораётганига қарамай, мазкур фикри ўзига нашла қилдим, мийигида жилмайиб қўйди...

«Қоплонбек Қиличбеков дастлаб директор қилиб тайинланганда чунончи, нима деб сўзларди?—Маҳкам Акбаров яна ўйга чўмди.—Одамларга қандай муносабатда бўларди? Ҳа, мана бундоқ дер эди:—«Муҳтарам ҳамкасблар! Сизларнинг ажойиб меҳнатингиз туфайлигина ҳамма ишларимиз кўнгилдагидек кетяпти. Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди, дейди доно халқимиз. Ҳа, сизнинг фидокорона ғайратларингиз орқали ҳали кўп ишларни ниҳоясига етказамиз!»—Унинг мулойим товушлари этимизни жимирлатиб юборар эди. Биз эса унинг мулойим, мўмингина кўзларига қараб нима дер эдик? «Йўқ, муҳтарам устод Қоплонбек Қиличбекович Қиличбеков! Бу ишларнинг ҳаммасига сиз оталарча—оталарча сўзига алоҳида урғу берардик—ғамхўрлик қилиб бош бўлмаганингизда, бунчалик зафарларга эришмаган бўлар эдик. Бу ишлар асло воқе бўлмас эди ҳам! Ҳа, худди ана шундай!»—деб жон куйдириб сўзлар эдик. Шундай эмаслигини юрагимиз айтиб турса-да, қулоқ солмас эдик. «Бу ишда сизнинг алоҳида жонкуярлигингиз катта роль ўйнади! Халқимиз

олдида, партия ва ҳукуватимиз олдида катта иш қил-дингиз»,— деб жон-ҳолига қўймас эдик. Жон-ҳолига қўйвермаганимиздан кейин у нима дерди?

«Раҳмат, ҳамкасабалар! Қўлга киритилган ютуқлар ҳаммамизники. Бунда ҳаммамизнинг ҳиссамиз бор. Катта раҳмат сизларга!»— деб бир оз эсанкирарди ҳам. Аммо биз уни яна жон-ҳолига қўймас эдик. Орқасидан салом берардик. Одам темир эмас-ку ахир! Уни шу аҳ-волга тушиб қолишига ўзимиз мажбур қилдик. Ҳа, мажбур қилдик! Ана энди ҳаммасини меники деб айта-ди. Икки гапнинг бирида «Мен» дейди. Ана, драма қа-ердан келиб чиқмоқда!— Маҳкам Акбаров драма сўзи-га алоҳида урғу берди.— Худди ана шу нарсадан. Кўр-дингизми, энди у ҳамма ишни мен қилганиман, мен қи-лишим керак деб ўйлайди. У пайтда алик олмаса ҳам, салом берганимиздан хурсанд бўлиб юрар эдик. Қўл бериб кўришса бошимиз осмонга старди...»

— Мана, драма! — Маҳкам Собирович шундай деб хитоб қилиб юборди-ю, ўзининг товушидан ўзи чўчиб кетди, дераза раҳида роҳатланаётган мусича пар-р этиб кўтарилди.— Мана, драма!— деди у яна фавқулодда бир кашфиёт қилиб қўйгандай. У энди сарғиштоб қоп-ламали стулларга, эшик олдида қаққайиб турган пан-жарали вешалкага, ойнадек ярқираб турган жавонлар-га қарар, ҳатто шу пайтгача уларнинг бўёқларига, қа-ерда қандоқ турганлигига ҳам эътибор бермаганлиги-дан ажабланарди.

Аня чой дамлаб бериб тушлик қилгани чиқиб кетган-нидан кейин Маҳкам Собировичнинг бош оғриғи тар-қаб, фикр-ўйлари тиниб, кўнгли чарақлай бошлади. У ички телефон орқали Расул Сатторовни чақирди. Ҳаял ўтмай эшикдан тўла, яғринлари кенг, барваста бир йигит кириб келди. У камарни қаттиқ тортиб боғлагани учун, қорни икки палладан иборат бўлиб кўринарди. Бу кўринишда ҳеч кимда яхши таассурот қолдирмас эди.

— Аммо-лекин бопладингиз,— деди у ўтирмасданоқ хушомад қилиб,— мен ҳам сўзингизни қувватламоқчи эдим у андиша қилдим-да!— Унинг ошкора хушомад қилаётганини Маҳкам Собирович ҳис этиб турса ҳам ҳеч нарса демади. Фақат: «Вой, касофат-эй, хушомад одамга бунча ҳам ёқмаса-я!»— деб қўйди. Ҳақиқатан ҳам Расул Сатторовнинг хушомадлари унинг руҳига, озми-кўпми кайфиятига таъсир қилган эди.

— Маъқулми ахир?— деб сўради Маҳкам Собирович чойдан ҳўплар экан.

— Бопладингиз! Биласиз-ку, мен гапнинг пўскалла-сини айтаман-қўяман! Узиям директор бўлганига минг марта пушаймон еди-да! Ҳеч қачон ҳеч қаерда бунақанги дакки емаган бўлса керак дейман! Мен ҳам гапирмоқчи эдим-ку...

Маҳкам Собирович: «Ҳақиқатан боплапман-да, а?»— деб ўйлади Расул Сатторовнинг жиддий қиёфасига тикилиб тураркан. (Ҳолбуки, ҳеч нарсани бопламаганини, арзигулик бирор мунозара содир бўлмаганини яхши англаб турарди.) Шогирдига бошқа бир гапни айтмоқчи бўлиб чақирган бўлса ҳам қизиқиб қолди:

— Нима ҳақида гапирмоқчи эдингиз?— деб сўради.

— Сизнинг фикрингизга овоз бермоқчи эдим. Аммо-лекин: «Маҳкам Собирович атайлаб уюштирган», деб ўйламасин дедим. Бунинг устига тез тугатиб қўя қолди.

Бу гапни эшитиб Маҳкам Собировичнинг энсаси қотди. Бир пиёла чой қуйиб, унга узатди-да, столни айланиб ўтиб унинг ёнига ўтирди. Маҳкам Собирович Расул Сатторовнинг елкасига қўлини зарб билан қўйди-да:

— Мен сиз билан муҳим бир масала ҳақида суҳбатлашмоқчи эдим,— деди. Расул Сатторов ҳадик билан унга қаради. Маҳкам Собировичнинг кўзларида табасум порлаб турарди...

Қоплонбек Қиличбеков тушлик учун уйнга бориб, ўзининг таъбирин билан айтганда, ҳар дақиқаси ўлчоғлиқ вақтини бекорга сарф қилмоқчи эмас, учинчи қаватдаги «Дам олиш хонаси»да овқатланиб олмоқчи, яқиндагина чет элдан олиб келинган помаълум бир асарнинг фотофаксемелеси устидаги кузатишларини давом эттирмоқчи эди.

У ана шулар ҳақида ўйлаб, дўнг, силлиқ, ҳали мутлақо ажин тушмаган пешонасини силаб турганда, телефон устма-уст жиринглади. Трубкадан яна хотинининг овози келди. У ҳозиргина телефонда: «Сиз яхши кўрадиган қуймоқ қилиб қўйдим, тезда кела қолинг»,— деган эди. Бу сафар: «Аббосхон Азизхонович рафиқалари билан тушлик баҳонасида бир кириб кетар эканлар»,— деди.

Қоплонбек Қиличбековнинг хотини барвақт қариган, юзини ажин қоплаган, сочлари ҳам эрта оқарган, қўлидан келган ёрдамни ҳеч кимдан аямайдиган, бу ишидан ичида фахрланиб юрадиган кўнгилчан бир аёл эди. Аммо Рафиқа Содиқованинг қалбида, айниқса, кейинги пайтларда «қариб қолганда қилиқ чиқараётган» Қоплонбек Қиличбековнинг қадам босишлари натижасида кучли бир ғалаён пайдо бўлмоқда, бу ғалаённи фақат олижаноб аёлларга хос бир назокат билан босиб келмоқда эди.

Рафиқа Содиқова илгарилари ҳам «эгри қадам» босиб юрган бўлса-я, деб эридан шубҳа қилиб юрар, бу шубҳа баъзан рашкка айланиб, асоссиз равишда аччиқтирсик гапларга сабаб бўлар эди. Аммо эрининг: «Ҳеч нарса тушунмадим! Қизиқсан-а, Рафиқа», деган гапларини эшитиб дарров жаҳл отидан туша қоларди. Шунда Қоплонбек Қиличбеков мужмал бир жилмайиш билан: «Гениал бўлгандаям аёллигига боради-да! Унинг улуғлиги ҳам ана шу аёллигида-да!»— деб ўйлар, сўнг-

ра истехзоли табассуми ўчмаган лаблари билан Рафиқанинг пешонасидан, киприкларидан ўларди. Бу ўпиш қанчалик сунъий, совуқ, эҳтироссиз бўлмасин Рафиқа Содиқова келинчақдай яйраб-яшнаб кетар, қалби шодлик замзамасига тўлар, маъсум туйғуларга фарқ бўларди.

Сўнгра:

— Жуда ажойибсиз-да, дадаси!— деб ташқаридан кузатган ҳар қандай кишига ғоят эриш туюладиган, гашига тегадиган хушомадлар қиларди.

Қоплонбек Қиличбеков хотинининг қалбида кечаётган энг нозик сиру асорнинг ипидан-игнасигача билиб, ўрганиб қолганди. Рафиқа Содиқова эридан ҳеч нарса ни пинҳон тутмас, буни оиланинг шаънига доғ деб биларди. Қолаверса, бурч деб англади. Аммо ўзи шунча йил турмуш қуриб, ҳануз эрининг ўй-хаёлини билмас, қалбини, ҳис-туйғуларини англаб етолмас эди. Эрининг учун фақат «соф, покиза Қоплон, қизининг отаси ҳамда машҳур Қоплонбек Қиличбекович Қиличбеков» эди! Аммо шиддат билан юрадиган, мағрур Қоплонбекининг ичида яна нечта Қоплон борлигини ҳалигача билмас эди.

Рафиқа Қоплонбек Қиличбеков чет элга кетганида бир хат олди. Мактуб ёзган одамнинг исми фамилияси номаълум эди. Унда Қоплонбек Қиличбековнинг Зеби исмли бир жазмани ҳақида сўз борарди. Мактуб ёзган кимса ғоят меҳрибонлик билан Рафиқа Содиқовага ачинаётганини билдириб, бу ҳаром ишнинг олди олилмаган тақдирда, осойишта турмушингиз захарланади, бу маънавий жиҳатдан ҳам сизни инқирозга бошлайди, деб уқтирарди.

Рафиқа Содиқованинг таласидан жон чиқиб кетгандай, кўзлари тиниб кетиб ўтириб қолди. У бир қўлини пешонасига қўйиб, ҳадеб ишқалар, бир тутам сочини бармоғига ўрар, тили калимага келмас эди. У ўзинча нуқул: «Оҳ! Шармандалик-ку, ахир, а? Шармандалики

Даҳшат! Нақадар даҳшат!—дер, аммо ўзини ўзи бу гапларга ишонмасликка даъват этарди:—Мумкин эмас! Наҳотки мен билмасам? Эҳтимол, бу бирор душманининг ғаразгўйлигидир, балки унинг обрўсини тўкиб, оилавий жанжал чиқармоқчидир? Нега бўлмаса, исми фамилиясини ёзмайди, нега ўзи менга бу ҳақда гапиришдан қўрқади. Ҳа, бу ғаразгўйлик! Ишонмаслигим керак!» Шу қарорга келгани билан барибир Рафиқанинг кўнгил шишаси дарз кетган, унинг бахтиёр қалбига шубҳа ўргимчаги уя қўйиб олган эди.

Эри сафардан қайтганида уни кутиб олиш учун ҳамма шогирдлари ва яқинлари билан бирга Рафиқа Содиқова ҳам чиққанида, бу шубҳа айниқса, яққол сезилди. Қоплонбек Қиличбеков шогирдлари билан қўл бериб, жилмайиб, бирор сўз айтиб кўришар, қизларни, жувонларни эса пешонасидан ўлиб, елкасига қоқиб қўяр, бу ўз навбатида, Рафиқа Содиқованинг этини жунжиқтирар, шубҳаларини бешбаттар оширар эди. «Қайси бири экан-а? Қуриб кетгур!»—дер эди. Шунга қарамай, эри билан хушчақчақ, саодатли бир қиёфада саломлашиб, қўлтиқлаб олди. Қоплонбек Қиличбеков хотинининг кўзларидаги истеҳзонни кўриб: «Ойлада бирор гап ўтди-микан?» деган хаёлга борди.

Рафиқа куни бўйи ҳаяжонланиб, изтироб огушида юрди. Уқ теккач, бир оз вақт ўтганидан сўнг унинг оғрини сезилгани каби, ўша шум мактубнинг зарби энди борган сари қаттиқроқ оғритар, юрагини баттарроқ ўртар эди. У шубҳа оловида қоврилувчи аёллардан деярли фарқ қилмас, гоҳо юрагида эрига нисбатан ёвуз кек ўйғониб баъзан нафратга айланиб кетарди. У жуда кўп ўйлар эди. Аэропортдан келишган ўша куни ҳам ўтирса ўрни, юрса йўли куйиб юрди. Арзимаган бир нарса туфайли, сўрамасдан бир дона шоколад еб қўйгани учун қизалоғини жеркиб ташлади. Қизалоғи йиғламоқдан бери бўлди. Бодомқовоқ кўзлари ҳалқа-ҳалқа ёшга тўлди. Ойижонидан ҳеч қачон зуғум кўрмаган қизалоқ

унга кўзларини катта-катта очиб, ҳайратланиб қараб қолди.

Қоплонбек Қиличбеков хотинида содир бўлган бу ғалати, изтиробли ҳолатни пайқаб елкасини қисиб қўя қолди. «Одатдаги шубҳалардан биридир-да»,— деб ўйлади.

Рафиқа ўзидан юз бераётган ўзгаришлар сабабини, изтироб чекаётганини, қалби шубҳалар тумани билан чулганганини айтмоқчи бўлиб жуда кўп мартаба оғиз жуфтларди-ю, ҳар сафар қизариб кетиб, айта олмасди.

Бу аёл ўздан ҳам кўра кўпроқ эрини ўйлар эди. Арзimas изтироблари, шубҳалари туфайли эрининг йирик, катта масалалар билан банд бўлган бошини қотиришни истамасди. Унинг обрўсини обрўси, деб билар, шунинг учун ҳам орқаворатдан бўлса-да, унинг шаънига путур етказадиган бирор гап-сўз бўлишига йўл қўймас, астойдил ҳимоя қилар эди.

У: «Шунча ижтимоий ишлар билан банд бўла туриб ҳам, баъзан ҳаддан ташқари бачкана, майдалашиб кетамиз, а? Рашк, шубҳа... Оилада эътиқод бўлиши лозим. Унинг эътиқодига шу вақтга қадар шубҳа билан қарайман, а? Уят, уят!»— деб ўйлаб қоларди. Яна бир оздан кейин эса: «Бу эркакларга ишонч ҳам қолмади. Доимо бўйин томирлари лўқиллаб туради», деб, яқинда содир бўлган бир воқеани эсларди: учта фарзанди бор дуппа-дуруст нуфузли бир киши жазмани билан улфатчилик қилаётганда хотини ушлаб олган, судраб чиқиб шармандаю шармисор қилган, унинг иши бошланғич партия ташкилотиди кўрилиб, ҳайфсан эълон қилинган, нуфузи бир поғона пасайтирилганди. Энг муҳими, эътиборли одамлар даврасида обрўси бир пул бўлган эди. Ушанда Рафиқа Содиқова тўсатдан: «Қоплонбекнинг ҳам жазмани бўлса-я?»— деб ўйлади-ю, кўрқиб кетди. «Қоплон ҳам ўшанинг кунига қолса-я? Йўқ, йўқ! Ундоқ бўлиши асло мумкин эмас! Ҳа, асло мумкин эмас!»— деб ўзини ўзи инкор этса-да, ҳар ҳолда, изтироб, рашк

унинг қиёфасидаги осойишталикни поралаб ташлаган эди. У эрини шу вақтга қадар бунчалик қаттиқ севишини билмас, фақат ораларида ҳурмат, бурч бор, деб ўйлар экан. Аммо унда ҳурмат, бурчдан ташқари, ғурур, ифбат ҳам бор эдики, буни ўзи ҳам ҳозир яхши тушуна олмасди. Ҳар ҳолда, Рафиқа Содиқованинг қалбидаги рашк ана шу ифбат ва ғурурни поймол қилдирмаслик учун уйғонган безовта туйғуларнинг ифодаси эди. Рафиқа Содиқованинг ўзи рашк қилишни жуда ёмон кўрар, бир зиёли аёл сифатида рашкка оилани, имон-эътиқодни барбод этувчи бир туйғу деб қарарди. Рашк туйғусини қоп-қора рашгда тасаввур қилар, унинг камалакдай жилваланиб, товланиб ётган бошқа рангларини кўрмас, кўрарга кўзи ҳам йўқ эди.

У илгарилари ҳам фарзандидай бўлиб қолган шогирдларининг пешонасидан ўпмасмиди? Елкасига қўлини қўймасмиди ёки қўлтиқлаб юрмасмиди? Худди шундай бўлар эди. Буни Рафиқа Содиқованинг ўзи яхши билгани ҳолда заррача гумон қилмасди-ку! Нечук аэропортда худди ўша илгарилардан давом этиб келаётган анъаналар юз берганда эти жунжикиб, кўз олди қоронғилашиб кетди, кўзларида совуқ бир ўт чақнади?! Аммо Рафиқа Содиқова шубҳаларини айтиб, эрини койитгиси келмаса-да, бир куни гап ўз-ўзидан очилиб қолди. Қоплонбек Қиличбеков кутилмаганда:

— Мен сенга тушунолмамай қолдим,— деди.

Бу гапни Рафиқа Содиқова айтишни керак эди. Шунинг учунми, кўзларини пирпиратиб, эрига ҳайрон бўлиб қаради. Унинг бахмал кўзларида ҳайрат, ҳаяжонланиш эмас, совуқ бир ифода бор эди.

— Тушунолмамай қолдим дейсизми?— У юзига тушиб турган бир тутам сочини тўғноғич билан мустаҳкамлаб қўя туриб бир кўнгли хатни олиб чиқиб кўрсатмоқчи бўлди, лекин: «Шусиз ҳам ранжиди, бечора. Қийнаб нима қиламан»,— деб ўйлади-ю, бутунлай бошқа гап айтди:— Биласиз-ку! Тушунмайсиз, демайман, тушуна-

сиз! Исподга қолмайлик дейман-да, ахир! Аёл қалбини тушунаси-зу!— деди-ю, кўзлари ҳалқа-ҳалқа ёшга тўлди.

Унинг сўзларида аёлнинг, онанинг, эрини жондан яхши кўрган бир хотиннинг меҳру муҳаббати акс этиб турарди. Бу Қоплонбек Қиличбековга ҳам таъсир этмай қолмасди. Эти жимирлаб, вужуди «ҳув» этиб кетгандай бўлди. У столи айланиб ўтди-да, пиқ-пиқ йиғлаётган хотиннинг икки чеккасидан ушлаб ўзига қаратди. Ёш тўла кўзларидан ўпди-да:

— Жоним! Сен ҳам ҳаммасига ишонавермагин-да, ахир! Бўлмағур гаплар!— деди-да, ташқарига чиқиб кетди. Унинг лабларида шўртанг ёш таъми қолган эди...

ТУРТИНЧИ БОБ

Қоплонбек Қиличбеков Аббосхон Азизхоновнинг номини эшитиб сапчиб тушаёзди. Бир лаҳзадаёқ ҳамма нарсани унутди. Столи устида турган қоғозларни йиғиштириб тортмага солиб қўйишга ҳам сабри чидамади. (У қоғозларни иш столи устида қолдиришни жуда ёмон кўрар, шунга эътибор бермаган бир ёш илмий ходимни ҳатто ишдан бўшатиб юборган ҳам эди.)

Аббосхон Азизхоновнинг номини эшитган заҳотиёқ Қоплонбек Қиличбековнинг бир сапчиб тушишида чўчиш аломати йўқ эди. Аксинча, у негадир ҳадеб бармоғини қисирлатар, ниманидир тиришиб эслашга ҳаракат қилар, бояги асабийликнинг асорати бўлса керакки, эслай олмасди.

У бармоғини қисирлатганча, қабулхона остонасигача икки-уч марта бориб келди. Уша муҳим нарсани хаёлига келтиролмаган бўлса ҳам қалби қувончга тўлган ҳолда ташқарига чиқди. Қабулхонада турган бу ҳашамдор институт биносининг макетига кўзи тушган заҳотиёқ, бояги муҳим нарсани дарҳол хотирлади: «Склероз! Ҳа-я: эсим қурсин! Категория...»

Қоплонбек Қиличбеков кўпдан бери институтни биринчи категорияга ўтказмоқчи бўлиб юрарди. Аббосхон Азизхонов эса шу ишга алоқадор идоранинг масъул раҳбарларидан бири эди. Қоплонбек Қиличбековнинг бу масала тўғрисида солган маслаҳати унга ҳам жуда маъқул бўлган, ёрдамиши мутлақо аямаслигини айтган эди...

Директор паркет полни амиркон этикдай ғирчиллатганича коридорга чиқди. Биринчи қаватга йиғитлардай чаққонлик билан тушди. Қоровуллар билан жилмайиб, одатига мутлақо хилоф равишда, қўл бериб саломлашди. Ҳатто биттасининг қўлини силкиб: «Саломатмисиз, отахон», деди, сўнгра елкасига қоқиб қўйди, яна бирига меҳрибонлик билан бош ирғаб: «Аҳволлар нечук?» деб сўради. Ийиб кетган қоровуллар Хизр бувага учрагандай, оғизларининг таноби қочиб, ҳадеб жилмайишар, раҳмат айтишга сўз тополмас эдилар.

У эшикни зарб билан очиб ташқарига чиққанида, қуёш чарақлаб турар, аммо ҳаво совуқ эди. Қуёш ўзининг сўлғин, тафтсиз чеҳрасини баланд-паст тунука томлар, азамат чинорлар орқасига олиб, жануб тоғлари тепасида ёнбошлаб ётарди... Эшикнинг зарб билан очилиб-ёпилишидан мрамор супачалар устида чўқилашиб юрган каптарлар чўчиб кетди. Қанотлари билан бир маромда чапак чалиб, кунгирадор пештоққа чиқиб қўндилар. Битта қарға эса улар тўдасидан ажралиб, устмас-уст қўйилган соябонга ўхшаб кўкарган арчанинг устига бориб қўнди, офтобнинг хирагина ёғдусида яллиғланиб турган, ҳали эриб улгурмаган қор «шув-в» этиб тўкилди, қарға яна учди-да, қипяланғоч чинорнинг бир бутуқчасига бориб қўнди...

Қоплонбек Қиличбеков шахдам қадамлар билан келди-да, сутранг «Волга»сининг орқа эшигини очиб, чаққонлик билан ўзини ўриндиққа олиб, ястаниб ўтирди. Унинг қалби завқ-шавққа тўлиб кетганди. Ўзи бошлаган иш амалга ошиб қолгудек бўлса, халқ ҳаётида катта из қолдирган бўларди, обрўси яна ҳам ошиб кетарди,

бу ўз навбатида, бу йил академикликка номзоди қўйилган тақдирда, оппа-осон сайланиб кетишига ажойиб муҳит ҳозирларди. Шунинг учун унинг кўз олдини шоирона туман чулғаб олмоқда, қалбида тотли ва тароватли туйғулар хуруж қилмоқда, бояги арзимаган хафгарчилик хаёлидан бутунлай кўтарилиб кетмоқда эди.

Ҳозир Қоплонбек Қиличбековнинг бутун фикр-зикри бундай майда гаплардан холи, бутун вужудини мавқеи бир даража ошажак институтнинг мафтункор жамоли қамраб олганди. «Шундоқ бўлган тақдирда (албатта, бўлиши керак) институтимиз ўз нашриётида китоблар чиқара олади! Шундагина бошқа нашриёт раҳбарларига ялиниш, орадаги хатбозлик узил-кесил барҳам топади! Диссертациялар ҳимоя қилиш мумкин бўлган илмий кенгашлар ишга туширилади...» Профессор қафтларини бир-бирига ишқалаб жилмайиб қўйди... У Аббосхон Азизхонов билан бўладиган суҳбатлар ҳақида ўйлай бошлади. Унинг мияси автомат аппаратдан ҳам тезроқ ишламоқда, фикрлари равшан бир шаклга кирмоқда, ўзининг таъбири билан айтганда, илҳом сели қўйилмоқда эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Қоплонбек Қиличбеков кўчасига бурилган заҳоти дарвозаси ёнида турган зулукранг янги «Газ-21» машинасига кўзи тушди. Бир қарашдаёқ Аббосхон Азизхоновнинг машинасини таниб кўнгли жойинга тушди. У машина эшигини очиши билан кўчанинг икки четидаги олчаларнинг шох-шаббаларидан талх, аммо ёқимли, кўнгил очувчи ҳид димоғига кирди. Қоплонбек Қиличбеков шофёрига рухсат берди-да, бир табақаси очиқ дарвозаси томон юрди.

Унинг уйи анча ичкарига қурилган, дарвозадан киргач қўшни тарафи пахса девор билан ўралган йўлкадан

юриб бориларди. Бир табақаси очиқ дарвозадан йўлкага киргандаёқ олдини мушук кесиб ўтиб, омборнинг тагига кириб кетди.

Қоплонбек Қиличбеков мушукка прим қилмаса ҳам, кўнгли бир оз хира бўлди.

Ичкарига кираркан, бахмал шляпасини эшик кесакисига уриб, тушириб юборди. Уни шоша-пиша энгашиб олди-да, занжирини шарақлатиб ирғишлаган баҳайбат кучугини тинчитиш учун таҳдид билан «Олапар!» деб қўйди. Кейин Қиличбеков даҳлизга кирди-да, юзига жиддий тус берди, шляпасини, астари оқ пальтосини ечиб, оқ шерсть костюминини тўғрилади, сўнгра ҳафсала билан ювиниб, бўйнига атир сепди, енгилгина қизғиш шиппагини кийиб, кафтини кафтига уриб қўйди-да, сўнгра кулимсираб меҳмонхонага кирди...

Аббосхон Азизхонов рафиқаси Клара билан келган, дид билан тузалган думалоқ столнинг юқори томонида ўтирарди. Мезбон кирганида майдаланган товуқнинг бир оёқчасини ҳафсала қилаётганди.

Қоплонбек Қиличбековга нигоҳи тушган лаҳзадаёқ қўлидагини қўйиб, ошхўрагини ечди, чаққонлик билан ўрнидан туриб «не», деди-да, унга пешвоз юрди. Улар бир-бирлари билан қучоқлашиб, ўпишиб кўришдилар, Қоплонбек Қиличбеков назокат билан Қларанинг қўлидан ўпди. У нуқул:

— Жуда бахтиёрман! Жуда бахтиёрман! — дер эди. — Оббо дўстгинам-эй! Келганларингиз учун ғоят миннатдорман! Бошим осмонга етди!

— Жуда ажойибсан-да, Қоплон! Ишингга халақит бермадимми, а? Миннатдорман, миннатдорман, — деди Аббосхон Азизхонов уни қўлтиқлаб олиб.

— Кўрмаганимга ҳам минг йил бўлди ўзиям! — деди мезбон гарчи бир ҳафта олдин қабулига борган, институт ҳақидаги мулоҳазаларини айтган бўлса ҳам. — Аммо-лекин, дўстим, бунча семирмасанг, а? — деди шу гапни юз маротаба такрорлаётганини ичида таъкидлаб туриб.

— Бунча семирмасанг, а? Хўш, нимадан ичамиз? Дарвоқе, сен коньяк ичасан, а?

Клара беғараз қаҳ-қаҳ уриб: «Нима деяпсиз, а? Нима деяпсиз? Менинг гўдаккинамни доим айблаганингиз айблаган!» — деганча Қоплонбек Қиличбековга ўғирилди, кўкраги кулгидан кўтарилиб тушарди. Рафиқа Содиқова олдиға оқ сурпдан пешбанд тутиб олган, ошхонада ивирсир, қизига: «Барно деяпман, уйга кир, бурнинг кўкариб кетибди», — дер, ошхона эшигидан қараб, ҳамма гапни эшитяпман дегандай, қувноқ чехрасини кўрсатиб қўярди.

Кларанинг цилиндрнусха қоп-қора сочида тўғноғичлар ялтирар, ҳиллолга ўхшаши позиккина қулоқларида тўгарак зираклар тебранганда анвойи рангларда жилюланарди. Кларанинг хушнудлиги бошқаларга ҳам ўтди. Аммо Қоплонбек Қиличбековнинг кўнглида бошқа ҳис-туйғулар ғужғон ўйнарди. У Аббосхон Азизхоновнинг оғзини пойлар, ўз ташаббуси ҳақида бирор гап кутарди. У кўнглидаги ўйларни билдириб қўймасликка тиришиб: «Ўзи гап очсин, ўшанда яхши бўлади», — деб ўйлаб ўтирганда Аббосхон Азизхонов тўсатдан:

— Қоплон, биз сени табриклагани келган эдик! Табриклайман! — деб қолди. Бу гап Қоплонбек Қиличбековга мойдек таъсир қилиб оғзидаги бир бўлак товуқ гўштини яхшироқ чайнаб ўтирмай лўқ этиб ютиб юбора қолди. Сўнгра йирик кўзларини Аббосхонга тикди. У меҳмондан ташаббуси ҳақида гап кутган эди. Аммо Аббосхон Азизхонов:

— Сен тайёрлаган китоб Лейпцигдаги кўрғазмада кумуш медаль билан мукофотланибди! Табриклайман, жон дўстим! Катта муваффақият бу! — деди.

Кларанинг хаёли бутунлай бошқа томонда эди. Гап нима ҳақида кетаётганини билмаса ҳам, эрининг «Табриклайман» деганидан кейин суҳбат мазмунини илғаб олди. Чунки Аббосхон Азизхонов ҳали унга табриклаш учун бирров кириб чиқишларини айтган эди.

— О, раҳмат, дўстим! Раҳмат! Миннатдорман! — деди Қоплонбек Қиличбеков. — Раҳмат. Бу китобни чоп этишда сенга ўхшаган дўстларимнинг ҳиссаси катта. Буни ҳеч қачон унутмайман. Унутолмайман! Руҳий мадад бўлдиларинг, — дер эди у руҳий сўзига алоҳида урғу бериб. Аслида бу китобнинг чоп этилишида Аббосхон Азизхоновнинг бир пуллик ҳам кўмаги йўқ эди. — Менинг ҳамма ташаббусларимда ҳам шахсан сенинг, сен азиз дўстимнинг, — бу сафар сен сўзига алоҳида урғу берди, — бениҳоя катта кўмакларинг бор. Сен аралашган ҳар қандай чигал ишлар ҳам бизнинг фойдамизга ҳал бўлади!

Қоплонбек Қиличбеков гапни усталик билан ўзининг кейинги институт категорияси ҳақидаги ташаббусига олиб бориб тақамоқда эди. Буни Аббосхон Азизхонов сезмай қолиши мумкин эмас эди. Гарчи у буни, англаб турса ҳам, аммо бу иш ҳақида гапиришни лозим топмади.

— Утган кун вице-президентларинг билан суҳбатлашиб қолган эдик. Номзодингни кўрсатишмоқчи! Кел, битта ичайлик... Ажойиб одам-да! Қутилмаганда сенинг номзодинг масаласида гаплашиб қолган эдик... Омад тилайман!

Аббосхон Азизхоновнинг гап-сўзлари Қоплонбек Қиличбековга мойдай ёқмоқда эди. Номзоди масаласидаги узунқулоқ гапларни ўзи олдинроқдан билган бўлса ҳам, аммо ўзга бир одам, олий мартабали арбобнинг оғзидан эшитиши эритиб юборган, чексиз шодлик бағишлаган, худди профессор ҳузурида ўтирган студентдек чулдиратиб қўйган эди.

Улар аллавақтгача бир-бирига гоҳ ошкора, гоҳ навокат билан зимдан хушомад қилиб ўтирдилар. Айниқса, Клара ошириб юборди:

— Аббос, нега сизда ҳеч қандай илмий унвон йўғ-а? Сиз учун ҳеч қийин эмас-ку! Ёқлаб олсангиз бўлмай-дими! Қайси кун ҳатто муовинингиз ҳам ёқлаб олди

шекилли? — деб қолди. Бу гаплар илгарилари ҳам кўп маротабалаб такрорланган бўлса ҳам, ҳозир урғуси галатироқ эди.

Бу гап Қоплонбек Қиличбековда шундай мамнуният ва голибият туйғуларини уйғотиб юбордики, у беихтиёр кўзлари билан кулимсираб, Қларанинг гапларини бажону дил маъқуллаб ўтирди. У энг яқин дўстини жон-жон деб ўзига аспирант қилиб олишлигини яширмади. Аммо, унинг гоят меҳрибонлик ва назокат билан айтган бу фикри Аббосхон Азизхоновга унчалик ёқин-қирамаганлиги, унинг иззат-нафсига бир оз текканлиги, шу билан бирга чап юзи билинар-билинимас учаётганини сезиб қолди-ю, гапни усталик билан бошқа ўзанга буриб юборди:

— Истеъдод ҳар кимда ҳар хил бўлади, Қларакхоним! Аббосхон Азизхонович ўз соҳасининг аллақачон академиги бўлган! Шахсан мен дўстимга ҳамиша ҳавас қиламан! Унинг арбоблик истеъдодига қойил қоламан! Мен университетда бирга таҳсил кўрганимизда ҳам доимо Аббосга ҳавас қилиб келганман! — деди.

Аббосхон Азизхонов: «Жуда ошириб юбординг-ку!» — деди-ю, аммо бу масалага ортиқ қайтиб гапни чуватиб ўтирмади. Аслида у бу гапдан асло ранжимаган ҳам эди. Умуман, яхши ният билан бирор мавзу устида ишлаш нияти йўқ эмасди. У сирдош дўстига шу гапини айтиб, унинг кўнглига қўл солиб кўрмоқчи ҳам эди. Аммо гап у кутганидан эртароқ очилиб кетгани учун индамай қўя қолди.

— Вицепрезидентларинг яқинда ҳимоя қилиш усуллари, илмий кенгашларнинг, ҳатто умумиттифоқ аттестация комиссиясининг ҳам фаолияти ўзгаради деб қолди. Қизик бўларкан! Аммо тўғри қилишади! — деб ўзини ўзи тасдиқлади гўё биров, йўқ, яхши бўлмади, деб қўядигандай. Аммо ҳали нима тўғри-ю, нима нотўғри бўлишига унчалик ақли бовар қилмасди.

Бу гапи билан Аббосхон Азизхонов Қоплонбек Қи-

личбековга ўзича бир янги гап айтди. Бироқ бу гапнинг дўстига ёқмаганини юзидан пайқаб ололмади. Шу билан бирга, диссертация ёзиш нияти борлигини, бугун бўлмаса, эртага албатта амалга ошириши зарурлиги ҳақидаги фикрини сездириб қўйди. Қоплонбек Қиличбеков, шу бугунданоқ киришинг, деб айтмоқчи бўлди-ю, бироқ ўзини тийиб қолди.

Шундан кейин улар кадрлар масаласи, диссертация ёқлаш усуллари ҳақида анча гаплашиб ўтирдилар. Яқинда бир дуппа-дуруст одам бошқа бировнинг етти йил олдин ёзиб, ҳимоя қилган ишини айнан кўчириб олганлиги, бу ҳақда матбуотда гап қўзғалганлиги, аспирантларнинг савияси ғоят пасайиб кетаётганлиги каби масалалар хусусида фикрлашиб ўтиришди.

Гап бировнинг диссертациясини кўчириб олган арбоб ҳақида кетаётганда Қлара сапчиб тушиб, ғоят гўллик билан:

— Вой, ўла қолай! Нега кўчириб олади, а? — деб сўраб қолди.

— Ҳамма гап нега кўчириб олишида-да. Бунинг илдизлари йўғону айни пайтда чириган,— деди қизариб кетиб Қиличбеков. Бу баландпарвоз гап юрагидан чиқмаганини, ўзини алдаётганини сезиб турса ҳам фикрини таъкидлади.— Ҳа, чириган!

— Ҳа-я,— деди Қлара аёлларга хос бир юмшоқлик, содалик билан. Кейин у ўша кўчирмачининг нима қилиниши, унвони олиб ташланадими, йўқми, олиб ташланса, кейин нима бўлади, каби жўп саволлар бериб ўтирди.

Туриб, хайрлашиб кетаётганларида Аббосхон Азизхонов Қоплонбек Қиличбековни қўлтиқлаб, чеккага тортди-да:

— Сен ҳақингда галати гаплар юрибди. Ҳушёр бўл, дўстим,— деб қўйди. Аммо бу жумбоқ гапнинг моҳиятини очишни лозим ҳам топмади. Негаки, гап нима ҳақида кетаётганлигини дўстининг ўткир фаросатига ҳаво-

ла қилган эди. Аммо Қоплонбек Қиличбеков буни ўзича тушунди. Сўнги вақтларда ўзи тўғрисида ўрмалаб юрган, яқиндагина хотини билан ўрталарида бўлиб ўтган гапларга боғлади. Бироқ гап бутунлай бошқа нарса хусусида кетаётган эди. Бу нарсани Қоплонбек Қиличбеков хаёлига ҳам келтирмасди. Аммо «Ғалати гапларни» эшитган заҳоти унинг этлари бўйлаб совуқ бир титроқ югурди. Сесканди. Бироқ:

— Бўлмағур гаплар! — деди-да, дўсти билан кулимсираб хайр-маъзур қилди. Аббосхон Азизхонов тиззасигача қип-қизил пайпоқча кийиб олган Барнони азот кўтариб, пешонасидан ўпди-да, жўнаб кетди...

Ҳақиқатан ҳам Аббосхон Азизхонов билан Қоплонбек Қиличбеков дорулфунуннинг шарқ факультетида бирга таҳсил кўрган эдилар. Аббосхон факультет комсомол комитетининг котиби, Қоплонбек эса адабиёт тўгарагининг бошлиғи эди.

Кейинроқ иккала дўстнинг ораларига бир оз совуқчилик ҳам тушиб қолди. Учинчи курсда таҳсил кўраётган Зеби исмли қиз Аббосхон билан юрар, ҳатто ўрталаридаги майл туйғулари анча қатъийлашиб қолган, аҳду паймон ҳам қилиб қўйишганди. Улар бир-икки ўтиришларга Қоплонбекни ҳам таклиф қилишди. Шу орада қиз тўсатдан ўзгариб қолди. Аббосхондан кўра барваста, юз-хотирни билмай, шартта-шартта гапирадиган, кескинроқ ҳаракат қиладиган Қоплонбекни яхши кўриб қолди. Қоплонбек ҳам ўз ўртоғи олдида қизга ошкора меҳр-муҳаббат кўргазди-ю, негадир, Аббосхондан ўзининг устунлигини очиқчасига намоён қилиб, қиз билан мулоқотларда бўлиб юрди.

Икки ўртоқ оралиғидаги муносабатлар тумани Қоплонбек кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилган кун «Ором» кафесига зиёфатда кўтарилиб кетди. Бу пайтда Аббосхон Азизхонов область комсомол комитетида инструктор бўлиб ишлар эди. Шу-шу қорлар ёғди, излар босилиб кетди...

Қоплонбек Қиличбеков ишхонасига етиб келгунча ана шулар ҳақида ўйлаб келди. У асабни кемираётган ҳамма гапларни унутди. Кўнгли ажиб тароватли, киши руҳини эркалатувчи туйғулар оғушида маст эди... Яна Зеби билан бирга ўтказган тотли дамлар хаёлига келмоқда эди.

Қоплонбек Аббосхон ҳамда Зеби билан ўтиришларининг биринчисидаёқ қизни кинога таклиф қилган эди. Зеби Қоплонбек билан учрашувга ийманибгина бўлса ҳам келган эди. Сўнгра яна яшириқча учрашишди. Сўнгра очиқчасига. Негадир, Қоплонбекнинг хаёлига яна бир учрашув келаверди. Уша якшанба куни улар кўлга боришганди... Қайиққа тушиб, қоп-қора тўлқинлар устида яшкак эшаркан, у ўзида қандайдир бир илоҳий қудрат сезарди. Гарчи ён-верларида кўпгина йигит-қизлар тўлқинлар оғушида сузиб юришса-да, гўё улар учун оламда ўзларидан бошқа ҳеч ким йўқ эди!

— Бунчалик! Сал секинроқ. Зўриқиб ўтирманг тагин,— деган эди ғамза билан Зеби.

— Бэ!..

Қоплонбек эшакларни бўшатди. Ўркач-ўркач тўлқинлар новвотланиб, қайиқда уларни хуррамлик билан тебратар экан, бир-бирларига қараб сира тўйинмасди. Қоплонбек қайиқни лопиллатиб Зебининг ёнига ўтиб ўтирди. Бақувват кўлларини юмшоқлик билан елкасига қўйди.

— Совуқ едингизми?

— Йў-ўқ...

Шу тобда гўё бундан ортиқ гап-сўз сиғмас эди. Қоплонбек Зебининг сочларини, елкаларини кучли бир эҳтирос билан силай бошлади, Зеби беозорлик билан унинг елкасига бош қўйди. У маст эди, эҳтиросининг энг ширин, энг қизгин хуружи уни маст қилган эди. Зебининг ажиб қизиллик нурланиб турган лабларидан Қоплонбек тўйиб-тўйиб бўса олди. Ана шу эҳтирос оғушида улар қанча вақт ўтганини билишмайди. Бир маҳал Зеби:

— Бўлди!.. — деди титроқ товушда.

Гувиллаб ўтаётган моторли қайиқларнинг зарблари уларни аста-секинлик билан чекка соҳилга суриб қўйган, шу билан, табнат гўё уларни нопок кўзлардан сақлаётгандек эди. Сувда ўсган сийрак қамишларнинг узун баргларида ҳиллолнинг кўкиш нурлари ўйнаб турарди.

Қоплонбекнинг ёдига Мунис Хоразмийнинг байти тушиб, оҳиста пичирлади:

Жилва айлар дилбарим зарварақда Жайҳун устида,
Ё мушир ахтар янги ой уза гардуи устида...

Қоплонбек Қиличбеков ана шуларни эслаб, «Волга»-сида чайқалиб келаркан ўзича жилмайиб қўяр, бағри аллақандай шавқ-завққа тўлиб ҳаприқар эди. У ана шундай хаёллар оғушида ишхонасига етиб келди. Бу кунгурадор бино хаёлига яна бир шодлик бағишловчи нарсани солган эди: у ҳозир яна бир ажойиб одам билан — марказий газеталардап бирининг мухбирини қабул қилиб суҳбатлашниши лозим эди. Мухбир кеча телефон қилиб, соат тўрт яримларда боражагини айтган эди. Қоплонбек Қиличбеков соатига қараб, ҳали ўн беш минут бор экан, деб қўйди.

У мухбирларни ҳамиша бажону дил кутиб оларди. Негаки, шу вақтга қадар қанча обрўга эришган, халқ орасида қанчалик танилган, ўзининг нуфузини қанчалик мустаҳкамлаб олган бўлса — буларнинг ҳаммасида мухбирларнинг роли бениҳоя катта эди. Буни Қоплонбек Қиличбеков жуда яхши тушунар, қадрлар эди. Шунинг учун у ҳатто деворий газета муҳаррирларига ҳам алоҳида диққат-эътибор билан қарар, ҳатто, институтда чиқариладиган деворий газетанинг ҳам ҳар бир сонини ўқиб чиқар, катта-кичик ходимларга газета ишига яхшироқ ёрдам беришлари лозимлигини буюрар эди.

Тўғри, Қоплонбек Қиличбеков газета саҳифаларида бир эмас, икки эмас, сон-саноқсиз маротабалаб чиққан.

Утган йили у Давлат мукофотига сазовор бўлганида газеталар: «Қоплонбек Қиличбеков фанни ажойиб ишлари билан бойитмоқда. Уни янги чўққиларга олиб чиқмоқда», деб ёзган эди.

Аммо бугун бўлажак суҳбатига алоҳида эътибор билан қарамоқда эди. У айтажак гапларини аллақачон тайёрлаб қўйган бўлса ҳам, яна ўша фикрларини мантиқ тарозусидан ўтказар эди.

Қоплонбек Қиличбековнинг мухбир билан бу сафарги учрашувдан манфаатдор эканлигининг яна бир сабаби бор эди: кейинги беш-олти ой мобайнида бирор матбуотда ўзи ҳақида илгаригидай жўшиб-тошиб ёзилган мақола чиқмади. Назарида, бу сафарги матбуот хабари унинг номини унутаёзган одамларнинг кўзини очиб қўйиши, академикликка бориладиган йўлига поёндоз тўшаши, ниҳоят, учинчи категорияли илмий дароҳда бажарилаётган умумбашарий ишларни ҳаммага яна бир бор эслатиши лозим эди. Энг муҳими, ўзи ҳақида ўрмалаб юрган ғийбатларнинг, ҳатто боя Аббосхон Азизхонов айтган «ғалати гаплар»нинг дамини кесиши, илди-зига болта уриши керак эди. «Одамлар борган сари ғалати бўлиб боришяпти-да! Ҳавас қилиш ўрнига ҳасад қилишади! Рақобат қилишмоқчи бўлишади! Рақобат қиласанми? Ичингда қил!.. Тавба, ишингни билиб қилиб юравер. Мушугингни биров пишт демаса... Аммо ишни ҳам қотириб қўй! Ҳаётигнинг мантиғи доим шу бўлсин: халқ учун хизмат қил, ўзингни ҳам унутма! Халқ учун жонингни жабборга беру мақсадинг учун ҳам, ўз ғоянг учун ҳам селдай даҳшатли, оловдай даҳшатли бўл! Кимки, йўлингга тўғаноқ бўлмоқчимми, кўзингга чўп тикмоқчимми, сен ундан аввалроқ йўлига тўғаноқ бўл, кўзига чўп тикиб олгинки, асти билмай қолсин! Ўз шахсингни, обрўйингни асло поймол қилдирма! — дер эди Қоплонбек Қиличбеков ҳаяжонланиб. Аммо, бир лаҳзадан кейин ўзининг мазкур ўйларидан ҳайратга туша бошлади.— Шунчаликка бордимми, а? Шунчаликманми,

а? Нотўғри! Тўғри бўлгандаям ҳеч ким эшитгани йўқ-ку!» — деди-ю, фикрларини қалбининг аллақарига кўмиб ташлади.

ОЛТИНЧИ БОБ

Қоплонбек Қиличбеков Беҳзод мўйқаламига мансуб нафис миниатюралар билан безатилган лабораториясида ёлғиз ўтирганича бутун вужуди билан хаёлга чўмганди. Париж миллий кутубхонасидан келтирилган Бобирнинг машҳур назарий асари факсемелиси устидаги кузатишларини, мазкур асарнинг танқидий тексти устидаги ишнини тезроқ ниҳоясига етказиш учун бош қоти-рарди. Унинг хаёли ҳозир майда-чуйда икир-чикирлардан бутунилай холи эди. Буюк аллома яратиб кетган, тақдирнинг тақозоси билан хориждагиларнинг мулки бўлиб келаётган ноёб меросни халққа имкони борича барвақт етказиш шавқи билан ишларди. Профессор кўйлаги ёқасини ечиб юборган, галстуги осилиб қийшайиб қолганди.

Профессор ўрнидан туриб сўлиш олди. Зарҳал бандли кўзойнагини куҳ-куҳлади, кўкиш ҳовурни рўмолчаси билан артиб, яна тақди. «Жоҳиллар! — деб хитоб қилиб юборди факсемелининг бир варағини кузатаркан. — Буюк аждодларимиз яратган дурларнинг ҳар саҳифасини аллақандай ўзга юртлардан тиллага сотиб олсанг-а? Ўзимизнинг бойликни-я? Яна ҳали қанча-қанча бойликларимиз қайси бир номаълум кутубхоналарни безаб ётгандир! Қанча-қанчаси-я... Излаш керак, тўплаш керак, ўрганиш керак! Бу бойликларни яна халқимизнинг ўз мулкига айлантириш керак!.. Мана бу тилла суви билан кўчирилган китоб Навоийнинг илк куллиёти. Китобга халқнинг иззат-ҳурмати мана бундоқ бўлган! Мана бундоқ! Бидъатга ботган зиёливаччалар эса... Ахир жоҳил бўлмаса, Улуғбек кутубхонасига олов қўярмиди, минг-

лаб қўлёмаларни арзимаган тапгаларга айрибош кнлармиди бу беку бекваччалар? Мана энди тилла эвазига фотонухаларинигина оляпмиз!..»

Қоплонбек Қиличбековнинг титраётган қўлида Паввойнинг илк куллиёти турарди. Унинг нафис ҳарфлари чироқ нурида жилоланарди. Профессор лабораторияда эканлигини бутунлай унутган ҳолда ўзича жўшиб аллаким билан мунозара қиларди.

У ҳозир хаёлан дунё кутубхоналарига бир-бир кириб чиқмоқда, у ерда сақланаётган асарларнинг фотофаксемелиларини олиб келмоқда, ҳаммасининг танқидий текстини яратмоқда эди... Ана, шундоққина кўз олдида минг-минг зарҳал китоблар пайдо бўлди! Ана, тилла суви билан безакланган жавондан Қоплонбек Қиличбеков бир китобни олиб, виқор билан варақламоқда. Китобнинг танқидий текстини академик Қоплонбек Қиличбеков ишлаб чиққан! Тўсатдан профессор ўзини лавр чамбарларга буркангани ҳолда кўрди... Кўзида ёш, аммо табассум билан атрофга боқади. Чор-атрофни ўраб олган одамлар гулдурос қарсақлар чалади. Қоплонбек Қиличбеков тилла нақшли таёқчасини чап қўлига олиб, ўнг қўлини кўксига қўйганча халққа таъзим қилади, «Раҳмат, раҳмат!» деган калимадан бошқа бир оғиз ҳам сўз айтолмайди.

Ана, ниҳоятда оҳангдор, қўнғироқ товушлари келяпти. Биллур қадаҳлар жарангими? Профессорнинг соғсаломатлиги учун қадаҳ кўтаришяптими...

Профессорнинг юзлари бўғриқиб кетган эди. Ҳеч қандай қадаҳлар жаранги эмас, лабораторияни бошига кўтариб ички телефон жирингларди... Бирдан Қоплонбек Қиличбеков ҳушёр тортди. «Нима бўлди менга? — деб ўйлади.— Чарчоқлик. Руҳий чарчоқлик. Ахир уч йилдан буён отпускага чиққаним йўқ. Бир ҳисобда президентимизнинг гапи ҳам тўғри. Кўрпа-ёстиқларимни шу ерга кўчириб келсам ҳам бўлади».

Қоплонбек Қиличбеков соатига қаради. Вақт алла-

қачон тушликдан оққан. Бугун соат иккидан кейин унинг қабул куни эди. Галстугини тўғрилади. Қостюмнини кийиб, виқор билан иккинчи қаватга, хонасига тушди. Қотибанинг саломига алиқ олиб ичкарига кирди. Унинг қадам босишларида ҳам аллақандай улуғворлик зоҳир эди. Бир қўлини чўнтагига солиб турганича очиқ деразадан гулзорга қаради. Гулзорнинг нариги чеккасидаги қўзиқорин нусха улкан чинорнинг аллақайси шохида бир қушча сайрарди. Чинор тагидаги бемаврид ўсган олча дарахти ер бағирлаб, нимжон, сояпар бўлиб қолган, чинор соясини четлаб ўтиб, қуёшга интилаётган шохлари ингичка-ингичка бўлиб ўсиб кетганди. Совуқ урганидан кейин амал қилган гунчалар олақуроқ бўлиб очилиб ётарди; нордон, аммо кўнгил очувчи бўйларини шабада чулғар, нафис гул қадаҳчаларида боларилар гужғон ўйнардн..

Қоплонбек Қиличбеков ҳозир нималарни ўйлади экан?

Оппоқ тўшақда раҳмсизлик билан чавақлаб ташланган отасиними? Етимлик билан, отанинг бир оғиз илиқ сўзига муҳтож бўлиб ўтган болалик чоғлариними? Ё Зебига олиб берган кандидатлик мавзусиними?

Ўўқ, Қоплонбек Қиличбековнинг хаёлида буларнинг бирортаси ҳам йўқ эди. У ҳали бояги жозибали ўйлар шавқи билан маст эди. Бутун вужуди билан ўша чинор шохчасида чириллаётган қушчанинг оҳангдор тиниқ товушларини тинглар эди. Бутун вужуди қулоққа айланиб кетганди. Аммо бу завқ-шавқли онлар узоққа чўзилмади.

— Қоплонбек Қиличбекович...

Профессор қиягина очиқ турган эшикка хўмрайиб қаради.

Эшикда турган одам илмий котиб эканлигини кўргач, сал юзи ёришди...

— О! — деб хитоб қилди у.— Менга қаранг, Ҳасанбек, қани бу ёққа келинг-чи... Қандай ажойиб манзара-

я?.. Чинор, кенг осмон, қуёш... Олча дейсизми?.. Ҳа, ҳа. Ҳайронман уни ким чинорнинг тагига ўтказган экан. Кесиб ташлаш керак... Хўш, Ҳасанбек, бугун нима гаплар бор бу ёруғ оламда?

— Нима гаплар бўларди? Тинчлик, Қоплонбек Қиличбекович. Фақат боя партком хонасига тасодифан кириб қолсам, Маҳкам Собирович ўтирган экан. Сал қизаришгандай кўринишди...

Қоплонбек Қиличбековичнинг ранги бирдан ўчди, лаблари пирпирай бошлади:

— Нима ҳақда гаплашяптилар?

— Уткир Илҳомов масаласида бўлса керак.

— Уткир Илҳомов? «Бўлса керак» эмас, менга қаранг, сиз унақа мижғов гапларни кўтариб келманг. Айтадиган бўлсангиз, аниқ қилиб айтинг.

— Жўра Аҳмедов: «Номенклатурадаги одам, катта олим бўлса, мен нима деб айтаман», деяётган экан. Маҳкам Собирович эса: «Сиз партия ташкилотининг секретарисиз, кўз юмиб кетишга ҳаққингиз йўқ, масалани аъзо сифатида бюрога қўйишингизни талаб қиламан», деди. Жўра Аҳмедов менга: «Бир оз чиқиб туринг, ўзаро гапимиз бор эди», деб айтгач, ноилж...

— «Ўзаро гап» денг... Ўзаро гап! Бош-кети йўқ, бу ўзаро гапларнинг!!!

Қоплонбек Қиличбековичнинг бояги кайфиятидан зигирдай ҳам қолмади. У бир нафасда бутунлай бошқа одамга айланди. Кўкрагида яна ғазаб тоша бошлади: у ўлжасига ташланишга ҳозирланаётган қоплонга ўхшаб кетарди: кўзлари катта-катта очилиб кетганди, Ҳасанбек Саидовга ўқдай қадалганча гапирарди:

— Менга қаранг! Шунчалик катта бўлиб кетганмизлар, а? Уша болани, она сути оғзидан кетмаган гўдакни ўрнингизга илмий котиб қилиб қўйсам, нима дейсиз? Унинг монографияси чиққан, мақолалари сизникидан икки ҳисса кўп... Неча ёшга қиряпсиз? Балли, тенг экансизлар!.. Нима дейсиз, а? — Бирдан профессор му-

лойимлашди, лабларида қув табассум ўйнаб кетди.— Нима дейсиз, а? Уқиганмисиз китобини?

— Уқигандим... Яхши монография. Қоплонбек Қиличбекович. Кўп жойларининг тагига чизиб ҳам қўйганман...

— Чизиб қўйганман денг?.. Балли! Менга қаранг, яхши китобнинг тагига чизилмайди. Тушундингизми? — Профессор афсус билан бошини сарак-сарак қилиб, бориб жойига ўтирди. Шогирдига совуқ қаради. Ҳасанбек Саидов генерал қаршисида турган солдат каби шам бўлиб қотиб қолганди.

— Ғўрсиз! Латтасиз!!! «Яхши эди, тагига чизиб ҳам қўйганман», деб юрбсиз... Кандидатмиш, учений секретармиш!.. Балли!

Ҳасанбек Саидов устози нима демоқчи эканлигини дарҳол пайқаб олгач деди:

— Хўп бўлади, Қоплонбек Қиличбекович...

Қоплонбек Қиличбековичнинг юзлари ёришди, сигаретадан бир дона олиб, учини эза бошлади.

Саидов гоз юриб чиқиб кетаркан, эшикда Дилором юзма-юз келди. Ҳасанбекнинг юзига бир боқди-ю, ўтказиб юборди. Сўнгра:

— Қоплонбек Қиличбекович,— деди оҳиста.— Маҳкам Собирович сизни анчадан бери кутяптилар. Қирсалар мумкинми?

— Йўқ! Бандлар денг!.. Тўхтанг, менга қаранг, майли, кирсин! — деди-ю, иш билан ғоят банд одамдай нимзо чекиладиган қоғозларга кўз югуртира бошлади...

ЕТТИНЧИ БОБ

Қоплонбек Қиличбеков оқланиб келиб, ҳаётда ўз ўрнини эгаллаган, янги ташкил қилинган институтга директор қилиб тайинланган кезлар эди. Шу кунларнинг бирида котиба:

— Сизни бир аёл анчадан бери кутиб ўтирибди, кир-са майлими? — деб сўради.

— Нима иши бор экан, айтмадимми? Ҳа, майли, кира қолсин,— деди Қоплонбек эътиборсизгина.

Қия очилган эшикда ўша аёл турарди. Унинг ёши ўтиб қолганига қарамай, юз-кўзларидан ҳали ҳам пур ёғиларди. Бироқ бошига тушган азоб-уқубатлар изи ҳам йўқ эмасди: кўзлари ҳайрат билан очилганда пешонасида, чакагида уч-тўртта чуқур пайдо бўларди, қулогига гажак қилиб ўралган жигарранг қуюқ сочлари орасида, мезоннинг илк қиривидай майин толалар кўзга чалиниб қолган, аёздан ўтиб келгандек, ўсиқ қошларининг устки қисми кумуштоб эди.

Кутилмаган бу учрашувдан Қоплонбекнинг кўзларида ҳайрат қотди, қулт этиб ютинди.

— Ҳечам кутмаган чиқарсиз?— деди аёл ўсмоқчиланга ачитиб. Унинг кўзларида қув табассум ўйнардди.— Мен сизга бирор нарса демоқчи эмасман. Фақат бир оғиз сўзим бор. Мени кечирсангиз бўлгани. Кечирим сўрамоқчи бўлиб келган эдим! Ушандан бери кўнглимни тошдай босиб ётарди...

Қоплонбек Қиличбеков титраб кетди, эти бўйлаб совуқ титроқ югурди. «Чиқ, кет бу ердан! Кўзимга иккинчи кўринма!» демоқчи бўлди, аммо аёлнинг мардонавор ва мулойим термилиб турган нигоҳига кўзи тушди-ю, фикридан қайтди, кўкариб кетган пастки лабларини оқариб кетгунча қаттиқ тишлади...

Қаршисида фариштадек бўлиб турган бу аёл унга, Қоплонбекка нималарни эслатди, худди шу тобда у нималарни ўйлади экан?

Қоплонбек бир вақтлар қора курсида ўтирар экан, суд залидан фақатгина ана шу аёлни — Зебинин ахтарди. Қалдирғоч қошлари, киприкларига момиқ қирав ҳарири босилган Зеби залга шошилиб кирар, орзиққанча бир хайрли оқибат кутар, чўпдай озиб-тўзиб кетган Қоплонбекка терминлар, кўзларидан дув-дув ёш оқиб тушарди.

Аммо охири бўлмади. Қоплонбек ҳамма туҳматларни бўйнига олди. Тўлдирилган тайёр қоғозга қўл қўйди... Шунда у Зебининг «Оҳ!» деб юборганини эшитди. Қуёшнинг дераза панжаралари орасидан тушиб турган сўлгин нурида Зеби кўзларидан оқиб, юзларини ювиб тушаётган ёшларнинг камалакдек товланаётганини кўриб қолди...

Зеби ўша куни момик қировга айланган шудрингларни босиб, илтижо қилиб, темир панжаралар атрофида айланиб юрди. Охири ҳаммаси чиппакка чиқди. Қоплонбек уни алдаган экан: у чипдан ҳам халқ душмани экан!

Хукм ўқиб эшиттирилган куни Зеби Қоплонбек билан учрашувга бир амаллаб рухсат олди.

— Жигаргўшам! Жоним!—деганди Қоплонбек ўшанда.— Барн ёлғон! Барибир мен оқланиб келаман! Бўйнимга олмасам қўйишмади! Нима қилай ахир! Нима қил дейсан?!

— Мени адоий тамом қилдингиз!.. Сизни билмас эканман!.. Барн тамом бўлди... Ичимни узиб юбордингиз-ку, оҳ!..

Сўнгра Зебининг ҳам изига тушиб қолишди, аммо у Қоплонбекка ҳеч қандай алоқаси йўқлигини исботлаб, тушунтириш хатлари ёзди, юраккинасининг шундоққина тагида қимирлаб қолган янги, покиза бир ҳаётни яширди... Қоплонбек эса тўпидан адашиб қолган турпайдай мунгли нола қилиб, бепоён даштлар устидан, қўрғошинранг далалар устидан олис-олисларга учиб кетди...

— Нега келдинг?— деб сўради Қоплонбек дағаллик билан.— Нега келдинг деяпман?!

— Қирсам майлими?..— деди ҳамон қия очиқ эшикка суяниб турган Зеби.— Раҳмат... Аммо бақирманг менга, нега келганимни айтдим-ку!

— Айтдинг! Айтдинг! Биламан сенларни!— Қоплонбекнинг ўнг юзи ҳам, чап юзи ҳам лип-лип этиб уча

бошлади. Ичидан селдай босиб келаётган нарсани аранг босиб хитоб қилди.— Сенларни ардоқлаб, ишларингни бажариб юрса, яхши! Сал бошига кулфат тушдими, пирингдан ҳам воз кечиб юборасанлар!.. Ишингни вақтида бажарар эдим, мавзу олиб бергандим, яхши эдим, Қоплон эдим! Бошимга кулфат тушган эдики, «тамом-вассалом» дединг!.. Энди юзинг қамашмай, кечир деб келасан! Нега ўша пайтда ўйлаб кўрмаган эдинг? Нега?! Мен сенга айтган эдим-ку бари туҳмат деб!..

Зебининг ранги бир қизарди, бир оқарди. Бир оз ўйланиб турди-да, оғирлик билан жавоб қайтарди:

— Ўйлаб кўрган эдим! Роса ўйлаб кўрган эдим! Ҳатто сиз айтгандан ортиқроқ! Аммо, худо ҳаққи, ишонмаган эдим... Хўш, ўзингиз бир мени эмас, нега бошқаларни ҳам ишонтира олмадингиз! Мен ўшаларнинг бири эдим... Тушунишингиз керак!

Зебининг сўнги гаплари қайнаб турган обжўш ус-тидан муздай сув қуйиб юборилгандай бўлди. «Хўш, ўзингиз нега бир мени эмас, бошқаларни ҳам ишонтира олмадингиз?» деган савол Қоплонбек Қиличбеков учун кутилмаган эди. Дарҳақиқат, Қаҳрамон Отабоев айтганидек, «қанча-қанча сувлар тўкилиб кетди, ўзимиз ҳам ичмадик-ку. Ҳа, тип-тиниқ сувларнинг тиниқлигига ишонмадик!..»

Зеби ичидан босиб келаётган аламини, ҳуружни аранг босиб, истеҳзоли оҳангда давом этди:

— Ўзингиз бошқалар ҳақида гап кетганда ишонмас эдингиз-ку, эслайсизми? «Шамол бўлмаса дарахтнинг шохи қимирламайди», деб қўлингизни бигиз қилишни яхши кўрардингиз?! Ё ишонар эдингизми? Ўла қолсангиз ҳам ишонмас эдингиз! Нега менга ўша мавзунини олиб бердингиз? Сизга айтяпман! Эсингиздами? Ҳа, эсингиздан ўлганда ҳам чиқмас! Ишонганингиздан!.. Нега шахсга сизиниш қораланган заҳотиёқ худди ўша сиз олиб берган мавзу бўрон учирган қоғоз ҳолига тушди? Езиб бўлган эдим, ҳимоя қилиш арафасида эдим...

Сиз мени хароб қилдингиз... Жигарларим эзилиб кетди... Яна менга, «мавзу олиб берган эдим, яхши эдим», деб гап сотасиз! Уликларига куйиб қўяй ўшандақа мавзу-павзуларингизни! Тушундингизми? Нима зарил экан?.. Йиллаб қилган ишим бир зумда чирпирак бўлиб кетса... Сиз шуни биласизми?..

Қоплонбек Қиличбеков гужанак бўлиб, бошини елкасининг ичига тортиб олганди. Ҳадеб бармоқларини қирсиллатар эди.

— Ёқлаб олгансан деб ўйловдим,— деди ниҳоят бўшашиброқ.

Зеби шаҳд билан унга қараб, узиб олди:

— Ёқлаб оламан! Сиз мавзу олиб берганингиздан кейин, меҳнатингиз синггандан кейин ёқламай бўларканми?.. Ёқлаб магазинчи бўлиб олдим! Дурустми?!

Бу пичинг Қоплонбекнинг суяк-суягидан ўтиб кетди. Бир нарса чақиб олгандай ирғиб ўрнидан турди. Қўллари қалтиради. Зеби эса чимирилганча осойишта турар эди.

— Ким сенга ёқлатаман деб сўз берганди? Ким кафиллигингни олган эди? Сайра!.. Сайрайсан-а қилар ишни қилиб қўйиб... Гапирати-я тагин тилини бир қарич қилиб...

Зеби пинак бузмай тик юриб унинг рўпарасига борди. Улар юзма-юз турардилар.

— Сиз олган эдингиз кафиллигини! Сиз! Склероз бўлиб қолибсиз хотинингизнинг шўрига! Мен эмас, сиз юргандингиз орқамдан илиқиб. «Жоним, танлаган темаг оғир экан, мана буни олсанг тез битади, ҳозиржавоб, бозори чаққон, бу темани ҳеч ким қайтара олмайди», деб сиз айтгандингиз. Мен сизга ишонганимдан хўп дегандим. Сизни зўр олим, деб ўйлагандим мен ўлгур ҳам!— У тўсатдан ўкраб юборди.— Мен ўлгур шу гапларингизга ишонганимдан ўзимни қурбон қилган эдим... Сиздан орттирганимни етти ярим ёшигача қорачиғимдай, силаб-сийпалаб, пахтага ўраб асрадим. Асраган

кўзга чўп тушаркан... Кейин сариқдан... Олиб қололмадим...

Кимдир Қоплонбекиннг қулоқ-чаккасига тарсаки тортиб юборгандай бўлди... Кўзи ярқ этиб очилди. Шундагина бахти қора, кўргуликлар роса эзғилаган, аммо маҳв этолмаган бу аёлнинг озми-кўпми аччиқ гапиришга ҳаққи борлигини юрагининг аллақаери сезиб қолди. Ажабо! Ҳаммасини билар эди-ку! Нега хат-хабар ёзмади? Нега унинг мажруҳ дил билан ёзган иккита мактубини бежавоб қолдирди? Уша пайтда Зеби: «Бу одамнинг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ», деб айтгани учунми?.. Нега омон-эсон қайтиб келгач, бир оғиз сўраб-нетиб ўтирмади?..

Тортган шунча кўргиликлардан кейин ҳам Зебининг кечирим сўраб келиши Қоплонбекиннг бағрини ўртаб юборди, унга раҳми келди. Бироқ: «Бирор даъво билан келдимикан?» деган ўй этини аёз изғиринидай жунжик-тириб юборди.

— Ёқлаб олгандирсан деб ўйловдим, дейсиз!.. Кандидатлик оғригим бор эканми? Шу беш кунлик дунёда бир аёл бажариши лозим бўлган ишни қилиб юрсам жин урарканми?.. Уғилгинамдан ажралгач, ҳамма нарсадан воз кечиб юбордим! Шу ерга келиб қолгандим... Охири бир геологга турмушга чиқдим. Аммо фарзанд кўрмадик... Елчитиб яшаганимиз ҳам йўқ, тоғу тошда юради оҳудай... Мени кечиринг, деб ўлиб ҳам турганим йўқ! Аёлларнинг қалби пахтадану эркакларники тошдан ясаларкан, деган фикрни ҳаёт исботлади... Омонат гап кўнглимда тошдай чўкиб ётарди, қутулдим! Бир келмайин ҳам дедиму барибир бўлмади... Келдим! Кечирмасангиз ҳам ўзингиз биласиз, хайр, мен кетдим...

Қоплонбек беихтиёр унинг кетидан юрди:

— Зеби! Тўхтасанг-чи ахир!.. Сирканг сув кўтармайдиган бўлиб қолибди!.. Вой, сени қара-ю! Хайр деди-я... Хайр эмиш! Хўп десанг бирга ишлаймиз... Сен ҳам мени кечир, Зеби... Одамга ўла-ўлгунча ақл қараверар экан...

Начора?! Исмини Қоплонбек дедингми?.. Мени ўша ёқларда ўлиб кетади, деб ўйлаб номимни қўйгансан-да, а? Ҳеч гап эмас эди... Қаерга қўйгансизлар?..

Сўнгра... Устини юмшоқ бўз қоплаган мўъжаз қабр. Шу уюм тагида ётган гўдакникидан ҳам умри қисқа лолақизгалдоқлар...

УЧИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

— Зорманда қолсин! — деб ўрнидан турди Азиза олдидаги чинни косани нарироққа суриб қўйиб. У оёғини осилтирганча каравотда хаёл суриб хомуш ўтирган эрига қиялаб қаради.— Кечасимнан миужжа қоқмай чиқдингиз ахир! Бўлганича бўлар-да. Мунчаям жонингизни жабборга бермасангиз! Олинг, ҳур-ҳур қилиб ичинг-да, ўралибгина ётинг, тану жонингиз соғ бўлса шунинг ўзи бас!.. Ушасиз ҳам, худога шукур, шу давргача кунимиз ўтиб келаётибди, бундан кейин ҳам ўтар, ўтмай қолса бир гап бўлар! Бировдан олдин, бировдан кейин!.. Одамнинг ҳам шунақа ичи тор бўладими!

Ўткир хотинининг самимият балқиб турган юзларига жилмайиб қаради. Аммо унинг шу жилмайишида ҳам чуқур дард, изтироб бор эди...

Анҳор қирғоқларида шамдай теришиб турган тераклар орқасидан қуёшнинг гардиши кўринмоқда, намдан кўпчиб ётган тупроқнинг кўнгилни орзиқтириб юбуровчи бўйи таралмоқда, шундоққина тахта деворга чирмашиб кўкариб кетган наъматакнинг маъсум гуллари орасида аллақандай бир қушча сайрамоқда... Ўткирнинг бағри дили эзилиб, дунё-дунёси қоронғилашиб кетгандай бўлди. Одатда табиатнинг бундай диловор лавҳалари одамни ўйлатиб қўяди, хаёлини аллақандай гўшаларга етаклаб кетади, қалбини маҳзунлик билан тўлдиради.

— Омад бир кетса кетаверар экан-да! Омад деган нарсанинг ўзи борми?! — деб пичирлади унинг лаблари.

Уткир ортиқ оби-дийда қиладиганлардан эмасди. У ўзининг дўриллаб чиққан овозидан чўчиб кетиб, хи- жолат бўлди.

«Азиза, Азиза! — деб ўйлайди Уткир.— Мана, тур- муш қурганимизга ҳам беш йил бўлибди. Вақт мунча ҳам тез ўтар экан!.. Беш йил ичида биронта совға олиб келиб кўнглингни ололмабман-а! Оила қурмасимиздан олдин нима деб ваъдалар берардим?.. Уша ширин, арши аълодаги ваъдалар қани?.. Ваъдалар нарида турсин, уйга керакли нарсалар ҳам донм етишавермайди. Гоҳ у, гоҳ бу дегандай... Олижаноб аёл экансан!.. Бирор маро- таба юзимга солмадинг, нуқул: «Химоя қилиб олинг. Кейин ўзимизга ҳам қарармиз ахир!» — деб кўнглимни юпатасан. Раҳмат, жонгинам!.. Аммо бу жин теккур химоя ҳам саробга ўхшаб, борган сари узоқлашади. Бир натижа бермайди... Лаънат теккур бу омад ҳам пешо- нага ёзилмаган экан-да! Яна ўттиз йил умрим борми, йўқми?!»

У бирдан оҳ тортиб юборди, мана шу қалин барглار орасида шабадалар эсаётган, асаларилар гулларга қў- ниб бол сўраётган, хуллас, мана шу тириклик гашти барқ уриб яшнаётган олам унинг кўзига тор кўриниб кетди!

Кун ёйилди. Қўшни ҳовлида хўроз қанотларини бир- бирига пат-пат уриб қоқади, томнинг тунука қушча ўрнатилган бурчагида бир мусича ўзини офтобда тов- лайди, кўпчиб ётган офтобрўя ерлардан майин ҳовур кўтарилади...

«Ҳақиқат борми ўзи? — деб тажанг бўлди Уткир.— Эрталаб Қоплонбек Қиличбековнинг ўзига бориб учра- шаман. Ундан қўрқадиган аҳмоқ йўқ! Ҳамма гапни очиқ- часига гаплашаман!.. Йўқ, аввал Маҳкам Собирович билан маслаҳатлашсаммикин... Қайдам, бошим ҳам қо- тиб қолди... Жуда бўлмаса, мақолаларимни, моногра- фияни, диссертациямни оламан-да, тўғри вицеpresi- дентга чиқаман...»

Ўткир яна ўрнидан туриб кетди, Азизанинг ўпкалаб қарашларига жилмайиб жавоб берди, бориб ўпди, сўнгра:

— Сен ҳам ухламадинг-ку, Азиз? Менга жин ҳам урмайди! Сен қийналиб кетдинг! — деди хушчақчақлик билан. — Ухлаб олсанг бўлармиди, а?

— Мени қўявуринг!..

— Вой тентак-э!.. Бурнинг пўст ташлабдим?..

— Бурун дейсиз-а... Шу иш сизга нима зарил-а? Бошқа енгилроқ ишга ўтсангиз бўлмасмикин-а? Ё шу ҳамма кандидат, доктор бўлиши шартми?! Кечаси ўзингиз билан ўзингиз гаплашиб чиқадиган бўп қолдингиз!..

Дарҳақиқат, ҳамма «кандидат, доктор бўлиши шартми?» Соддалик билан берилган бу саволнинг тагида ҳаётнинг аянчли ҳақиқати ётарди: агар фақат яхши яшаш, кун кўришнинг ўзи бўлса, қайси бир касб-корни эгаллаб гулдай яшаб кетавериш мумкин эмас? Ҳар бир одам шу жамиятнинг зарур бир қисми! Аммо паррак ролини ғилдирак, поршен ўричини руль боса оладими?.. Шоирга нон керак, колхозчига, ҳар бир эсли, тирик жонга шеър керак, бу тушунчалар ўртасидаги теран уйғунликни, мутаносибликни ким буза олади?.. Жамиятга хизмат қилишда ҳар ким ўз қалби буюрган йўлдан борар экан, Азизанинг: «Ҳамма кандидат, доктор бўлиши шартми?» деган саволи Ўткирнинг қалбини ағдар-тўнтар қилиб юборди. У биринчи бор ўзига ўзи: «Бу ишни мендан бошқа ким қилиши мумкин?» деб савол берди...

Бундан йигирма уч ярим йил олдин ҳам худди шу бугунги каби анҳорнинг ўпирилиб ётган нариги қирғоқларида тирбанд бўлиб ётган ёввойи буталар, тераклар ортидан қуёш гардишини кўрсатарди. Ўткир тоғасининг қўй-қўзисини ўтлатиб келгани мана шу сой бўйларига чиқарди. Баланд-пастликларни бахмалдай бўз, шувоқ, барра янтоқ қоплаган. Ёввойи тактак, ча-

қиртикон тиззага уради. Куёшнинг олтин шуълаларида шудринг кўзни қамаштиради, ўт-ўланларнинг қални кўрпаларига беҳисоб камалаклар сингиб кетган.. Уткирнинг почаси шабнамдан жиққа ҳўл бўлган, эрта гуллаган шамайларнинг сарғиш гуллари ёпишиб қолган. У қўй-қўзиларни ҳайдаб юборади-да, яланг дўнгликка чиқади, почаларини қуритади. Секилик билан ҳовурга айланаётган шабнамнинг, селгиётган ўт-ўланларнинг тахирроқ, аммо кўнглини орзиқтириб юбуровчи исига намиққан ернинг азалий ва қадрдон ҳидлари қоришиб таралиб кетади.. Уткирнинг қадрдон куйчи ўртоғи сўфитўрғай ҳавога кўтарилиб сайрай бошлайди.. Уткир гапларини сўфитўрғайгагина айтиб кўнглини бўшатади, у мана шу ўт-ўлан, қўй-қўзи, айқириб оқаётган анҳор худди одамлардай ўз тилларида гаплашадилар, деб ўйлайди.

«Сўфижон, тўрғайгинам! — деб хаёлан илтижо қилади у кўм-кўк самода муаллақ туриб чулдираётган қушчага.— Кел, туша қол, сенга бир нарса айтиб бераман! Иккаламиз ўртоқ бўламиз, сен менга учишни ўргатасан, мен сенга қўшиқ айтиб қўй-қўзи боқишни ўргатаман. Хўпми, туша қол, тўрғайгинам!»

Кейин Уткир яланг дўнгликда ёнбошлаганча Зарафшоннинг париги томонидаги қир-адирлар томонга бостириб бораётган булутларга қарайди. Хирмон-хирмон булутларни шамол осмон бўйлаб тўзитиб юборади.. Уткирнинг хаёлига: «Шу булутлар устида ёнбошлаб ётсангу бир томоша қилсанг!» деган қизиқ фикр келади. Шунда тўсатдан унинг кўзига булутлар орасидан ўша бувиси айтиб берган олтин қаср кўриниб кетади.. Унинг ўйлари осойишталик билан тушга айланиб, ёлларини шамол тўзитиб ётган саманнинг думларидан ушлаганча олтин қаср томонга учаётган бўлади. Кейин эса.. момақалдиروқнинг даҳшатли гулдуросидан кўзи очилиб кетади.. Қани чақмоқ? Қани момақалдироқ? Ҳеч нарса йўқ. Фақат тепасида қаҳр-ғазабидан ранги

кўкарган тоғасининг совуқ башарасини кўради... Тарсаки ва тепкининг зўридан безавол ва бетакрор хаёлларидаң асар ҳам қолмайди... Упкаси тўлиб, кўзларига мўлт-мўлт ёш келади: «Эҳ, аяжон, дадажон! — ичидан эзилиб зорланади бола.— Нега мени ташлаб кетдиларинг ахир! Нима гуноҳим бор эди?» Бувиси улар оққуш бўлиб учиб кетишган, осмонга, узоқ-узоққа учиб кетишган деб айтгани айтган! Худо насиб қилган кунни қайтиб келишармиш. «Қачон худо ёрлақайди, қачон қайтиб келишадн ахир?!» Уткирнинг кўзларидан маржон-маржон бўлиб сизиб чиқаётган, юзларида ўтли из қолдириб, ювиб оқаётган ёшга тоғаси парво қилмайди... «Шум қадам» деб пичирлайди, холос...

У каноп чийратма арқонни белига илон қилиб ўраб олган тоғасининг орқасидан тиззага уриб ётган бўлиқ ўтлоқзорга тушади... Бир-бирига чирмашиб ўсиб кетган, анвойи рангдаги ўт-ўланлар бир оз дим шабадада чайқалади, шитирлайди, шувиллайди... Салгина нарида, барглари сарғайиб кетган ковун шохига қўниб олган зарғалдоқ «чуч-чуч-чуч-чулулулу» деб сайрайди. Афтидан, юқорида шамол кучлироқ бўлса керак, осмону фалакда чулдираётган сўфитўрғайларнинг сел қилиб юборадиган наволари гоҳ олисдан, гоҳ яқиндан эшитилади. Дарёнинг нариги тарафида, тўзиётган, кўпираётган оппоқ булутнинг шундоққина адоғида доира ясаб калхат учади. У ҳар доира ясаганда гоҳ ўнг, гоҳ чап қанотлари тўсдай ялтираб кетади, гоҳ шамол тўзитиб, қайириб, орқага суриб ташлайди...

Қалин ўт орасидан, шундоққина оёғи тагидан «пар-р» этиб кўтарилган қуш Уткирни чўчитиб юборди. Олдинда кетаётган кирза этикли залварли оёқ нар бедананинг нақ қуйруғидан босибди. Модаси жон талвасасида учиб кетди... Нарн эса, патир-патир қилиб ўзини ерга уч-тўрт маротаба урди-ю, кейин боши шилқ этиб тушди...

Тоға ва жиян номозгарга қадар бел ўроқда пичан

ўрдилар. Ҳали пишиб етилмаган барра ўтларнинг дим ҳаво аралаш талх иси Ўткирнинг кўнглини орзиқтириб юборди. Боши айланиб, кўзи тиниб кетди. Бироқ яна тарсаки ейишдан қўрққанидан, жон ҳолатда қулоч отиб ўроқ соларди. Тирбанд ўтлар бир маромда шувиллаб ерга бош қўярди...

Кун қизариб, шовиллаб оқаётган дарёнинг қоқ ўртасига олтин парашютдай осойишта қўнди. Ўткир сўнги кучлари билан ўроқ соларкан, зарғалдоқ инини бузиб юборди. Иккита полапон чирқиллаганча ўт орасига уриб кетди, аммо биттасини ўроқнинг ўткир тиглари икки нимта қилиб юборганди... Ўткир унга термилиб қараркан, кўзларига беихтиёр ёш қалқиди, полапоннинг ҳаёт сўнган кўзлари бағрини ўртаб юборди... Тик турганча бел ўроғини қайраётган тоғасига полапонни улоқтириб юборди-да, ўзи пастликка-жарликка отилди...

Олтин қаср. Олтин ёлли саман от. Қуйруғи эзилган бедана. Пичан. Ўроқ иккига бўлиб юборган полапон. Қизариб ботаётган қуёш...

Ўткирнинг хотирасида яна нималар тикланди экан?

У жарликка отилиб тушиб, орқасига қарамай кетди. Анча олис тоғли қишлоққа қандай қилиб келиб қолганини эслолмайди. Аммо у иситмаси тушгач, кўзини очиб, сал енгил тортиш учун ҳовлига чиққанда, пичан босилган томнинг шундоққина тепасида, тиниқ осмонда ойнинг уч кунлик кўкиш ўроғини кўрди... Ўрта яшар бир одам унинг қўлига танга берди: «Нав ойга қараб омин, дегин! Худо ярлақаса, бадавлат бўласан!..»

Ой ботди...

Тонг отди...

Ой ботди...

Тонг отди...

Бир куни ўнинчи синф болаларини колхоз ўтлоқларига ҳашарга чиқаришди. Икки қир оралиғига жойлашган бу ям-яшил қишлоқ осмонини бир зумда булут чулғаб ёмғир шаррос қуйиб юборди. Бир зумда шамол

булутларни тўзтиб, узоқ-узоқларга, Зарафшон тарафларга ҳайдаб кетди. Яна даралардан момик булутлар ҳурпайиб чиқди-да, қир-адирларга соя солди...

Бир бола ўрилган пичанларни паншаха билан тўплаётганди. Нимадир бўлиб, паншаханинг узун сопи жуғрофия ўқитувчисини тасодифан туртиб юборди. Ўқитувчи кутилмаганда, болага мушт туширди. Бола йиқилиб, боши ёрилди... Сифком бўлиб юрган Ўткир ўқитувчи устидан мактаб маъмуриятига арзнома ёзди. Ўқувчилар уни қўллаб-қувватлашди... Пичан ўрмидан қайтишгач, мактаб директори Ўткирни чақириб қолди.

— Сен Ўткиржон, бир гаранг бола деб кўп йилдан бери ишлаб келаётган обрўли ўқитувчининг юзини ерга қаратишимизни истайсанми?

— Ноҳақдан-ноҳақ урдилар-да! Қасалхонада ётибди... Етим бола бунинг устига. Орқасидан келадигани йўқ...

— Оббо сен-ей! Боласан-да, боласан!.. Врачларимиз ўзлари оталарча ғамхўрлик қилиб тузатиб юборишади!.. Тўғри, ўқитувчи ноҳақ! Аммо, уни жазоласак нима бўлади? Қани, комсомол ташкилотининг секретари сифатида, қолаверса, сифком сифатида бир ўйлаб кўрчи!.. Шикоятларингни мендан бошқа ҳеч қаерга юборганларинг йўқми?.. Балли! Хўш? Бутун мактабимизнинг обрўсига путур етади! Бу ёқда мени ҳам!.. У бола эртага тузалиб чиқади, яраси қовжираб тўкилиб кетади... Мактаб номига, шахсан менинг номимга тушган доғ-чи?! Бутун юртга майна бўламиз, фалончи фалончиевнинг мактабида ўқитувчи ўқувчини уриб бошини ёрибди, деб жар солишади! Мана, масаланинг муҳимлиги қаерда!..

— Тўғри, муаллим! Бўлмаса касалхонага бориб кечирим сўраб кела қолсинлар-да! Энг осони!

— Сени эси бутун бола деб юрардим! Ўқитувчи ўқувчидан кечирим сўраб, эртага яна унинг олдига дарсга кирадимми?! Ўзинг ўйлаб кўр-чи бундо-оқ...

— Ҳар ҳолда...

— Узинг ўйлаб кўргин, ахир!.. Эртага мажлис чақирамиз. Сенга сўз берамиз... Бир боплагин! Бу бола атайлаб паншаха билан урди, ахлоқсизлик қилди деб айтсанг бўлди! Хўш, ҳалиги нимайди, ҳа, кейин қоқиниб кетиб йиқилди, дегин! Хўпми, Ўткиржон?.. Балли! Мана, мактабин битиряпсан. Олтин медаль сеники бўлади!.. Бор энди, гапларингни яхшилаб ўйлаб, пиши-тиб олгин!

Ўткир жуда кўп ўйлади. Кўчада кетаркан, мастга ўхшаб довдираб борарди. Олтин медаль... Медалнинг олтин шуъласи унинг лабларида табассум бўлиб балқиди. Директори айтган гапларни кечаси билан шеър қилиб ёдлаб юборди. «Айтсам айтаман-да! Нима бўл-ти?» — ўйларди у.

Ўткир мажлис кунин олдинги партага келиб ўтираркан, бутун вужуди билан хаёлга чўмганди. Директор унга сўз бергандагина, бир чўчиб тушди-ю, ўрнидан турди, елкасини қисиб юқорига, доска ёнига чиқди. Хона тўла синфдошлари. Ҳаммаси ўртоқлари! Киприк қоқмай унга тикилиб туришибди. Ана, энг қадрдон ўртоғи партанинг тагидан қўлини мушт қилиб чиқариб: «Бопла!» дегандай имлади. Кўз олдига касалхонада ётган гаранг синфдоши келди... Директори, синф раҳбари ва бошқа ўқитувчилар унга тикилиб туришибди. Гаранг бола... Жуғрофия ўқитувчиси... Олтин медаль...

— Нима дейман? — Ниҳоят Ўткир ҳаяжонланиб гап бошлади. Директорнинг жилмаяётганига кўзи тушди. Назарида унинг жилмайиши масхараомуздай туюлди. Ўткирининг қўллари титради.— Директоримиз менга гап ўргатган эдилар. Бироқ мен тўғри гапни айтаман. Ҳақиқатан ҳам муаллимиз уни бекордан-бекорга уриб бошини ёрдилар!

Синфда гув этиб шовқин кўтарилди. Ўқувчилар «Тўғри!» деб қичқирдилар.

Шовқин-суронни директорнинг гулдирос овози бо-
сиб кетди. Унинг ранги кўкариб кетганди:

— Пастга туш, аҳмоқ! Ун йил ўқиб тарбия олмап-
сан! Уқитувчига туҳмат қилишни ким қўйибди сенга?
Бақраймасдан пастга туш деяпман! Ҳозир синфдан чи-
қиб кет деяпман! Сенга айтяпман!.. Нега кўзларинг-
ни лўқ қилиб турибсан?!

Ўткир эсанкираб пастга тушди, тўғри юриб синф-
дан ташқарига чиқиб кетди. Ҳамма унинг орқасидан
қараб қолди. Фақат боя парта тагидан қўлларини мушт
қилиб кўрсатган ўртоғигина унинг орқасидан югуриб
чиқди... Ўткирнинг шанғиллаб кетган қулоқлари синф-
да кўтарилган шовқин-суронни эшитмади ҳам...

У кечга қадар ўрилган пичанзорларда айланиб юр-
ди, қалби бўм-бўш эди. Бу намиққан пичан, ўрилган
бийдай қир унга яна тоғасини эслатиб юборганди. Уша
булутлар орасидаги олтин қаср, ёлларини шамол тў-
зитиб ётган саман от, қизариб ботаётган қуёш, ўроқ
икки бўлак қилиб юборган зарғалдоқ полапони унинг
кўнглини орзиқтириб юборди...

Шу воқеаларни эслади-ю, кўзига бенхтиёр ёш қалқ-
ди. Юзини четга бурди, Азизанинг: «Ҳамма ҳам канди-
дат, доктор бўлиши шартми?» деган саволи унинг кўн-
глини ағдар-тўнтар қилиб юборганди: йўқ, у кандидат,
доктор бўлмаслиги мумкин, лекин адабиёт оламини
тарк этиб кета олмайди... Менга йўл бермаяпсанлар,
йўл беринглар, деб илтижо қилмайди ҳам... Унинг жойи
шу даргоҳда! Ўз йўлини ўзи топиб олади! Қачон йўл
бирдай равон бўлган? «Нима, ҳамма бош эгиб қўл
қовуштириб туриши керагу у ўртадан ғоз юриб бориши
керакми? Суф-эй сенга, Ўткиржон! Ҳалиям булутлар
орасидаги олтин қасрни орзу қиласан-а!» — у ўз хаёли-
дан ўзи жилмайиб қўйди. Хотинининг чап ёноғидаги
қоп-қора холидан ўсиб чиққан уч-тўрт дона узун-узун
кўнғир тукни гўё энди кўраётгандай қаҳ-қаҳ уриб ку-
либ юборди...

— Куласиз-а? Кулманг! — дели Азиза ўпкали жил-майиш билан.— Ома, очигини айтсам, Утқиржон ака, сизнинг ичингиздан қиринди ўтаётганини сезиб қоламану, дод деб юборгим келади! Менга ёрилмасангиз ҳам биламан! Нима, сиз унинг арпасини хом ўрганмидингизки, арпада кесак бўлиб турса? Шунча азоб берса-а... Бу кунлар ўтар-кетар дейману ўзимдан ўтганини ўзим биламан...

— Утади... Утмай қаёққа борарди...

— Утмайди демайман! Утади! Ома сизни яримта қилиб қўймаса, деб қўрқаман! — Азизанинг серкиприк кўзларида тўсатдан ёш ҳалқобланди.

Утқир Азизанинг ёш қалқиб турган кўзларига кўзи тушди-ю, эти жимирлаб, ичининг аллақаери узилиб кетгандай бўлди. Гапни чалғитиш учун: «Бўлса оби, бўлмаса лалми-да, Азиз, шу ҳам гап бўпти-ю!»— деса-да хотинининг аёлларга хос содда меҳрибонлик билан айтаётган гапларида чуқур асос борлигини пайқади. Хотинига сездирмасдан кўкрагини тўлдириб нафас олди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди...

Худди шу топда ичкаридан кўзларини уқалаб ўғли чиқиб қолди. Азиза ҳам, Утқир ҳам бараварига унга қарашди. Сўнгра Азиза:

— Аянг ўргилсин! — дея уни ичкарига кўтариб кириб кетди.

Утқир сиқилиб ҳовлига чиқди. Ҳовли саҳнини ажриқ ва бўз қоплаб кетганди. Кечаси севалаб ўтган ёмғир бўз ажриқни шудрингдай босиб ётарди... Утқир табиий, ёввойи гўзалликни хушлагани учун тўрт тарафи гарбил тахта билан ўралган мўъжазгина чорбоғидаги бирорта дарахтга тиғ урмасди. Тахта деворларни чирмашайгул босиб кетганди. Олча, ўрик, олма ва сербутоқ толларга токнинг сербўғин узун-узун новдалари чирмовиқдай чирмашиб ётарди... Чумчуқ ва куркунай талаб майизга айланиб кетган пуч узум бошлари ҳар жой-ҳар жойда қорайиб кўзга ташланарди. Ёввойи бўлиб кетган бу

Ўсимликлар ҳар йили ўзича барг чиқариб, ўзича гуллаб, ўзича ҳосил қилиб ётади... Бу чоғроққина ҳовли чакалакзорни ёдга солиб юборади... Тунукаси бўялмаган, олди равонли уй бу манзарага яна ҳам жонли бир руҳ беради. Пештоққа ўрнатиб қўйилган тунука қушча шабадада доимо зириллаб туради...

Ўткир ҳовли саҳнида ўсган олча тагида туриб қолди: олчанинг чайир новдаларида, эгри-бугри зангида майда чумолилар саф-саф бўлиб юқорига ўрмалаб кетар, дарахт зангидан қайнаб чиққан кўкиш биллур елим соққаларига ўралашардилар. Ўткир қайтиб яна каравотга ўтирди. Ёмғир қатралари қўрғошиндай босиб ётган ажриқ ва бўз устида қолган изларига, эзилиб қолган кўкатларнинг аста-секинлик билан ўзларини ростлаб олаётганларига хўрсиниб қараб тураркан, беихтиёр: «Мен ҳам ўзимни ростлаб олармикинман? Тўғри бўлиб кетармикин, а?» — деб ўйлади...

Кечадан бери Ўткир ўзига кела олмайди. Оқшомга бориб иситмаси кўтарилиб кетди, тунни билан ухломмай чиқди. Нуқул ўйлайди. Охирида нур йилт этиб турган бир йўл ахтаради. Қоплонбек Қиличбеков нега бундай муносабатда бўлаётганлигига ақли бовар қилмайди, тушунолмайди. Кеча бўлиб ўтган ўзаро суҳбат бошини парма бўлиб ковлайди...

Кеча Ўткир Қоплонбек Қиличбековнинг ҳузурига кириб бораркан, директорнинг юзларида балқиб турган табассумни, хушчақчақ кайфиятни илғаб олди-ю, кўнгли ёришди. «Меҳри товланиб турибди,— деб ўйлади Ўткир,— зора ол қулим, деб юборса! Ҳимоя учун шаронт яратиб берса, муҳокамадан тезроқ ўтса».

Одатига мутлақо хилоф равишда Қоплонбек Қиличбеков Ўткир билан ўридан туриб кўришди, эринмай сигарета тутатди. «Бугун ҳаво анча мулойим, яхши-да! Кайфиятнинг ҳам олий бўлади, тўғрими, ўғлим?» — деб Ўткирдан сўради. Жавоб кутиб ўтирмаёқ ланг очик дераза олдига борди. Чап қўлини чўнтагига солиб

турган куйи қизариб ботаётган қуёшга, алвон-алвож бўлиб кетган шафаққа тўйиб қаради.

— О, табиатнинг ўзи энг улуғ шоир-да! — деб хитоб қилди профессор, сўнгра:— Ўтиринг, ўғлим,— деди Ўткирга қараб. Ўзи ҳам келиб жойига ўтирди.— Қалай, тинчликми? Келин?.. Бектемирмиди, ҳа-я, Бехзод... Катта бўлиб қолдимми?

— Раҳмат, домла.

— Бу, раҳбарингиз Маҳкам Собировичнинг хотини оғир эмиш?.. Бечорага қийин бўпти-да, ўзи ногирон одам... Бирга ишлаймиз, коллектив равишда бир бориб кўриб келсак бўларкан!.. Бу месткомнинг хаёлига ҳам келмайди-я... Ҳаммасини айтиб туришинг керак! Айтмасанг, бошида турмасанг, кўзингни шамғалат қилади дарров! Бўлмаса, шу ишни ҳам мен айтишим шартми? Ўзларининг бошлари қаёқда қолди? Ҳеч тушунмайман...

Ўткир қўл қовуштириб ўтирар, бош ирғаб профессорнинг гапларини маъқуллар, нима деб гапирарини билмас эди. Тўғрироғи, Қоплонбек Қиличбеков нима учун бу гапларни айтаётганини тушунолмади гаранг эди.

— Бир бой бўлган экан,— давом этди профессор,— унинг иккита хизматкори — бири қари, бири ёшроқ бўлган экан. Ёшроғи кўпроқ елиб-югурар экану, аммо қарироғига кўпроқ ҳақ тўлар экан! Қизиг-а?.. Бир куни ёшроғи: «Бой ота, мен кўпроқ хизмат қиламану, аммо нега камроқ ҳақ тўлайсиз?» — деб сўраб қолибди. Бой мийиғида кулибди-да: «Кўчага қара-чи, нима ўтаётибди?» дебди. Хизматкор аввалига ҳайрон бўлибди, кейин югуриб бориб, кўчага қараб келибди-да: «Бой ота, бир чол арава ҳайдаб кетаётибди экан», деб жавоб берибди. Бой: «Югуриб бориб қара-чи, аравада нима бор», дебди. Қараб келиб: «Аравага беда ортилган экан», дебди. Бой: «Билиб кел-чи, бедасини сотармикан», дебди. Билиб келса, сотар экан. Бой: «Дарҳол бориб, сўраб кел-чи, неча боғлам беда экан», дебди. Билиб келиб фалон боғлам деб жавоб берибди... Бой яна: «Аниқ-

лаб кел-чи, ҳар боғлам бедаси печа тийиндан экан», дебди. Кейин бой уни ёнига ўтқазиб қўйибди-да, қари хизматкорини чақириб: «Кўчага қара-чи, нима ўтаётибди», дебди. Қари хизматкор кўчага чиқиб, бир чол арава ҳайдаб кетаётганини, аравага беда ортилганлиги, фалон боғлам беда борлиги, ҳар боғлами фалон тийинлигигача билиб келибди. Шунда бой ёшроқ хизматкорига қараб: «Аҳмоқ оёғидан қарийди, сен шунинг учун ҳам кам оласан», дебди... Зўр латифа эканми?.. Ақлингга балли! Кўпгина ходимларимизнинг маоши шунинг учун ҳам кам. Аммо ўзларидан гина қилмайдилар... Хўш, мен сени муҳим бир иш билан чақиртирган эдим, Уткиржон! Ўйлайманки, сенга гоят манзур бўлади!

— Албатта, албатта, Қоплонбек Қиличбекович,— дер эди Уткир чулдираб. У ҳеч нарсанинг тагига етиб бормаганди. Профессор айтмоқчи бўлган муҳим гап нималигини тушунолмай ҳайрон эди.

— Мен, Уткиржон, кенгашимизнинг баъзи аъзолари билан гаплашиб кўрдим. Бошимиз бир ёқадан чиқди. Ўйлаб қарасак навбат сеники экан...

Уткирнинг кўнгли ҳаприқиб кетди. Ҳеч кутилмаганда иши юришиб кетганидан оғзининг таноби қочди. Узини минбарда, диссертация мазмунини илмий кенгаш аъзоларига, залда ўтирганларга ўқиб бераётган бир алпозда тасаввур қилди. Ана, илмий котиб туриб диссертантнинг таржимаи ҳоли ҳамда бошқа муҳим ҳужжатлар билан ҳаммаи таништирди, ана, биринчи оппонент сўзга чиқди, ундан кейин иккинчиси... Кенгаш раиси диссертантга саволлар борми, деб сўради. Зал жимжит. Сўнгра, санақ комиссияси тузилди, танаффусга чиқилди... Танаффусдан кейин ҳамма гув этиб иссиқ шамолдек залга кирди... Ана, раис илмий кенгаш аъзолари юз фоиз овоз берилганини эълон қилди. Зал қарсақлардан гувиллаб кетди... Ана, Азиза бўйнидан қучоқлаб, чўлп-чўлп ўпмоқда. Юзлари севинч ёшлари-

дан нам. Нукул: «Бизга ҳам насиб қилар экан-да, а?» дейди чулдираб. Шошинқираб қолган...

— Уйлаб қарасак, навбат сеники экан, ўғлим! — давом этди Қоплонбек Қиличбеков. — Шунча йиллардан бери юрибсан! Балли! Ҳалол ишляяпсан, ҳалол! Сенинг меҳнатга чайирлигинг, истеъдодинг бизнинг назаримиздан асло қочиши мумкин эмас!.. Битта ўрин беришганди. Шунга сени жойламасак, ўзимизга ҳам уят бўлиб кетди. Аспирантурага! Аммо менга қара, Ленинградга юбормоқчимиз! Келажақда сендан зўр олим чиқишига ишонамиз!

Қоплонбек Қиличбеков зарҳал гардишли кўзойнагини пешонасига кўтариб қўйиб, Ўткирга такаббуруна тикилиб турди. У ҳозир Ўткирнинг қалбида кечаётган энг нозик тебранишларгача илғаб турарди. Ўткир эса бир сўмга зор бўлиб юрган одам тасодифан кўчадан бир даста пул топиб олгандагидек аҳволга тушган эди.

— Миннатдорман, Қоплонбек Қиличбекович! Миннатдорман!.. Бу олижаноблигингизни ўла-ўлгунимча унутмайман! — дер эди чулдираб. Бирдан унинг кўзлари профессорнинг кўзлари билан тўқнашди-ю, эти жунжикиб кетди. Ўткирнинг олижаноб қалби алланимани пайқаб қолди. Нима?.. Аспирантурага?.. Ленинград?..

Ўткир тўсатдан ўқ теккан қушдай шалвираб, юзларига қон тепди, аъзойи баданидан совуқ тер чиқиб кетди. Муғамбирлик яширинган меҳрибонлик билан тикилиб турган Қоплонбек Қиличбековнинг нигоҳидан кўзларини олиб қочди. Профессорнинг йирик-йирик теран кўзлари унга қўшоғиз милтиқдай қадалиб турарди...

— Қоплонбек Қиличбекович...

— Ақлингга балли, ўғлим... Мен ҳам хурсанд бўларсан деб ўйловдим! — Қоплонбек Қиличбековнинг устомонлиги, найранги Ўткирнинг жон томирини кесиб юборгандай бўлди.

— Қоплонбек Қиличбекович! Мен... ахир диссертациямни ёзиб тугатганман-ку! Илмий раҳбарим Маҳкам

Собирович муҳокама учун тавсия ёзиб берганлар. Диссертациям кенгаш аъзоларига тарқатилган! Бунинг устига бола-чақам бўлса, ҳали сиз айтган хизматкордай рўзгорни бир амаллаб тебратиб турибман...

Профессор осойишта кўринарди. Аммо электр плитадайд аста-секинлик билан қизарди. Чап юзи лип-лип этиб уча бошлади. Титраётган қўллари билан манглайдаги қора тук босган йилтироқ ҳолини қашлади. Сўнгра ирғиб ўрнидан турди. Уни кўриб Уткир ҳам ўрнидан турди. Профессор гап-сўзларни нарига суриб қўйди-да, айиқдай гавдаси билан Уткирнинг устига бостириб кела бошлади. Унинг қалин, қайрилма лаблари қайроқ тошдай бир-бирига урилар эди:

— Менга қара, акаси. Сен илмни даромад манбан деб ўйловдингми? Яхши яшаш учун, пул топиш учун диссертация ёзилади, деб сенга ким ўргатди?.. Уша Маҳкам Собировичми?.. Хомтама бўласанлар! Чучварани хом санабсанлар!.. Мен бу муқаддас даргоҳни чорбозорга айлантириб қўя олмайман!

Уткир хижолат бўлиб кетди:

— Қоплонбек Қиличбекович!.. Домлажон! Мен ундоқ демоқчи эмасдим ахир!.. Қоплонбек Қиличбекович!

— Хомтама бўласанлар деяпман!.. Уша раҳбарингга ҳам бориб айт! Мен илмни поймол қилдириб қўя олмайман!.. Фойдасини билмаган! Фойдасини гапирсанг, ёмон отга ўхшаб нуқул орқага тисарилади... Илм йўлида жонини жабборга берган одам бола-чақам, деб йиғлаб ўтирмайди! Фидойи бўлади! Отилган ўқдай кега-варади!..

— Қоплонбек Қиличбекович!.. Ахир... Мен ундоқ демоқчи эмасдим! Уқ ҳам бир мақсад билан отилади-ку ахир! Бўм-бўш осмонга отилган ўқнинг нима зарурати бор!.. Сиз тушунмадингиз...

Қоплонбек Қиличбеков бешбаттар тутақиб кетди:

— Сен билан Маҳкам Собировичгина тушунади! Фа-

кат сенларнинг ақлларинг бутуну қолганларники қисқа!
Қолганлар аҳмоқ!.. Тушунмайсан дейишга қандай тилинг борди?! Яна бунинг устига аспирантура деса диссертация дейсан! Диссертация деса пул, бола-чақа дейсан, нуқул чулдирайсан! Боғдан келса тоғдан келасан! Хамирдан қил суғургандек иш битирмоқчи бўласан!

— Пул, бола-чақа деяётганим йўқ! — Уткир ўзини босиб олишга қанчалик ҳаракат қилмасин, беихтиёр тутаб кетмоқда эди.— Пул деяётганим йўқ! Жин ургур бу пулни топиш йўлига тушганимда, олти йилдан бери тўқсон беш сўмга ишлаб юрмас эдим! Мени бу даргоҳга пул эмас, қалбим етаклаб келган!..

Уткир чин юракдан гапирган бўлса ҳам гапи қуруқроқ чиқиб қолди, буни бир даража ўзи ҳам сизди. «Мени бу ерга қалбим бошлаб келган» деган гап Қиличбековга шу даражада эриш туюлиб кетдики, гулдураб қаҳ-қаҳ уриб юборди.

— Нега ўша қалбнинг Ленинградга бошламаяпти? Қалб эмиш! Қалб дейди-я! Биламан сенларни! Бугун ёқлаб олсангу эртага куёни урсанг. Ке-ри-ли-иб юрса! Олма пишсаю оғзингга тушса!

Бу сафар Уткир ўзини тугиб тура олмади, ранги кўкариб кетди, Қоплонбек Қиличбековга тик қаради:

— Олма пишиғини сабр билан кутяпман! Пишганда есанг айб эмас! Ўз меҳнатинг самарасини ейсан! Роҳатсиз меҳнат кимга керак! Сабр билан кутмаган у сизнинг «талантли» Наримонжонингиз! Аспирантурага киритдингиз! Уқитдингиз! Аммо алиф ҳам чиқмади! Бир жумлани эплаштира олмай, охири қассобликка ўтиб кетди. Бозорда қассоблик қиляпти, пичоғи қуйруқ устида!.. Қанча ҳаракат қилдим. Нега ўша пайтда аспирантурага уни қабул қилдингиз? Энди, мен ҳимоя қилмоқчи бўлиб турганимда аспирантурага таклиф қиласиз! Олим бўлиш, илм қилиш, кашфиёт яратиш учун аспи-

рантура шарт эмас! Бу аспирантурангизга чинакам истеъдодлилар камдан-кам киради!.. Гапирасиз яна. Бизларни шунчалик гўл деб ўйлайсизларми! Айтган ишимизни «Хўп бўлади» деб қилаверади деб тушуна-сизларми!

Бу гап Қоплонбек Қиличбековнинг қулоғи тагига тушган тарсакидан ҳам кучлироқ бўлди. Ўткир уста-лик билан бундан тўрт йил олдин аспирантурага кириб ўқиган, бироқ илмий иш қилишга қобилияти етма-ганлиги учун қассобликка ўтиб кетган Қоплонбек Қи-личбековнинг жияни ҳақида гапирганди. Профессор бу зарбага ҳозиржавоблик қила олмасди. Аммо жим қола олмасди ҳам. Ўткир эса унинг жавобини кутиб ўтирмай эшикка йўналди. У Қоплонбекнинг: «Сен зумраша-ларнинг асли жойларинг бошқа ерда-ку, яна кўп нар-сани ўйлайман-да!»—деган гапларини эшитмади ҳам...

Уша куни кечқурун Қоплонбек Қиличбековнинг ко-тибаси Дилором ишдан қайтаётиб, Ўткирнинг уйига бирров кирди. Анча ҳасратлашиб ўтирди-да, кетаётган-да: «Сизни ишдан бўшатди, Ўткир ака, ҳар эҳтимолга қарши бир нусха кўпроқ машинкалаб, олиб келдим. Нима бўляпти ўзи, а, Ўткиржон ака? Ноҳақлик-ку бу!» — деб кетди...

Мана шу ўйлар Ўткирни тегирмон тошидай эзиб ётарди. У беихтиёр равишда: «Нима бўлса бўлар-да!» деб хитоб қилди ва ўрнидан туриб кетди. Гавдаси тош-дай зил эди. Поликлиникага бормоқчи, у ердан тўғри Маҳкам Собировичникига ўтмоқчи бўлди. Бу маҳалда қуёшнинг ҳаётбахш нурлари тахта деворга чирмашиб кетган наъматакларнинг оқ-кўкиш гулларини, яшил япроқларидаги ёмғир қатраларини камалакдай товлан-тирмоқда, енгилгина шабада қўшни том пештоқидаги қоғоз парракчани чириллатиб айлантирмоқда, илиқлик ўта бошлаган қадрдон тупроқдан чучмал бўйлар та-ралмоқда эди...

Уткир Маҳкам Акбаровнинг уйига кириб борганда, у қуриб қолган баҳайбат чинорнинг зангидан ўсиб чиққан новдани қайириб, синдириб олмоқчи бўлаётган болаларни койимокда эди.

Маҳкам Собирович Уткирни кўрган заҳотиёқ аллақандай нохушлик рўй берганини сизди. Шогирдини хушчақчақлик билан кутиб олди, қўлини самимий қисиб кўришди: «Келинг, Уткиржон! Бормисиз?» деб елкасига уриб қўйди. Бу ҳаракати билан у: «Ҳаммаси тўғри бўлиб кетади, ҳаммамиз ҳам хамирдан қил суғургандек ёқлаб олганимиз йўқ-ку, ёқлаганлар ёқлай-версин, кўпам бўғилаверма», деган маънони ифода қилганди. Уткирнинг кўнгли бир оз ёришди. Устоз-шогирд қўлтиқлашиб ҳовлига киришди.

— Эҳ ёшлар, ёшлар! — деб хитоб қилди Маҳкам Собирович ўтиришаркан.— Ичларинг жуда ҳам тор-да! Одамнинг бағри кенг бўлиши керак бундо-оқ. Сабртоқат қилиш керак. Ҳаммаси амалга ошиб, ҳали ҳеч нарса кўрмагандай ҳам бўлиб кетасиз! Бир ҳисобда қийналиб-қийналиб қилинган ишнинг оши ширин бўлади!

Уткир энгагини қўлига тираган ҳолда домласининг сўзларини эшитарди. Маҳкам Собирович, «қийналиб-қийналиб қилинган ишнинг оши ширин бўлади», деб жилмайганда:

— Ош — демакки, яна пул,— деди Уткир. Аммо у бу фикрни пичирлаб айтдим, кўнглидан ўтказдим, ҳайтовур Маҳкам Собирович англамади. Бирор гап айтаётбдим, деган маънода Уткирга қаради.

Маҳкам Собирович давом этди:

— ...Оши ширин бўлади. Кейин бошқа психологик томони ҳам бор. Тез ёқлаган кўпгина ўртоқларнинг диссертациялари ВАҚда йиллаб тасдиқланмай ётади. Буни жуда кўп кўрганман! Аммо қийинчилик билан

ёқланган диссертациянинг — буни ҳам кўп кўрганман — олти-етти ойга бормай тасдиғи келади.

— Икки ўн беш бир ўттиз экан-да,— деди Уткир мулойим истеҳзо билан.

— Икки ўн беш бир ўттиз бўлади дедингизми? — Маҳкам Собирович бутун гавдаси билан шогирдига ўгирилди,— шундайликка шундайку-я... Хўш... Ҳали айтдим-ку психологик томони ҳам бор деб. Ҳамма ишни тантана билан битказсангу аммо бу иш йиллаб тасдиқланмаса... Бундан ёмони йўқ... Жинни бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Ҳамма сенга истеҳзо билан қараса, қўлингдан келмаса, нима қилардинг уриниб, аравангни ҳайдаб юравермайсанми, деб турса... Айтадилар ҳам! Мана бу ёмон, Уткиржон!..

— Аммо Маҳкам Собирович, мен ҳам олти йилдан буён юрибман судралиб... Туянинг думи ерга тегадиганга ўхшаб турибди...

— Бу бошқа гап! Сизнинг ишингизнинг йўриғи бошқа, жуда истеҳдодли ёшсиз! Мени билмайди, тушунмайди, доктор бўлиб олиб ўзининг қийналганларини эсидан чиқариб юборган, деб ўйлайсизми?.. Агар шундоқ ўйласангиз, хато қиласиз!.. Сиз олти йилдан бери судралиб юргангиз йўқ, бу ҳам хато! Шу йиллар ичида диссертациянгизни ёзиб тугатдингиз, монографиянгиз ҳамда ўнга яқин илмий мақолаларингиз чоп этилди. Бу, айниқса, бизнинг соҳада кўпчиликка насиб қилавермайди, Уткиржон!

Маҳкам Собирович фақатгина масаланинг ташқи томонлари ҳақида гапираётганди. Бутун куч-қудратини, истеҳдодини сарф қилиб ишлаш учун энг зарур нарса нима, деб сўрасангиз, Маҳкам Собирович иккилапмай, шароит, деб жавоб берган бўлар эди. Бу шубҳасиз, тўғри эди, бироқ у ҳозир ўз шогирди тушиб қолган шароитни мутлақо билмасди. Агар Уткир: «Маҳкам Собирович! Ахир менинг шароитим...» деб қолгудек бўлса, ҳеч иккилапмай: «Яна хато гапиряпсиз, Уткир-

жон! Шароит яхши, фақат сизнинг ишингизга раҳбар бўлиш масаласи жанжалга сабаб бўляпти, Қоплонбек Қиличбеков мен тайёрлаган кадрга раҳбар бўлмоқчи, истеъдодли шогирдимнинг ишини ўзим охирига етказишим лозим, эшитяпсизми? Ёки Қоплонбек Қиличбеков раҳбар бўлаверсинми, а?» деган бўларди.

Шароит тушунчасини Маҳкам Собирович кенг маънода талқин қилмоқда эди. Аммо тор маънода, яъни моддий томониши ўйламасди. «Хўш, нега энди истеъдодли, яхши кадр бўлса-ю, ёмон, истеъдодсизлардан, уддабурро, эшикдан қувсанг тешикдан кириб келадиганлардан ёмон яшаши керак?» — деган фикр унинг хаёлига ҳам келмасди.

Маҳкам Собирович ўзининг сеvimли шогирдига оталарча меҳрибонлик билан қараб турар, кўзларида нур балқирди. Уткир эса хомуш ўтирарди. Ҳеч кимга ҳеч қачон ўз қийинчиликларидан нолимаган, қозони сувда қолган пайтларда ҳам бировдан ёки ишхонасидан бир сўм пул олмаган бу йигит бирдан хўрсинди. Маҳкам Собирович: «Қийналиб-қийналиб қилинган ишнинг оши ширин бўлади», деса, Қоплонбек Қиличбеков эса: «Диссертацияни даромад манбан деб ўйловдингми?» деб турса, нима қилиш керак? «Диссертацияни ким даромад манбаига айлантирди? — енгилгина хўрсинди Уткир.— Ким? Ишини бажариб, ўғрини ушланглар, деб жар солган муттаҳам эмасми ўзлари! Ўзлари порахўрлик қилдилар, ўзлари қалбаки диссертация ёзадилар, ўзлари истеъдодсизлардан истеъдодлиларни ажрата олмайдилар... Йўқ, ажрата оладилар! Пихини ёрган бу одамлар! Истеъдодлилардан эмас, балки истеъдодсизлардан кўпроқ манфаатдор бўладилар. Чинакам қобилиятли ёшлар тез ўсадилар, тез ҳосилга кирадилар, кейин эса шохини эгиб бўлмайдиган даражага етадилар. Қоплонбек Қиличбековлар бунини яхши тушунадилар. Ақллари балога етади. Аммо ҳалиги ноқобиллар-чи? Улар чизилган чизиқдан чиқмайдилар, икки қўллари ҳамшиша кўк-

силарида. Тўртта сўзни эплаштира олмасалар ҳам пичоқлари мой устида! Соясиз, мевасиз дарахтга ўхшаб ўсаверадилар. Бироқ заминнинг, яъни халқнинг бойлигини, ширасини сўриб ётаверадилар. Уларнинг уруғи бўлмаса ҳам, битта новдаси ерга тушса бўлди, дарров амал қилиб илдирилади. Бироқ минбарларда, нуфузли йиғинларда шундай устомон бўлиб кетадиларки, қойил деб юборинг келади! Агар партия уларнинг камчиликларини очиб ташласа, «Албатта тузатамиз», дейишади. Хато бўйинга дарҳол олинади. Бу хилдаги одамлар билладикки, хатолар бўйинга олиними, тузатишга сўз берилдими, тамом, ишдан четлатилмайди, унга ишонишади, ундан кутишади, ундан яна талаб қилишади. У эса иложни борича кўзини шамгалат қилишга, халқ, давлат, партия каби улуғвор сўзларни иқоб қилиб олиб, ўз манфаатини биринчи ўринда қўйиб яшайверади».

Маҳкам Собирович Уткирнинг юзида, кўзида қалқинётган ҳар бир ифодани синчковлик билан кузатиб, унинг қалбидан кечаётган фикрлар курашини деярли англаб, ҳис этиб тўрарди. У шогирдининг елкасига қўлини қўйди; Уткир эса кутилмаганда чўчиб тушди-ю, хижолат бўлди.

Қуёш елкаларни эринчоқлик билан қиздирмоқда. Бир гала қушлар тўлқин-тўлқин бўлиб учиб ўтмоқда.

— Яна хато!— деди Маҳкам Собирович.— Ана, табиий гармонияни қаранг! Агар ўша оқ айиққа ўхшаган булут тўпи бўлмаганда, эҳтимол, осмоннинг бундай тиниқ, кўм-кўклиги кўзга яққол ташланмасмиди!

Уткир устозига маъноли қаради:

— Тўғри, Маҳкамжон Собирович, қораранг олдида оқнинг оқлиги бўртиб кўринади! Қоралар ҳам кўп, оқлар ҳам. Аммо мен масалан, оқман. Ана у қора. Иккаламиз мунозара қилдик. Қўпчилик менинг ёнимни оладими? Йўқ, жуда бўлмаса одобсизликда айблашади. Одобсизлик қилдинг дейишади. Уша йирик шахс эса мени тепкилаб ташлайди.

— Гапингизда жон бор. Лекин хато! Соф виждонли одамлар тепкилатиб қўймайди... Билиб турибман, аламзадасиз. Лекин партия Қоплонбеклардан минг чандон бўйни йўғонларнинг ҳам шохини қайириб қўя олади!.. Лекин ҳеч қачон шошилмайди. «Кўпчилик менинг ёнимни оладими?» деган саволингиз кадрлар масаласи билан боғлиқ. Қимлар тўғри гапни ёқлади-ю, кимлар чап бериб сизни одобсизликда айблашди? Бу бутунлай бошқа масала...

— Кадрлар,— деди Уткир ўйчан.— Албатта ўшалар билан боғлиқ. Яна ўзи ҳақида гапиряпти, деб ўйламанг, Маҳкам Собирович, масалан, илмга яроқсиз одамлар апил-тапил ўшаларнинг паноҳида ёқлаб олгач, ўшаларнинг атрофига тўплангач, кимнинг гапини маъқуллайдилар? Айтайлик, менинг мулоҳазаларим асослироқ эканлигига ақллари бир оз бўлса-да, етади-ю, аммо эътироф қила олмайдилар. Натижада, «Улуғ олим билан айтишдинг», дейдилар-да, пешонамга одобсизлик муҳрини босиб қўядилар. Сал кескинроқ кетсам унда баттари бўлади: ҳеч ҳайиқмай ахлоқий бузуқ дея бошлайдилар. Утган кунни мени Қоплонбек Қиличбеков чақириб қолди. Аспирантурада ўқийсан, дейди. Суриштириб билсам аспирантурага битта ўрин бор экан. Текстология бўйича.. Менинг соҳам эса, биласиз, бутунлай бошқа.

— Нима?— Маҳкам Собировичнинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.— Текстология бўйича?.. Бу ёшлар қачондан бери пластилинга айланиб қолди? Қачондан бери уни раҳбар истаган шаклларга солавериши мумкин бўлиб қолди?

— Шундай деб айтди... Умуман инсоф деган нарса қолмабди. Пластиндан ҳам баттар бўлиб кетишяпти чоғимда...

Маҳкам Собирович ўрнидан туриб кетди. Ҳовли бўйлаб силтаниб-силтаниб айлана бошлади. Юмшоққина тупроқда ёғоч оёғининг излари ўйлиб қолар эди...

— Мен: «Йўқ, бормайман», дедим!.. Айтишиб қолдик... Мен сизни хафа қилиб қўйдим, Маҳкамжон ака, узр... Мен маслаҳат берсангиз деб келувдим... Ҳатто буйруқ ҳам чиқарибди...

— Узри нимаси?.. Қанақа буйруқ?

— Ишдан бўшатибди-да...

— Мумкин эмас! Мумкин эмас, деяпман!— Маҳкам Собирович сакраб-сакраб келиб, Уткирнинг қўлидаги бир варақ қоғозни юлқиб олди. Олдин ғижимлади, сўнг-ра очиб, текислаб ўқиди.— Мумкин эмас, деяпман!— У шундай деб бақариб юборди-ю, ўтириб қолди...

УЧИНЧИ БОБ

Қоплонбек Қиличбеков Маҳкам Собировичнинг кириб келганини мутлақо сезмагандай қоғозларга кўмилиб ўтирарди. Ниҳоят у Маҳкам Собировични кўзойпаги тепасидан кўриб қолди-ю, креслосини орқага суриб ўрнидан турди, столни айланиб ўтиб, унинг ёнига келди. Ғоят бир самимият билан:

— О, келинг биродари азиз!— деб хитоб қилди.— Келинг, ўтиринг... Рафиқангиз бетоброқ экан... Буни қаранг-а, шу пайтгача мутлақо билмабмиз-а? Ишқилиб, хайрликми? Дард бўлсину ажал бўлмасин, биродари азиз. Оёққа босиб қолдимиз, биродари азиз? Қанақа касал экан ўзи?

— Қорин раки...

— Буни қаранг-а? Дард одам танламас экан-да! Билмаганимизни қаранг-а?— Билса худди тузатиб юборадигандай хитоб қиларди Қоплонбек Қиличбеков.— Маҳаллий комитетимизнинг раисига яхшигина бир ҳайфсан эълон қилиш керак! Уни ишдан олиб ташлаш керак! Нега уни сайлаб қўйибмиз ўзи?.. Мана шунақа ишлардан бохабар бўлиб турмасал! Фақат ўзини ўйлайди, дарди ёди доктор бўлиб олиш! Кеча олдимга олти ойлик ижодий отпускаи сўраб келибди. Бу ердаги иш-

ларни ким қилади, деб айтдим. Одам ўз манфаатидан давлат, халқ манфаатини устун қўймоғи лозим, дедим! Ахир биттаси кандидат бўламан деб, яна биттаси бир бало деб, яна биттаси доктор бўламан деб ижодий отпускаи сўрайверса, чиқиб кетаверса, мен бу ерда қуруқ стол, стуллар билан ишлайманми? Инсоф, ҳаё, андиша керак одамга, чинакам олимга хос ана шу фазилатларни унутмаслик лозим, деб тушунтирдим! Мана, деб мисол келтирдим. Маҳкам Собирович касал ҳоли билан тинимсиз меҳнат қилади, истаган вақтингизда кабинетдан топа оласиз, дедим... Яна бир ёқда шунчалик оилавий қийинчиликлар билан... Бу ёшларга нима бўлган ўзи, а? Бунчалик худбин бўлишмаса, а, Маҳкам Собирович? Масъулият йўқ! Масъулият!!! Масъулият!!! Ҳалиям, аравани биз, кексалар тортяпмиз...

Маҳкам Собирович директорнинг гапларини бўлмади, диққат-эътибор билан тинглаб турди. «Нега шунчалик тубанлашиб кетяпмиз,— ўйларди Маҳкам Собирович — ўзимиз гапирамизу гапимизга эса зид иш қиламиз. Қалбимиз буюриб турган ишни қилиш ўрнига, аллақандай сўқмоқлар танлаймиз. Ёшларни худбин деб аташга нима ҳаққимиз бор! От изини той босади, деганларидек, худбинлари бўлса бунга ҳам ўзимиз айбдор эмасми? Хушомадгўйлик қилишаётган бўлса, эгри йўллар билан унвонли бўлиб, дипломни силлиққина чўнтакка солиб кетишларига ўзимиз йўл очиб бермаяпмизми? Агар бирор ўғлимизми, қизимизми ўқишга ўта олмай қолса, кечани кеча, кундузни кундуз демай орқасидан югураемиз. Ўтказмагунча кўнглимиз тинчимайди, хушомадгўйлик қиламиз. Худди ўша фарзандимизнинг кўз олдида сендан угина, менадан бугина қабилида иш тутамиз. У эса дадам бор-ку, нима ғамим бор, деб минг қўйли бойдек юради керили-б... Хўш, бу бола биздан нимани ўрганапти? Бурчними, олижанобликними, ўз ишига садоқатними?.. Йўқ, бирортасини ҳам эмас. Ўрганаётган нарчаси битта: у ҳам бўлса эгри йўллар би-

лан чап бериб, ўз мақсадига эришиш! Аммо минг қўйли бойдек юрмайдиганлар нима қилсин? Биттагина Уткирни олайлик. Фақат ўз кучи, истеъдоди билан меҳнат қилиб, мақсадига интилаётибди... Биз эса унга ёрдам бериш ўрнига, бўғишга ҳаракат қиламиз. Тўғри, Уткир ҳам муросани билмайди. Чўрткесар, фикрини қандоқ бўлса, шундоқлигича айтиб қўя қолади. Балки, ҳаёти феълини шундоқ қилиб тарбиялагандир... Аммо ўзи истеъдодли йигит...»

— Менга қаранг, биродари азиз,— давом этарди Қоплонбек Қиличбеков,— биз кимларга ишониб яшаймиз, а? Мана шу хонани, китобларни, ким ўзимиздек асраб-авайлаб, ким ишимизни давом эттираркин?..

Маҳкам Собирович кулиб юборди.

— Ўзингиз айтмоқчи, Қоплонбек Қиличбекович, партиямизнинг машҳур шиори бор: келажак — ёшларники! Тайёрлайдиган кадрларингизга ишонмайсизми? Ҳар йили иккита аспирантингиз диссертация ёқлаяптику... Кеча райком бюросида сўз берибсиз: бу беш йилликда ўнта фан кандидати ва тўртта доктор тайёрлайман деб!

Профессорнинг юзига қон тепди:

— Бу партия ва ҳукуматимизнинг талаби! Тил теккизмаанг!

— Бунақа талаб қўйилаётгани йўқ, қўйилмайди ҳам! Илмий кенгаш инкубациямидики, бола очиб ташлайверса. Сон эмас, сифатга эътибор бериш керак. Ўнта яроқсиз фан кандидатининг ўрнига иккита ажойиб кадр тайёрлайлик! Партиямиз биздан хурсанд бўлади... Уша иккаласининг ўзи ўнтасиникидан кўпроқ ва сифатлироқ фойда келтиради. Халққа, партияга, биринчи навбатда, сифат керак! Ваҳоланки, биз сон кетидан қувяпмиз...

— Партия, халқнинг олдида мен жавоб бераман! Сиз эмас! Менга қаранг, биродари азиз, нима деб айтишимни ҳам яхши биламан! Шу ерни менга ишониб

топшириб қўйишибдими, бунни яхши тушунишингиз керак.

Маҳкам Собирович истеҳзо билан жилмайди:

— Фақат сизга ишониб топширган... Вазифангизни хато тушунаркансиз... Демак, бу ердагилар асирлару сиз уларни милтиқ билан қўриқлаб юрасиз! Хато гапиряпсиз! Бизни қўриқлаш учун сизни ҳеч ким бошлиқ қилиб қўйгани йўқ. Бу ердагиларнинг саксон фоизи қопи билан ана шу жамиятни ҳимоя қилган! Бири жонини, бири кўзини, бири икки қўлини, бири эса,— у ёғоч оёғини полга уриб тақиллатди,— оёғини берган! Аммо ўз виждон амри билан! Ҳеч ким унинг бошида тўппонча ўқталиб турмаган... Сиз энди ўз қонимиз билан сақлаб қолган энг ноёб бойлигимизни ўзимиздан ҳимоя қилмоқчимисиз? Сиёсий жиҳатдан ҳам хато бу!

Қоплонбек Қиличбеков сакраб ўрпидан туриб кетди. Қалин, ўсиқ қошлари пирпираб, бир-бири билан уришарди. Кўзойнагини столга улоқтирди. Маҳкам Собировичнинг устига бостириб кела бошлади:

— Менга қаранг деяпман! Бир вақтлар менга сиёсий айблар қўйилган! Азобини сиз эмас, мен тортганман! Энди сиз менга айб қўймоқчимисиз?— Унинг овози бирдан мулойимлашди. Энгашиб Маҳкам Собировичнинг қулоғига пичирлади:— Чучварани хом санабсиз...

Қоплонбек Қиличбеков Маҳкам Собировичнинг оғзидан эҳтиётсизлик билан чиқиб кетган бир оғиз сўзга ёпишиб олган эди. У галстугини юлқиб улоқтирди, кўйлагини елкасига кўтариб энгашди. Беҳисоб чандиқларни кўрсатди.

— Нима булар? Қаранг, кўряпсизми?.. Булар менинг урушдан олиб келган орденларим! Биласизми, мен бунга ўксимайман, балки фахрланаман!.. Урушга маймунжон теришга бормади, жанг қилгани боради... Йигирма миллиондан зиёд одам ерда ётибди-ю, сиз менга оёғингизни тақиллатасиз! Худди урушда фақат-

гина сиз бўлгансиз... Одамда инсоф, ҳаё, андиша бўлиши керак! Докторсиз ахир! Қолган умримиз фойдага-ку!..

Энди кучли эҳтирос туфайли Қоплонбек Қиличбековнинг оғзидан эҳтиётсиз гап чиқиб кетди. Унинг: «Қолган умримиз фойдага ахир!» деган хитобида шу урғу бор эди. Шу биргина гап юрагининг энг хилват гўшаларига дарча очарди. Нима деб жавоб беришини билмай ўтирган Маҳкам Собирович бу имкониятдан фойдаланмаслиги мумкинмас эди. У оёғини гичирлатиб, бир силтаниб ўрнидан турди. Силтаниб-силтаниб юрди, Қоплонбек Қиличбековга юзма-юз келди. Қизишмасдан дона-дона қилиб гапира бошлади:

— Ҳа, Қоплонбек Қиличбекович, умримиз фойдага қолган! Фойдага қолган деб билган номаъқулчиликларни қилавериш керак. Яхши кадрларни хорлаб, ошнооғайчиларнинг болаларини аспирантурага киритиб қўйиш керак. Бу ер сизнинг шахсий мулкингиз. Истаган ишингизни қила оласиз: Чунки сизнинг, Қоплонбек Қиличбекович, кўрагингизга эмас, орқангизга таққан орденларингиз мўл, улар сизни ҳар қандай бало-қазодан сақлаб турувчи қалқон!

— Ҳақорат қиялпсиз...

— Ҳақорат қилди, деб судга бера қолинг! Ҳаётнинг аччиқ-чучуклари сизни ғоят устмон қилиб юборибди... Ешлар дейсиз, хонани ким асраб-авайлаб, ишимизни давом эттиради дейсиз! Яна беш йилликда ўнта кандидат, тўртта доктор тайёрлайман, деб сўз берасиз! Бу кадрларга ишонмасангиз нега тайёрлайсиз, ахир!.. Истеъдодли кадрларни асоссиз равишда бўшатиб юборасиз!.. Унинг ҳисоботини илмий кенгашга қўйинг, кенгаш қониқарли эмас, деб топса бошқа гап! Мана, иккинчи монографиясининг ҳам илк нусхаси келибди. Аллақачон ёқлаб олган шогирдларингизнинг нимаси бор? Қани, айтинг-чи? Партия ва ҳукумат истеъдодларни асраб-авайлаш ҳақида оталарча гамхўрлик қила-

ётибди... Сиз эса кўнглингиз кўчасига келган ишни қиласиз!.. Унда коллектив деган тушунча нима қилиб юрибди бу ерда? Мен бу ишни партбюро аъзоси сифатида муҳокамага қўйишни талаб қиламан!

— Бюрога қўйдириг, талаб қилинг!— деди Қоплонбек Қиличбеков қўлини пахса қилиб.— Ишқилиб, ўзингизнинг майда-чуйда мулоҳазангиз билан одамларнинг бошини қотиринг, асабини бузинг!

— Истеъдодли кадрлар масаласи майда-чуйда гап эмас!— Маҳкам Собирович силтаниб-силтаниб чиқиб кетаркан, эшикка етганда қайрилиб орқасига қаради.— Гап ўзим ҳақимда кетаётгани йўқ! Бу масалани кенгроқ кўламда ҳал қилмасак, иккаламиз бир фикрга кела олмас эканмиз!

ТҲРТИНЧИ БОБ

— Даштда адашиб, бир қултум сув излаган одам ногаҳон булоққа дуч келиб қолди... Шох-бутоқлари тарвақайлаб, қуёш нафасида қорайиб кетган бужур дарахтининг қалин япроқларидан дашт, бепоён, чеки йўқ дашт исн анқийди. Илиқ шабада офтоб тафтини юзга узради.

Теран томирлардан милдир-милдир сизиб, қумда пуфакчалар ясаётган булоқ суви адашган одамнинг танига роҳат бағишлади. Сувдан баҳра олиб, қуёш зарбаларига мардонавор дош бераётган, осойишталик билан чайқалаётган, ҳали кўпириб ётган оқиш-кўкиш гуллари тўкмаган астаргулларнинг бутоқчаларидан таралаётган муаттар бўйларидан маст бўлди...

Расул Сатторов қўлларини солинтириб, омонатгина ўтиргандай гапирмоқда эди. Унинг юзи осойишта, қонқора чўяндан қуйилгандек қурч гавдаси қимирламас эди.

Маҳкам Собирович деразадан ташқарига қараб турарди. У Расул Сатторовнинг сўзларини диққат-эъти-

бор билан тингламоқда, афтидан бу сўзлар унда кучли таассурот қолдирмоқда эди.

— Ундан кейин-чи?— деб сўради у ўғирлиб.

— Ундан кейинми? Балки мен чўпон бўлиб кетар-мидим! Бир нави чўпонлик ҳам яхши-да... Сўнгсиз дашт. Узоқ-узоқ тепаликлар. Қўй-қўзларнинг беозор маърашлари... Чакмоннинг ерга тўшайсан-да, бужурдан ясалган қўйма таёғини ёнингга қўйиб, ёнбошлаб ётасан. Офтоб аста-секин қиздиради. Чўл тўрғайларининг чулдираши, беданаларининг басма-басига битбилдик отишлари, чигирткаларнинг чириллашлари осойишталик билан элита бошлайди... Қўзларининг секинлик билан мудроқ босади... Бироқ сиртлоннинг жазави билан ҳуришидан сакраб турасану айғирга қушдай енгиллик билан минасан... Ҳуркиб, пар-р этиб ҳаволаган тувалоқларни от устидан туриб, бужур таёғининг билан уриб олаверсанг ҳам бўлаверади! Истасанг бўрилар, тулкилар билан олишишинг мумкин. Озодсан-да озод! Кўнглингга келган ишни қиласан!.. Аям қўймади... У ёлғизлаб қолганлиги учун интернатни тугатдим уйга қайтдим. Эртасигаёқ амакимнинг отарига чиқиб ишлашим керак эди. Аммо аям отар-потарга бормаёсан, деб туриб олди. Бечоранинг ўша вақтдаги вазоҳатини кўрдиму қўрқиб кетдим! Биласиз-ку, мен гапнинг пўскалласини айтаман-қўяман. Ҳа, қўрқиб кетдим! У мени бағрига босиб, бетларимдан, бўйинларимдан, сочларимдан ўпа бошлади. «Расулжон,— деди ўпкаси тўлиб,— дадангнинг бирдан-бир васиятини ҳам бажаролмайманми-а? У тинч ётсин энди! Гўрида тўлганмай ётсин энди!.. Мен қийналсам қийналарман, аммо сен ўқишга бор! Тошкентга бор! Уқи! Шўрлик дадангнинг энг сўнги васияти шу бўлган...»— Аям ўзини тутолмади! Тириш босиб кетган юзларидан сизиб, лабининг икки чеккасига тушаётган кўз ёшларини кўриб юрак-бағрим эзилиб кетди. Нуқул: «Аяжон,— дейман мен,— сизга ким қарайди ахир! Укаларим ёш бўлишса...» «Мен чўпонлик

қиламан! Орнияти келса, дадангнинг укалари ёрдамлашар», дейди аям. Билсам, ўйлаб-ўйлаб аям шу қарорга келган экан. Бу қарорга келгунча неча тунларни бедор ўтказган бечора!.. Аямга азоб берадиган нарса шу эдики, дадамнинг энг сўнгги сўзларини ўзи эшитмаган, дадам ҳам аямнинг қўлида жон бермаган-да! Нега дейсизми? Нега бўларди, бари мен туфайли-да! Барига мен айбдорман-да!

Расул Сатторовнинг қиёфаси ҳамон осойишта эди. У худди темир аппаратга ўхшаб гапирарди. Маҳкам Собирович ошқора ҳайратланиб:

— Ажабо! Мен айбдорман дейсизми?— деб сўради.

— Ҳа, мен. Бунга ўзим ҳам кейинроқ билиб олдим. Энг сўнгги ҳолатини кўрган бир ҳамқишлоғимиз айтиб берди. Аммо ўша одамни кўрарга кўзим йўқ эди! Утган йили ўлди. Барибир жанозасига бордим... Унинг гуноҳи йўқ-ку, ахир! Аммо айтмаса бўларди. Ёмон хабарни ғоят кеч, бунинг устига унута бошлаганингда айтган одамларни жинимдан баттар ёмон кўраман! Дадам икки отлиқ билан ҳамроҳликда келиб кечга томон уйга пиёда қайтди. Бу пайтда ҳаво айниб, қоғонини солиб олди. Бир оздан кейин ёмғир томчилай бошлади. Кейин аста-асталик билан қорга айланиб кетди. Бизнинг қишлоқ билан шаҳарнинг оралиғи ўн беш чақирим келарди. Шунча чақирим даштни паёда босиб ёлғиз кетишга жазм этибдими, юраги ҳам дов экан, денг!

— Хўш, хўш?

— Дадам йўлнинг чорагини босганда лайлакқор жадаллашади. Пушаймон бўлган бўлса керагу аммо қайтмаган! Йўлга чиққан одам орқасига қайтмаслиги керак-да!.. Кейин қортўзон бошланган. Ёруғлик туманида чор-атрофни, ҳатто оёқ остини ҳам кўришнинг имкони бўлмай қолади. Шу пайт увлаган товушни эшитиб қолади. Шиддат билан бурилиб қарайдики, бўри! У дудамачи пичоғини қиндан чиқаради-ю, ҳужумга ҳозирланади. Оч бўри унинг атрофида гир айлана бошлайди. Ҳар

айланганда дадамга яқинлаша-яқинлаша, бирдан ташланади! Дудам бўри қорнини иккига ажратиб юборсада, дадам ҳам анча шикастланади. Аммо шу тобда яна икки йиртқич пайдо бўлади. Дадам ҳар иккаласини ҳам асфаласофилинга жўнатади.

— Буни қаранг?! Вой, азамат-ей! Кейин-чи, кейин?..

— Кейин нима бўлиши мумкин? Қон-қонимизга сингиб кетган иш юз берган! Фожиа юз берган!.. У қор тўзонида илиқишиб юрган оч бўриларни ўлдирганидан боши осмонга етган бўлса керак! Мағрурланган! Мийиғида кулиб ҳам қўйгандир! Шунақа одати бор эди. Уларни ташлаб кетишга кўзи қиймаган-да, терисини шила бошлаган! Ана, кўрдингизми? Бирор нарсага яраб қолар деб ўйлаган ёки қишлоқдагиларга кўрсатмоқчи бўлган. Чўпонлик қони бор-да!..

— Аҳ!— деб юборди Маҳкам Собирович.

— Ана, кўрдингизми? Худди шу тобда яна бир йиртқич ғиппа бўйнидан олади! Биласиз-ку, бўри бир тишладими, қимирлатмай қўя қолади... Дудам ўлик бўрининг терисида қолади, дадам бечорани тилка-пора қилиб, ёриб ташлайди... Ҳалиги икки отлиқ шаҳардан қайтаётганда қор тина бошлаган экан... Отлиқларни кўрган бўри ириллаб, анча нарига бориб туради. Отлиқлар қарасаки, қонга беланиб ётган одам! Дадамнинг жони ҳали узилмаган экан. У кўзини катта-катта очиб, бақрайиб, инграб ётаркан. Дадамнинг оғзига қор тикишади, юзига қор ишқалашади... Хуллас, дадам бўлган воқеани аранг айтибди. Сўнгги гаплари шу бўпти: «Мени шу ерда қолдиришлар... Шуларга насиб қилган эканман. Уғлим ўқисин». Нақадар кўрқинчли, а, Маҳкам ака? Даҳшат!.. Ноилож ўша ерга кўмиб кетишибди...

Маҳкам Собирович унга ҳайрат билан қаради. Расул Сатторов ҳамон боягидек чўян қиёфада ўтирар, гўё юзларини куйдириб, сўқмоқ из қолдириб тушаётган қайноқ ёшларни пайқамас эди...

Маҳкам Собировичнинг у ҳақдаги фикрлари тўсатдан ўзгариб қолди: у Расул Сатторовга «буқа» деб лақаб қўйган, бу лақабга у илмий ишлари эмас, балки, аспирантлик пайтларидаги меҳнатлари туфайли сазовор бўлган эди. Маҳкам Собирович ўз шогирдини мутлақо ҳиссиз одам, деб ўйлаб юрар, ҳатто диссертациясини ҳам қуруқ академизмдан иборат бўлиб қолибди, деб бир-икки мартаба қайтарган эди.

Расул Сатторов, аспирантлик йилларида уникида ҳақиқатан ҳам буқадай иш берган, бутун бошли ҳовлижойда унинг қўли тегмаган ер қолмаган деса ҳам бўлар эди, Расул Сатторов меҳнатини шу топгача миннат қилмаган, юрагининг аллақаеридаги нафратомуз бир туйғу ҳеч қачон тилига қалқиб чиқмаган эди... Ҳозир эса Расул Сатторов домласининг назарида «буқа» эмас, жонли бир одам сифатида гавдаланиб турар, у айтиб берган воқеа Маҳкам Собировичда чуқур таассурот қолдирган эди.

— Расулжон!— деди ниҳоят Маҳкам Собирович, мунгли ва мулойим бир товуш билан.— Сизнинг бу фожиага нима алоқангиз бор?— У бирдан, «алоқангиз бор» деган иборани нотўғри ишлатиб юборганини сезиб қолди-ю, дарров тузатди:— Кечирасиз, сиз нима учун ўзингизни гуноҳкор деб, виждонингиз олдида қийпаласиз?

— Гуноҳим бор!— деди у ҳамон юзларидан сизиб тушаётган шўртак томчиларни кафти билан сидириб ташлаб.— Гуноҳим бор! Дадам ўша кунни шаҳарга меини ўқишдан ажратиб, қишлоғимизга ёрдамчи чўпон қилиб олиб кетмоқчи бўлиб борган. Аммо мен: «Оз қолди, дадажон, пича сабр қилсак бўлмасмикан?»— деб фикримда қаттиқ туриб олдим. Қайсарлик қилмаганимда дадам ўша кунни шаҳарда қоларди. У бир оз порози бўлиб: «Ўзинг биласан! Ўқиб нон ея олсанг, майли, ўқи!» деб чиқиб кетган эди. Мен рози бўлганимда, балки ўша фалокат содир бўлмасмиди? Шунини ўйласам, юрагим

эзилиб кетади, ҳеч кимга сездирмайману, аммо ич-ичимдан бўзлайман. Бироқ яна ўлим ҳар бир одамнинг бошида бор-ку, дейман-да, хаёлимдан чиқариб ташлайман. Шундай дейишга дейману Маҳкам ака, лекин ўлишда ҳам ўлиш бор-да, бир ҳисобда! Биласиз-ку, мен гапнинг пўскалласини айтаман қўяман!

Расул Сатторовнинг лабларида хира кумушдай табассум жилоланди. Бу табассум унинг хунук башарасини офтобдай ёритиб юборди. Қиёфасида ҳам инсоний бир жозоба зоҳир бўлдики, бу Маҳкам Собировичнинг қалбига чақмоқдай таъсир қилди. Аммо бирдан Расул Сатторовнинг қиёфаси яна хунуклашиб кетди. Табассум қоронғида лов этиб юзни бир зум ёритиб, ўчган гугурт чўпидай сўнди. Табассум унинг булут бўлиб ётган қалбига кириб кетди. Бу булутли қалбнинг чақмоқлари ҳам, момақалдироқлари ҳам, етти рангли камалаклари ҳам бор эди. Аммо унинг камалаклари, чақмоқлари, момақалдироқлари ана шу хунук қиёфа ичида яшири-ниб ётарди...

Сўнгра бир лаҳза жим қолишди. Маҳкам Собирович бутунлай даҳшатга тушган, нима деб айтарини билмас, лаблари пириллаб учар эди. Расул Сатторовдан кўзини олиб қочиб: «Уч йил аспирантим бўлди, уйда, кўчада, ҳатто рестороанларда ҳам бирга эдик. Ажабо! Мутлақо билмас эканман! Мутлақо!»— деб ўйларди.

Расул Сатторов бошини шахт билан Маҳкам Собировичга бурди:

— Сиз нима учун мақолалар ёзмаётганимни, нима учун докторлик ишимни пайсалга солаётганимни, ҳатто лоқайд бўлиб қолганимни сўрадингиз.— Энди у қиёфаси мавҳум бир тусга кирган бутунлай бошқача Расул Сатторов эди. У Маҳкам Собировичга яна буқадай қараб турарди.— Айни саволларингизни ўзингизга беришим мумкин. Хўш?— деди-да, жавоб кутиб ўтирмай, ўзи давом этди.— Шубҳасиз, биз халққа хизмат қиляпмиз, унинг ҳис-туйғуларини, эстетик тушунчасини, дунё-

қарашили тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшяпмиз, деб айтамыз. Аслида-чи? Аслида биз ўзимизни алдаб келяпмиз. Бу сафсаталар бизга ниқоб бўлиб қолган. Ана шу ниқоб остида биз баъзан ўз шахсий манфаатимизни кўзлаб иш қилмаймизми?

— Ўйлаб гапиряпсизми? Бизда шахсий манфаат билан умум манфаати органик бирликни ташкил этади-ку, ахир!— деди Маҳкам Собирович кутилмаган бу гапдан ҳайратланиб.

— Одоб донрасига кирмаса ҳам айтай: яна ўзингизни алдаяпсиз! Аслида...

— Нимаси аслида!.. Ахир... Биз...

— Аслида жамиятимизнинг қонунияти шундай: халқ манфаати билан давлат манфаати органик бирликни ташкил қилади. Аммо ана шундай қонуниятдан, ҳа, ниҳоятда олижаноб қонуниятдан баъзан устомонлик билан ўз манфаатимиз учун фойдаланамиз. Умум шахслардан ташкил топган. Ана шу ҳар бир одамнинг ўзига хос алоҳида шахси ҳам бор. Баъзи бировлар эса, умум дейди-ю, яна фикримга қайтаман, ана шу ниқоб остида, ўз манфаатини ўйлаб кун кўради. Масалан, нима учун мен докторлик ишимни пайсалга соляпман? Нима учун? Бқдасизми, унга келганда ҳечам шошадиган жойи йўқ! Мана, сиз шошилиб нима бўлдингиз? Бош оғриғи... Мен эса, эндигина кун кўриб, оёққа турган жойимда бош оғриғи бўлиб ўтиришга сира ҳам тобу тоқатим йўқ! Сира ҳам тобу тоқатим йўқ-да! Маошим етиб турибди...

— Таҳрир қилиб бераётган диссертациялар ҳисоби-гами?— деб сўради Маҳкам Собирович кесатиб.

Расул Сатторов унга ялт этиб қаради.

— Буни сизга ким айтди?

— Биламан, ҳар табоғига эллик сўмдан оласиз. Бундай пасткашликка қодирсиз деб ҳеч ўйламовдим. Аввалига ишонмаган ҳам эдим. Уят, ниҳоятда уят. Бундан кўра чўпонлик қилганингиз минг карра афзал эди.

— Бу энди бошқа масала! Сиз яна менга лоқайд бўлиб қолдингиз, деб айтдингиз. Жуда тўғри! Дадамнинг фожияси нима учун содир бўлди. Қон-қонимизга сингиб кетган лоқайд эмаслигимиз учун! Агар дадам ўша лаънати териларга лоқайд қараганда, эҳтимол, ўлмасмиди? Менимча, ўлмас эди! У-ку ваҳший бўрилар билан олишиб, учтасини ер тишлатибди. Аммо маданий бўрилар ёмон!.. Нима қилишса қилаверишин! Бироқ мен лоқайд, бепарво қоламан ва яхши қиламан!.. Ҳатто хабарингиз бордир, кейинги бир йил ичида йигирма учта ходим ишдан ҳайдалиб ишга қабул қилинди. Яна қандай қилиб денг! «Ўз аризамга биноан...» Ушалардан ўн биттаси каттагина пул ҳажмида мукофотланган ҳам эди. Сал ўтмасиданоқ «Ўз аризаларига биноан...» бўшаб кетдилар. Аслида, илмий ишга қобилиятни йўқ, ёки интизомсиз деб! Ваҳоланки, ишга қабул қилаётганларида «шулардан истеъдодлироқ» ходимлар кам топиларди, улар гоёт «камтарин йиғит-қизлар» эдилар. Бу гаплар мажлисларда алоҳида уқтирилар эди. Ростдан ҳам истеъдодли бўлса, бир йил, ярим йил ўтар-ўтмас истеъдодсиз бўлиб қолиши мумкинми ахир! Уйлайманки, мутлақо мумкин эмас!.. Кўзларим олдида истеъдодлилар ошкора истеъдодсизга чиқарилиб қўйилмоқда экап, мен ўзимда унчалик истеъдод бор деб уйлайман ҳам... Шунинг учун лоқайдлигимга содиқ қоламан.

— Сиз... сиз...— Маҳкам Собирович шундай деди-ю, бошқа гапга тили айланмади.

— Одобсизлик бўлса ҳам айтаман: мен тарози посангисини доимо баббаравар ушлаб юраман. Тўғри эканлигини биламан, лекин гапирмайман. Нотўғри эканлигини исботлаб бера оламан, бироқ айтмайман! Ким билади дейсиз, балки нотўғри гапирган ўша ношуд бола эртага ўзимизга раҳбар бўлиб қолар?! ..

Унинг гапини, фалсафасини Маҳкам Собировичнинг гулдирарган қаҳ-қаҳи бўлиб юборди. У ҳеч ўзини боса

олмас, қаттиқ силкинар эди. Расул Сатторов рост айтаётибдими, артистлик қилаётибдими, билолмас эди.

Худди шу тобда Дилором эшикни қиягина очди-да:

— Расул Сатторович, сизни Қоплонбек Қиличбекович йўқлаптилар,— деди-ю, эшикни ёпди.

Расул Сатторов негадир, ўрнидан туриб, яна жойига ўтирди. Қўлларини солинтириб икки тиззасига қўйди. У ҳозир буқа эмас, Маҳкам Собировичнинг кўзига бақадай кўриниб кетди.

— Сиз кандидатлик, докторлик дейсиз! Менимча, умуман, ҳимояни ва шу усулларни йўқотиш лозим!— деди у салкам пичирлаб.— Нега ҳайратланасиз? Ҳеч ҳам ҳайратланадиган жойи йўқ! Ана ўшандагина қилаётган меҳнатинг ўз-ўзидан умумниқига айланиб кетади. Бунинг учун фақат академияга сайлаш усулигина қолдириш керак. Яъни, демократия йўли қолади. Аммо сайловни тўрт йилда эмас, ҳар икки йилда ўтказиш лозим! Бир соҳага бир-иккитадан эмас, уч ёки тўрттадан ўрин ажратиш керак. Истеъдодсиз бўлсангиз илм даргоҳига йўламай қўя қоласиз. Негаки, кандидат, доктор деган унвонларнинг ўзи йўқ. Демак, моддий маъфаатдорлиги йўқ. Кимга кераги бор қуруқ супрапинг? Бу даргоҳда ҳақиқийлари қолади... Балиқ сувсиз яшай олмаганидек, ижодий-илмий меҳнат қилмаса тура олмайдиганларгина қолади. Бунда, албатта, қилаётган ишингизнинг савиясига қараб рағбатлантирилади. Худди бадий ижоддагидек! Нима бу? Ҳар куни ҳимоя, ҳимоя! Ҳамма овора! Ёзган икки ёки уч юз бетли диссертациянгиз ҳаммага маъқул бўлса ҳам, бўлмаса ҳам амалга ошаверади. Сўнгра бир кутубхонанинг аллақайси бурчагида чанг босиб ётаверади. Ҳимоя қилиндими, албатта бир куни тасдиқланади. Пул эса оқиб келаверади... Яна куляпсиз-а?..

Хонанинг эшиги очилганда Расул Сатторов яна Қоплонбек Қиличбековнинг котибаси чақиргани келди, деб

ўйлади шекилли: «Ҳозир боряпман», деди орқасига қарамасдан. Аммо эшикдан Аня кириб келган эди.

— Ҳа, ишонаверинг!— деди Расул Сатторов эшикдан вазмин юриб чиқиб кетаркан.— Биласиз-ку, мен гапнинг пўскалласини айтаман қўяман!

У Маҳкам Собировичнинг назарида илгаригидан ҳам бешбаттар жумбоқ бўлиб қолди...

БЕШИНЧИ БОБ

Пешиндан кейин ҳаво бир оз илий бошлади. Шамол булут увадаларининг энг сўнгги парчаларини ҳам осмоннинг нариги бурчагига суриб ташлади.

Қоплонбек Қиличбеков ниҳоятда хурсанд. Хонасининг у бурчагидан бу бурчагига бориб келмоқда, кўзойнагини ўйнамоқда, ҳаяжонланмоқда эди. Бугун марказий газетада мухбир билан қилган суҳбати босилди.

Ҳа, у жуда бахтиёр эди. Баҳорда табиат қайтадан яшаргани каби, Қоплонбек Қиличбеков ҳам яшараётган эди. У худди висолга ошиқаётган, лекин анча фурсат борлиги учун вақтнинг тезроқ ўтишини кутаётган йигитчага ўхшарди...

У атрофида содир бўлаётган мишмишларни, ўзи ҳақидаги нохуш гап-сўзларни эшитмай қолиши мумкин эмасди. Бу бир жиҳатдан унинг катта обрў ва шуҳратига путур етказарди. Бажараётган улкан ишларига, академикликка сайланишига, қолаверса, илмий ишларига ҳам раҳна солиши мумкин эди.

Қоплонбек «кўнгил» ишига барҳам бермоқчи, сувдан қуруқ чиқиб гап-сўзлардан қутулиш йўлларини зўр бериб ахтармоқда эди.

Қиличбеков хотинининг қиёфасини кўз олдига келтиришга уриниб кўрди. Зўр бериб тиришса ҳам, унинг бир тутамгина сийрак сочидан бошқа ҳеч нарсасини кўз олдига келтира олмади. «Қоплонбек! Қоплонбекки-

нам!—Зебининг ҳаяжонли овози сира қулогидан нари кетмасди.—Бир оз сабр қилиб юрсангиз бўлмасмиди? Менга сизнинг шуҳратингиз, амалингиз, ҳеч қандай ун-вонларингиз керак эмас! Фақат ўзингиз, Қоплоним керак! Тушундингизми, тентаккинам! Тушундингизми, а? Йўқ, тушунолмайсиз». «Сен тентак ўзинг нима деб чулдираяпсан, а? Нима деб чулдираяпсан? Тилингни қараяю!» «Йўқ, Қоплонгинам! Худди ўн тўққиз яшардексиз! Худди ўн тўққиз яшар!» «Қўйсанг-чи, мунча сочларинми титкилайсан?! Қўлларинг тек турмайди-я, Зеби!» Улар бир-бирларига илк муҳаббат изҳор қилаётганга ўхшаб, қалблари шодлик замзамасига тўлиб тошарди. Сўнгра Қиличбеков эриб: «Сендан, билмадим бодом гулинингми ёки жийда гулинингми исси анқийди, жонгинам!» деди. Зеби эҳтирос қовжиратган табиий қип-қизил, табассум ёйилиб ётган лабларини қимтиб: «Ростдан, а! Рост гапиряпсизми, а?»—дер, ёниқ юзларига тўзиб тушган сочларини тўғрилар, худди бировдан уялаётгандек этакларини тортиб қўярди. Миқтидан келган, тароват балқиб турган гавдаси мисдай қизиб кетарди...

«Ажойиб хотин-да!—деб ўйлади Қоплонбек.—Ундан юз ўгириш оғир, гоят оғир! Зуваласи ишқ-муҳаббатдан, гўзалликдан пишитилган».

Қиличбеков деразанинг олдига бориб, ўнг қўлини чўнтагига солганича хаёл сурарди. У бирдан ҳовлида дон териб юрган каптарларга, чамаси беш қадамча нарида тумшуғини олдинги оёқларига қўйганича сакрашга ҳозирланаётган мушукка кўзи тушди. «Ҳозир биттасини чангаллайди. Лаънати!» Шу хаёл бошидан лип этиб ўтмасданоқ, мушук донлаб юрган каптарларнинг бирига отилди. Каптарлар шаҳд билан қанотларини бир-бирига уриб, учдилар-да, томга бориб кўндилар. Мушук ташланган каптар ҳам шаҳд билан кўтарилди, бироқ унинг елпиғичдай оппоқ думи мушук оғзида тўзиб қолди. У ҳаммадан кейин кўм-кўк кўзларини жавдиратиб сафдошларига етиб олди. Унинг орқа-

сида уч-тўрт дона оппоқ пат сувда қалқиётгандай аста-секин пастлашар, қуёш нурларида ялтирар эди. Қоплонбек «хайрият», деди-ю, яна хаёллар оғушига чўкди.

«Қаёқдан била қолишди экан, а? Бирорта кимсани олдида шубҳали ҳаракат қилганимиз йўқ-ку! Ёки бекорга васвасага тушяпмизми? Ёки Зебининг ўзи бирортасини яқин олиб айтиб қўйдими? Йўқ, йўқ! Ҳечам бундай бўлиши мумкин эмас!»

Бир куни Зеби меҳнат интизоми кўрилаётган мажлисга кечикиб қолди-ю, эшикни шахд билан очиб:

— Мумкинми?— деди.— Узр, сал кечикиб қолдим...

— Сиз доим кечикиб юрасиз! Утиринг тезроқ! Вақтни олманг!— деди Зебига эмас, дераза томонга қараб.

Зеби:

— Кечирасизлар,— деб қулоқларигача қизариб кетди.

Аллақайси бир қиз ҳиринглаб юборди-ю, дарров оғзини юмди. Бошқа қизлар, аёллар ҳам кўзларини яширганча, истеҳзоли жилмайиб қўйдилар.

Қиличбеков ким ҳиринглаганини пайқаб ололмади-ю, аммо тутақиб кетди:

— Интизом ҳақида гап кетяпти-ю, масхараовзларни кўраётгандай ҳингиллайсизлар! Томошахонами бу ёилмий ташкилотми? Комедия кўришни истаб қолган бўлсаларинг, марҳамат қилиб чиқинглар-да, бориб кўриб келингллар! Интизом масаласини кейинга қўя турамиз! Ҳиринг-ҳиринг. Ҳаё, андиша, инсоф қани? Еякаларингни учуриб куласизлар, а? Яна интизом... бор ёмиш!—деб хитоб қилган эди у.

«Йўқ,— деб ўйлади Қоплонбек,— ҳеч қачон бўшатамайман. Тамом-вассалом. Ҳеч қандай гумону мишмишларга асос йўқ. Мутлақо асос йўқ! Аммо муносабатларни узиш керак! Ҳар ҳолда, бундай мишмишлар давом этаверса, оқибати яхши бўлмайди. Олдимизда турган вазифаларга зарари тегиб қолиши мумкин. Ҳа, ишдан бўшатиш йўлини қидириб овора бўлиб, юриш-

нинг нима ҳожати бор! Бу бемаънилик-ку, ахир. Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди. Тиниқ сувни лойқалатиб нима қиламан! Аммо зинҳор базинҳор алоқаларни ўзиб ташлаш керак!»

Унинг ўйларини Зебининг ўзи бўлиб юборди. Қоплонбек унинг тунд, сўлинқираган юзига, қизариб кетган кўзларига қаради-ю, кайфи учиб кетди. У ҳозир Зебига мутлақо бошқа гапни айтмоқчи эди-ю, бироқ оғзидан ўзи сира кутмаган гаплар чиқиб кетди:

— Нима қиламиз, а?

Зеби ҳам, афтидан, шу ҳақда ўйлаб, туни бўйи мижжа қоқмай чиққан, бир оз йиғлаб олганга ҳам ўхшар эди.

— Бўшаб кетаман... Иш топдим,— деди у ерга қараб.

Қиличбековнинг этидан совуқ титроқ югурди. Чама-си, бу гапни мутлақо кутмаган бўлса керак. Кўзларини пирпиратиб ўрнидан турди. Нима деярни билмасидан:

— Жуда соз!— деб юборди.— Нима десам экан?.. Гарангман... Умуман, бўлмағур гаплар!.. Ҳеч қасққа кетмайсан! Ишлайверасан. Гап тамом, вассалом!

— Йўқ, Қоплон! Сираям иложи йўқ!— Унинг шахло кўзларида ёш ҳалқаланмоқда, юзи билинар-билинмас титрамоқда эди.— Эрим экспедициядан келяпти. Ҳа, бутунлай!.. Мен кетмасам бўлмайди... Мана, аризам...

...Худди шу кундан бошлаб Қоплонбек Қиличбековнинг ҳаёти бутунлай янги ўзанга тушиб борди...

ОЛТИНЧИ БОБ

Мўминнинг ётоқхонадан Муҳайёларшикига кўчиб ўтишига бир воқеа сабаб бўлди. Бир кун Қоплонбек Қиличбеков Мўмин Отабоевни чақирди. «Ойқишлоққа омон-эсон бориб келиб турибсизми? Оғайним Қаҳрамоннинг аҳволи нечук? Ўзингиз ётоқхонада қийналиб қолмаяпсизми? Расул Сатторов ишингизга ёрдам беряпти-

ми?»— деб Мўминнинг ҳол-аҳволини сўради. Шу саволлар билан бир қаторда:

— Ётоқхонада нима гаплар бор?— деб суриштирди.

Ётоқхонада Дилором, партком Жўра Аҳмедовнинг бир аспиранти, яна Қоплонбек Қиличбековнинг бўлимида ишлайдиган иккита илмий ходим турарди. Уткир Илҳомовнинг ётоқхонага тез-тез бориб туришини, унинг ётоқхонада ҳар хил касбдаги ўртоқлари кўплигини яхши билар эди.

Мўмин Отабоев ётоқхонада бўладиган баъзи гапларни тутилиб-тутилиб айтиб берди. Ҳатто у терлаб-пишиб, оқизмай-томизмай сўзларкан, Қоплонбек Қиличбековнинг юзидаги аломатларга: рангининг гоҳ ўчгани, гоҳ оқаринқирагани, гоҳ пешонасининг тиришганига эътибор бермади. Чунки Мўмин ҳали Қоплонбек Қиличбековга қандай гап ёқади-ю, қандай гап жиғига тегади, қандай гапларни гапириш кераклигини билмасди. Ҳатто Қоплонбек Қиличбековнинг юзида кўришиш берадиган аломатларни пайқаб олишга ҳам қодир эмасди... Профессор зарҳал гардишли кўзойнаги тагидан уни диққат-эътибор билан кузатаётгандай қадалиб ўтирар, гоҳи-гоҳида:

— Шундай дедими, а? Сизларнинг олдиларингизда-я?— деб гап ташлаб қўярди. Бу оддийгина гапи билан у Мўминни янада илҳомлантириб юборарди. Йирик профессор ўз гапларини шу қадар берилиб тинглаяпти экан, муҳим ва зарур гаплар бўлиши керак. Аслида Қоплонбек Қиличбеков ичида кулиб: «Ҳали ғўрсан, пишитиб оламиз»,— деб ўтирарди. Аммо профессорга бор гапни яширмай, авра-астаригача айтиб бериши, ўз ёнидан бирорга ҳам сўз қўшиб-чатмай тўғри сўзлаши жуда ёқиб тушди. Чунки Қоплонбек Қиличбеков ҳар доим ҳам шунга ўхшаш гап-сўзларни тингларкан, унга қўшиб-чатилган жиҳатларини дарҳол илғаб олар, худди ўша гапнинг маъносига етиш учун қайта-қайта савол берар, шу савол-жавоб жараёнида мазкур гап ҳақиқатан ҳам

айтилганми ёки қўшиб-чатиляптими, дарров сезарди. Гап қўшиб-чатган одамларни жинидан баттар ёмон кўрарди. Аммо бундай одамни сира тергаб қўймасди. Мўмин эса бор гапни айтиб берганди, холос.

Аслида гап мана бундоқ бўлганди:

Яқинда Дилоромнинг туғилган кунини нишонлаш учун унинг яқин дугоналари, Уткир Илҳомов, Ҳасан Саидов ва яна бир неча ёшлар келдилар. Бир коллективда ишлаганлари ҳамда қўшни хонада турганлиги учун Мўмин Отабоевни ҳам таклиф қилишди. Мўмин аяси лавсан материалидан бежиримгина қилиб тиктириб юборган костюм-шимини кийди, ҳафсала билан сочини таради, бўйнига, юзига атир сепди, қаддини узун тошойнада анчагина томоша қилиб турди. Қилиқлари ўзинга эриш туюлиб ўз устидан кулиб қўйди. Костюминини қайтадан дазмол қилиб кийди, яна ечди. Сўнгра костюминини ҳам, галстугини ҳам бутунлай ечиб ташлаб, Дилоромнинг хонасига қўйлақчан ҳолда чиқди. Таклиф этилган меҳмонлар жой-жойларида ўтирардилар. Қапалак қанот ёқали оқ ҳарир кўйлагини кийиб олган Дилором «П» шаклида қўйилган столнинг юқорисида ўтирар, бир дугонаси унга: «Жемперингни кийиб олсанг-чи ахир! Бизга сенинг соғлигинг керак!.. Ул-э, ўзинг ҳам келинчакка ўхшаб кетибсан!»—деб ҳазиллашар эди... У дугонасининг гапларини чала қолдирди-да, Мўминга пешвоз юрди, тилла тишларини ярқиратиб, ёқимли табассум ҳадя этди, ўнг қўлини узатиб, ажиб назоқат билан бир оз кўтарди, аммо Мўмин унинг қўлидан ўпмади, тўғрироғи, ақли бовар қилмади.

— Табриклайман, Дилоромхон!— деди-ю, бир дастагина гул олиб келмаганига хижолат бўлди.

Дилором уни бошлаб юқорига, Ҳасанбек Саидовнинг ёнига, Уткир Илҳомовнинг рўпарасига ўтказиб қўйди.

— Бир коллективда ишлаймиз!— таништирди Дилором Мўминни дугоналарига.— Яқинда ишга келганлар.

Дилором жуда очилиб кетганди. У ҳамма йигитлар-

га хумор қараш билан табассум инъом этиб чиқди. Шу ўтиришда у барчага бирдай ёқишни истарди. У Ҳасанбек Саидовнинг гаши келаётганини, жини қўзниётганини зимдан кузатган ҳолда, атайлаб шиндай қилмоқда эди. Аксига олиб, бошқа йигитлар ҳам, қиз билан илгаридан яширинча гаплашиб юргандай сирли-сирли қараш қилиб қўярдилар... Бу эса Ҳасанбек Саидовнинг қалбини бешбаттар ўртарди...

— Хўрозлар ҳам сафига қўшилгани билан аввалбоши бир чўқилашиб олади. Қани, бир чўқилашиб олмай-мизми, Мўминжон?— деди самимият билан Ўткир ва ўрнидан туриб унга қўлини узатди.— Институтдаги салом-алик бошқа, бу ерда яқиндан танишиб олайлик.

Ўткирнинг ҳазилини нотўғри тушунибми, Дилором: — Ўткир ака!— деди илтижо аралаш. Сўнгра иккинчи бармоғини лабига босди.— Тиш-ш...

Ҳамма бирдан кулиб юборди ва даврада яқдиллик пайдо бўлди.

— Биринчи қадаҳни мен ўзим бошлаб бераман,— деди Дилором тантиқлик билан. Унинг хатти-ҳаракатлари ўзига жуда ярашарди.— Охиргисни ҳам ўзим оламан!.. Ҳозиргиси ҳаммамизнинг соғлиғимиз учун! Сўнгра, сўнгра...— у Саидовга жилмайиб қўйди. Улар орасидаги муносабатларни Мўминдан бошқа ҳамма яхши билар эди. Шунинг учун гапни Ўткир олиб кетди:

— Тўйларинг тезроқ бўлиши учун!

Дилором Ўткирга ўпкаланганнамо қараб қўйган бўлса ҳам, бу гап кўнглига ёқиб тушганди. Шампан виносини биринчи бўлиб ичиб юборди. Ҳасанбек унга шоколад тутди. Ўткирнинг гапи даврадагиларга ҳар хил таъсир қилди: Муҳайё ўкинч билан ерга қаради, қизлар Мўминни зимдан кузатишди, Мўмин эса дастурхоннинг четидаги попукчани ўйнар эди...

Улар анчагина гурунглашиб ўтиришди. Гап орасида Ҳасанбек Саидов Мўминга қараб:

— Сафимизга янги хўроз қўшилганидан хурсанд-

ман!— деди тантанавор оҳангда ва Уткирга маъноли қаради. Бу Уткир айтган бояги гапга ишора эди.

— Албатта!— деди Уткир.— Элга эл қўшилса куч бўлади! Сафимизга истеъдодли одам қўшилса хурсанд бўламиз!

Бу гап Ҳасанбекка тегиб кетди:

— Сиз ҳадеб истеъдод дейсиз! Шу гап жонга ҳам тегиб кетди. Узингиз бундоқ ўйлаб кўринг-а! Истеъдод-сиз бўлса диссертация ёза олармиди?

Бу гапдан тўғридан-тўғри Қоплонбек Қиличбеков таъкидлайдиган: «Илмда истеъдод шарт эмас, малака керак», деган гапнинг исн келиб турарди.

— Ёза олади!— Уткирнинг лабларига билинар-билинемас истеҳзоли табассум тошди.— Биласизми, Ҳасанбек? Сиз фақат табнатдагина тўти деган парранда бор деб ўйлайсизми? Илмда ҳам бор... Наридан-бери сўзлар уюми билан саҳифалар тўлаверади... Диссертацияни ёзиб бўлгунча қанча-қанча китобларни ўқиб чиқдик... Фақат ўқиган билан, фақат меҳнат қилган билан бўлавермас экан... Илм кулолчилик эмас-ку ахир! Мана бу ерида бир нарса бўлиши керак...— У шундай деб чап кўкрагига уриб қўйди.— Лекин аминманки, мана шу ери бўм-бўш одамлар бизнинг соҳамизда жуда кўп. Аллақайлардан кўчириб олган споскалардан иборат ёстиқдай-ёстиқдай диссертациялар қорбўрон бўлиб кетди-ку! Истаганча мисол келтириш мумкин...

— Катта кетдингиз, Уткиржон! Аввал бундоқ бир ишни қотириб қўйиб, сўнгра таъна тошлари отилади... Бундай даъво қилиш учун маънавий ҳуқуқ ҳам бўлиши керак.

Уткирнинг ранги ўчиб кетди:

— Маънавий ҳуқуқ? Шолоховнинг асари ҳақида бирор фикр билдириш учун Шолохов бўлиш керакми? Бу гапни у ёқ-бу ёқда ўрмалаб юрганлар чиқарган!.. Узинг ёза олмайсанми, ҳап бўлиб юр, деб! Сизнинг кандидатлик дипломингиз бор, меники йўқ! «Мен билан гапла-

шишга, мунозара қилишга маънавий ҳуқуқинг йўқ», демоқчимисиз?!

Ўткир ниҳоят даражада қизишиб кетди. У иши юришмай ётган одамларга ўхшаб аламзадалик билан гапираётгани йўқ эди. Ҳасанбекнинг маънавий ҳуқуқ ҳақида бемаврид айтган сўзлари қонини гупиртириб юборган эди. Унинг кўзлари жилмайиб турган Дилоромга тушди-ю, бирдан ҳовридан тушди:

— Узр, Дилоромхон! Қизишиб кетибман...

→ Ўткиржон ака,— деди Дилором орада кескинлик туғилмаслиги учун оҳистагина.— Сиз истеъдодни қандай тушунасиз?

Бу юз маротабалаб такрорланиб келинадиган савол эди. Ўткир Дилоромнинг ниятини тушуниб жилмайиб қўйди. Дилором ўзининг инжиқликлари, эркаликлари билан коллективда ҳеч кимнинг ғашига тегмасди. Нима учундир унинг эркалик қилиши шартдек эди. Унинг қилиқларини биринчи маротаба қўрадиган одамнинг кўнгли суст кетмасидан қолмасди: икки оғиз гап билан дарҳол эритиш мумкиндай кўринарди. Дилором ўзининг навозишли табассумлари билан, муштоқона нигоҳлари билан худди ўша икки оғиз гапни кутиб тургандай туюлиб кетарди. Ўзига мафтун бўлиб тикилаётган бегонанинг ёки ҳамроҳининг ана шундай хаёлларга бораётганини Дилоромнинг ўзи жуда яхши тушунарди, ҳис этиб турарди. Тўғрироғи, бу мафтун бўлиб қарашлар унга жуда ёқарди. Дугоналарининг Дилоромга ҳаваси келарди. Баъзи бирлари унинг юриш-туришларига тақлид қиларди. Ҳатто бир куни яқин дугоналаридан бири чин кўнгилдан унга: «Ўртоқжон, шу йнгитларга қарашингни менга ҳам ўргатгин», деганида хандон отиб кулиб юборганди ва: «Дугонажон, ўзинг шусиз ҳам бир қултумсан!» деб ўша дугонасига бир йнгитнинг айтган гапини эслаганди...

Дилором жилмайганича Ўткирнинг оғзини пойларди. Ўткир бу қизни жуда ҳурмат қиларди. Тўғрироғи,

беғуборлиги, бокиралиги, тўғри сўзлиги уни доимо мафтун қиларди. У:

— Танқидчининг, олимнинг истеъдоди...— деди халчан. Осойишталик билан ўрнидан туриб Дилоромнинг рўпарасига, деразанинг ёнига келди. Ҳаво очиқ. Наъма-такнинг ишгичка-ишгичка тиканли, сербарг узун новдалари кўча томонга ўрнатилган панжарага чирмашиб ётибди. Ғунчалар худди табассум қилаётгандай: бирининг қатлари салгина чумак урган, лаблар қимтилганда садаф тишлар кўринган каби, хиёл оқаринқираб қолган. Баъзи бир ғунча ҳуққачалари хиёл шабада турса очилиб кетиб, оламни муаттар ҳидга тўлдириб юборадигандай. Япроқларда ҳали-замон ёғиб ўтган ёмғир қатралари кумушланадилар...

Ўткир бир дона ним очилган ғунчани юлиб олди. Кумуштоб қатралар шув этиб тўкилди. Ўткирнинг бармоғини тикан тилиб юборди.

— Олимнинг истеъдодими? Ҳўш, мен шундай тушуманман, синглим. Мапа, ғунча. Олим истеъдодли бўлса, биринчи навбатда, ана шу ғунчадан олган гўзаллик ҳисларини бошқаларга ҳам юқтира билиши керак. Бунинг учун у аввало, ғунчанинг гўзаллиги ва аҳамиятини ўзи ҳис қила билиши лозим. Биз-ку ғунча ҳақида гапиряпмиз. Адабиёт ҳақида гап кетганда-чи? Олимда эстетик туйғу бениҳоя бўлиши керак. У адабиёт гўзалликларини позик ҳис қила билшин, ундан чексиз завқлана олиши лозим. Олим адабиётдаги гўзалликларни фарқлай олмаса, унинг гўзалликларини қадрлаёлмаса, ундан олган завқ-шавқларини бошқаларга ҳам юқтиролмаса, унинг гоъвий-бадний бойлигини ҳис этолмаса, у танқидчилик билан шугулланмагани маъқул. Ҳозир эса бу касбни энг осон касблардан деб ўйлайдиганлар, шу тариқа, бу соҳага ўзини урадиганлар саксон фоиздан кўпроқ! Ҳатто олий ўқув юртларининг мана шу бўлимига келувчи абитуриентларнинг ҳисоби йўқ. Бу факультетга нега кирмоқчисиз, деб сўрасангиз, уялмай-

нетмай! «Осонроқ-да!»— деб жавоб беришади. Ана шундай фикрга бориб қолганларининг бош сабаби, осон аспирантурага кирувчилар, осон диссертация ёқлаб олиб, тўра бўлиб юрувчилар ва бошқалар...

— Умумий гаплар!— хитоб қилди Ҳасанбек тўнглик билан.— Келинлар, яхшиси рақс қилайлик!.. Бу ер мунозара клуби ёки аудитория эмас-ку ахир!..

Дилором: «Саволни мен берганман!»— дегандай Ҳасанбекка норози қиёфада қаради. Сўнг Уткирга ўғирилди:

— Кейин-чи, Уткиржон ака, гапингиз бўлингани учун маъзур тутасиз...

Уткир Ҳасанбекка афсусланганнамо қараб турди-да, босиқлик билан пичинг қилди:

— Мен на дейману қўбузим на дейди... Сизлар зеркиб қолдиларинг чоғи... Келинг, Дилоромхон, шу гапларни кейинга қўя турайлик.

Дилором Уткирга илтимос оҳангида қаради:

— Аввал гапни якунлайлик, рақсга улгурамиз...

— Хўп, қисқа қиламан. Розимсиз, Ҳасанбек?— жавоб кутиб ўтирмай давом этди.— Биласизлар... Баҳорда адирлар, тоғларнинг ёнбағирлари анвойи гулларга кўмилиб кетади. Ут-ўланлар белга уради. Йигитлар, қизлар, жувонлар, ҳатто чол-кампирлар ҳам бел ўроқларини қайраб, қировини тўкиб пичан ўримига чиқадилар. Бир зумда шаррос ёмғир қуйиб юборади... Икки ёнбағирнинг ўртасига чордана қуриб ўтириб олгандай кўринадиган баланд тоғда қор чўка бошлаган. Суви бир қулоқ бўлиб келадиган булоқ кечаю кундуз бир маромда шилдирайди. Бу овоз вужудингга сингиб қолгандай туюлади... Қишда ёнбағирларни қор босади... Шунда пичанни гоҳ оғилга, гоҳ ҳовлига, гоҳ яна оғилга таши-тавериб безор қилиб юборадиган чолга жон кириб қоларди. «Юр, ўғлим, бирров ов қилиб келамиз, сен менга ёрдамлашасан», деб мени ҳам олиб чиқиб кетарди. Қор босиб ётган ёнбағирларга чиқиб кетамиз. Ҳеч қандай

қурол олмасдик. Аммо ҳаммадан кўпроқ ов қилиб қайтардик. Қандай қилиб дейсизми? Қараиш-а, жуда осон экан... Хўш, шундай қилиб ёнбағирларга чиқиб кетамиз денг. Чол билан қорли бир хилватга ўтириб оламиз. Кейин чол оддийгина хуштагини олиб чунонам чаладики! Нақ какликнинг ўзи бўлиб кетади! Форларда ётган оч, мадорсиз какликлар гала-гала бўлиб учиб чиқадилар-да, бизнинг ён-веримизга келиб қўнаверади... Қўниш қаёқда денг! Қорга шундоққина ботиб қолаверади... Чол билан иккаламиз шошилмасдан, аста-секинлик билан патиллатиб тўрвага солаверамиз...

— Олиб қочинг-а, олиб қочинг! Бизга таржимаи ҳолингизни айтиб бермоқчисиз чоғи? Яъни истеъдоднинг таржимаи ҳолини?— Жаҳли чиқиб кетди Ҳасанбекнинг.

Уткир унинг гапига парво ҳам қилмади:

— Кўрдингизми, Дилоромхон? Бизнинг ҳозирги кўп ёшларимиз ана шу какликларга ўхшайдилар. Аспирант, кандидат, доктор, умуман, диплом деган сўзлар шундай хузурбахш наво чиқарадики, ёшларимиз ўйламай-петмай унга қараб гуррос-гуррос уча бошлайдилар!— Даврада кулги кўтарилди. Кулгига Ҳасанбек ҳам беихтиёр равишда қўшилди. Уткир сўзида давом этди.— Қозонда какликдайин қовурдоқ бўлмасалар ҳам, умрлари бекордан-бекорга ўтади. Бундан кимга фойда-ю, кимга зарар. Бир кунмас бир кун кўзлари мошдай очилади-ю, пушаймон кор қилмайди... Йўқ, Ҳасанбек, бу гаплар омадсиз одамнинг аламзада гаплари деб писанда қилманг! Кечирасиз, оғайни, мен ҳеч қандай омадсиз одам эмасман! Хато гапиряпсиз! Ўзингиз инсоф билан ўйлаб кўринг-чи, ахир, фан ва техника соҳасида қандай буюк кашф қилинмоқда! Яқиндагина Гагарин парвоз қилди. Бизда ҳам парвозга шайланганлар бор. Фақат... космосга эмас, юқори мартабага... Масалан ўзингизни ола қолайлик...

— Мушча менга ёпишиб қолдингиз?! Мен сизга имтиҳон тўлширишим керакми?

— Дарров қизишасиз! Ўзингиз мисол дедингиз-ку?.. Масалан, каттагина маош оласиз. Ёқлаганингизга уч йил бўляпти... Нима учун диссертация ёқлагансиз... Нима иш қилдингизу нима қилмоқчисиз? Ҳолбуки менга қараганда юз баробар яхши яшайсиз. Шароитингиз бекаму кўст... Тагингизда «Москвич...»

Ҳасанбек Саидовнинг ранги бўз бўлиб кетди:

— Такрор айтаман: имтиҳон олмоқчи бўлсангиз хато ўйлайсиз!

— Керакмас имтиҳонларингиз! Домлангизга бориб топшинг! Мен олганимда ўзим билардим! Қандингизни уриб яшаб юраверинг... Мен омади гапни айтяпман...

* * *

Қоплонбек Қиличбеков Мўминдан бу гап-сўзларни эшитаркан, Ўткирнинг, «бу илмий кенгашларнинг, бутуниттифоқ аттестация комиссиясининг ишини қайтадан кўриб, такомиллаштириш керак», деган гапини эшитганда:

— Оббо қизиталоғ-эй!— деб хитоб қилиб юборди.— Ернинг таянч нуқтасини топиб берсанг, даст кўтараман дебди-да!.. Билиб илонга оёқ бермайдилар-да!.. Хў-ўш, боринг Мўминжон, сиз ишингизни қилаверинг... Бунақа майда-чуйда гапларга аралашманг. Хаёлингиз фақат ишда бўлсин.

Мўмин чиқиб кетди. Қоплонбек Қиличбеков тугмачани босди. Эшикда дафтарча ва қалам билан Дилором пайдо бўлди:

— Лаббай, Қоплонбек Қиличбекович?!

— Саидовни чақиринг...

— Хўп бўлади!

— Менга қаранг, Ҳасанбек,— деди профессор Саидов эшикда пайдо бўлган заҳотнёқ,— ўтган кун қандай гаплар бўлган эди?

Қоплонбек Қиличбеков ўсмоқчилаб сўради. Тўсат-

дан унинг хаёлига: «Ҳадеб силкиллаб, қийнов-қистокқа олавермай, қурбақани ҳам боссанг вақиллайди-да», деган фикр келди-ю, шахтидан қайтди. Шогирдига бир кўз билан қаради:

— Сиздан умидим бошқача эди... Кўп афсус... Еки лозим кўрмадиларми? Ҳм... Дилоромхонни биз ҳам табриклаб қўярдик... Бундан кейин зинҳор базинҳор такрорланмасин!.. Менга қаранг, Муҳайё Жабборовани менга чақириб беринг. Ишга бугундан бошлаб чиқа қолсин. Шунча дам олгани етар! Уйда телефон бор-а? Дарҳол етиб келсин!.. Жавоб!

— Ҳўн бўлади!

Уша куни Муҳайё Жабборова Қоплонбек Қиличбековнинг ҳузурига дарҳол етиб келди. Профессорнинг унга айтган гаши шу бўлди:

— Яна икки кун уйда ўтирганингиз билан шох чиқармиди? Ишни бошлайверинг... Мен бугунданоқ буйруқ бераман! Келишдикми?.. Балли! Ҳў-ўш, менга қаранг, каттакон ҳовлинги бор! Ҳайҳотдай! Хоналарингиз кўп, адашмасам, боғингизнинг тўрида ҳам бир уйингиз бор эди чоғи... Фақат онангиз билан турасиз-а? Балли! Шу Мўмин Отабоев сизникида ижарада турса нима қилади? Ғўзғорга, ул-бул оғир ишларингга кўмаклашарди ҳам. Ётоқхонада бузилиб кетадиганга ўхшайди. Нозик одамнинг боласи... Биламан дейсизми? Балли!.. Энг муҳими сизнинг консултациянгизга ҳам қулай бўларди. Келишдикми? Балли, келишдик!..

ЕТТИНЧИ БОБ

Якшанба куни Мўмин ўзига яраша кўч-кўронлари— буйдоқларга хос, аммо озода рўзғори билан Муҳайё Жаббороваларникига кўчиб келди. Уни эшик олдида Муҳайё билан унинг қариб, бўйин этлари шалвираб қолган, сочлари кумуштоб бўлиб кетган, одмигина кўзойнагини қулоғига чийралган қора ип билан танғиб

олган онаси кутиб олди. Сарви хола суяк бўлиб қолган қўлини узун-узун енглари ичига тортган ҳолда, бир қўли билан Мўминнинг елкасига қоқиб кўришди.

Равони кунботарга қаратиб солинган қасрмонанд уйнинг рўпарасига яна бир уй, бир даҳлиз қурилган эди. Унга оралиқдаги гулзор орқали ўтиларди. Йўлкага қизил қум тўшалганди. Икки тарафига намозшомгул, садарайҳон, ажриқгул, гултожихўроз, карнайгул ҳамда Мўмин умрида кўрмаган аллақандай қамиш япроқли гуллар ўтқазилганди. Қўшни боғдан ажратиб турувчи баланд хом ғиштли девор бўйлаб настарин гуллар ётарди.

Муҳайё Мўминни ҳовли тўридаги уйга олиб ўтди. Уй саҳнига мусулмон ғишт терилганди. Ғиштлар орасидан жони қаттиқ ажриқ билан бирга барғизуб ўсиб чиққанди...

— Келинг, Мўминжон!— деди Муҳайё.— Бу уйда шу пайтгача ҳеч ким турмаган. Шинамгинаю чанг бўлиб кетганга ўхшайди. Одам турмаган уй ҳам тез қариб қолади... Икковимиз бир зумда озодагина қиламиз кўямиз! Ана челақ, сиз сув ташиб турсангиз бас! Ҳув бурчакда водопровод...

Уйнинг қип-қизил поли устида мушукчаларнинг излари қолганди. Мўминга ганч билан ўйиб гул солинган уйнинг шифти жуда ёқиб қолди... Деворга бир вақтлар чуқур муҳаббат билан илинган, бироқ кейинчалик унутилган «Девятый Вал» картинасини ҳам чанг босган, афтидан, зийларига пашша ўтириб кетган эди...

Муҳайё ишга тушиб кетди. Мўмин уйнинг ҳар бир нуқтасини кузатаркан, тўсатдан кўзи энгашган кўйи пол юваётган, чокидан сўкилиб кетаман деб турган кўйлагига анча юқорига кўтарилган Муҳайёга тушди-ю, юзлари ловиллаб, кўзлари тиниб, бутун вужуди ёниб кетди. Хаёлидан аллақандай шум фикр лип этиб ўтди-ю, шахд билан бурилиб даҳлизга чиқди. «Ўл, аблаҳ!— деб

койинди ичида ўзини ўзи.— Ҳали келиб жойлашиб ул-
гурганинг ҳам йўғу кўзинг тушган жойни қара!»

— Мўминжон!— деди қаддини ростлаб Муҳайё. У
терлаб-пишиб кетган, юзлари анордай қизариб, бўғриқ-
қанди.— Кўрдингизми, уйда одам турмаса ҳам ғариб
бўлиб, мунгайиб қоларкан! Мана одам кирувдики, гул-
дай яшнади қўйди!.. Буюрсин! Бу уйда диссертациялар
нихоясига етсин! Омад тилайман, хайрли тун!— Муҳайё
шундай деб чиқиб кетди.

Муҳайё ювиниб бўлгач, тўғри ўз хонасига кирди.
Чуқур хўрсиниқ қалбининг теран гўшаларидан отилиб
чиқди-ю, кўзларида ёш ҳалқобланди. У бошини кафт-
лари орасига олганча, тирсақларини столга тираб ўти-
рарди...

Бахмал парда тутилган эшик астагина очилди-да,
Сарви хола юзининг ярми кўринди. Унинг бўртиб тур-
ган чап ёноғини, данакдай холини нур ёритди.

— Қизим...

— Аяжон! Қиринг...

Сарви хола осойишта юриб, қизининг ёнига келди-
да, стулга омонат ўтирди. «Қизим бечорага ҳам қийин.
Илм, илм деявериб адои тамом бўлди. Юзлари сўлиб,
қоқилгаң кунжутдай бўлиб қопти». Негадир Сарви
холага қизининг кўриниши бугун бошқачароқ таъсир
қилди. Эътибор бермаган экалми, ҳайтовур, қизининг
нигоҳидаги ўйчанлик, бутун вужудини чулғаган хомуш-
лик онанинг юрагини ўртаб юборди.

— Кечагидан яна келувди, қизим. Муҳайёнинг ўзи
билан бир гаплашсам дебди...

— Аяжон!.. Ахир... Мен унга очиғини айтдим-ку,
ахир, бўлмайди, деб! Узи билан гаплашдим! Иккинчи
марта йўламамг, дедим!

— Биладан, қизим... Шундай юраверасанми бўл-
маса?!

— Тоқ ўтарман!.. Утмасам насиб қилгани бўлар!

Муҳайё олдидаги қалин китобни нарига суриб қўй-

ди. Вазадаги бир дона аллақандай гулни олиб ўйнаган бўлди. Қўзларига ёш келдими ёки милки нурда ялтираб кетдими, билиб бўлмасди. Сарви хола бир оз енгини ўйнаб, шалвираб ўтирди-да, чиқиб кетди.

«Аям бечора! Бахтсиз мену у шамдай адоий тамом бўляпти».

Енгилгина шабада бир-икки томчи ёмғирни ойнага урди. Кейин сал жадаллашди. Унда сўнг шариллаб ёға бошлади. Деразадан ёғилиб тушган нур ҳовлидаги бир туп ўрикни, гулзорни ёритиб, тарновлардан тушиб кўллаб қолган сувлар устида чил-чил синиб ётарди.

Муҳайё алам билан ўйларди: «Ҳамма гуноҳ ўзимда! Эсингина, ёшлигим ўтиб кетди. Энди қайтиб келиб бўпти! Менчалик илмга интилганлар йўқми? Ҳамма томонини бирдек олиб бориш ҳам керак экан-да».

Муҳайё ҳозир ўзини сира ҳам кечира олмасди. Қўнгли алланарсалардан таскин-тасалли топса ҳам бир чеккаси кемтик эди.

Бир кун Муҳайё тугалланган диссертациясини илмий раҳбарига олиб борган эди. Илмий раҳбар — ёш профессор, кечқурун келинг, мен кундузи банд бўламан, меҳмон кутишим керак, деб диссертацияни олиб қолди-ю, Муҳайёни қайтариб юборди. Профессорнинг нима учун шундай деганини у кечгача ўйлаб юрди. Охири нима бўлса бўлар-да, деб борди. Бакенбарди ўсиқ профессор уни хушнудлик билан кутиб олди. Тавозе билан қўлидан ўпди. Кейин:

— Муҳайёхон, кешойингиз Дўрмонга кетган, озроқ овқат қилиб юборсангиз!— деб қолди.

«Кешойингиз Дўрмонга кетган» деган гапни эшитиб Муҳайёнинг ичи шиғ-ғ этиб кетди. Аммо мутлақо сездирмаган ҳолда:

— Ҳозир, домла,— деди.

— Мен ҳам ёрдамлашиб юбораман, Муҳайёхон!— деди профессор ғалати жилмайиб.

Улар биргалашиб овқат қилишди. Аммо шу жараён-

да Муҳайё домласининг пиятини аниқ сизди. Профессор у ёққа-бу ёққа ўтганда унга ишқаланиб, суркаланишга ҳаракат қиларди. Муҳайё ўзини олиб қочишга қанчалик ҳаракат қилмасин, бепхтиёр туртиниб кетарди. Профессор шогирдининг ҳали эти ўлмаганлигини аниқ тушунди. Бироқ, озроқ коньяк ичиб, овқатланиб бўлганларидан кейин профессор очиқчасига кўчди ва Муҳайёни қучоқлаб бағрига тортди. Муҳайё ўзини йўқотиб бир зум унинг оғушида қолди. Сўнгра ҳар қалай ўзини ўнглаб олди ва профессорнинг оғушидан юлқиниб чиқди, унинг аъзойи бадани титрарди. Профессор ишшайди.

— Шунга шунчаликми, Муҳайёхон!— деди бепарвогина.

— Ҳайвон!— Муҳайё шундай деб устозининг юзига тарсаки тортиб юборди.

Профессор мутлақо ўзини йўқотиб қўйди ва довдираганча бориб Муҳайёнинг диссертациясини қўлига олди. Унинг рўпарасига келди-да, осойиштагина:

— Аёл кишини уриш гуноҳ бўлади... Гапимни тушунарсиз деб ўйлайман! Мана бу ишқингизни олинг-да, дарҳол кўзимдан йўқолинг! Иккинчи маротаба соҳибжамолингизни кўрмайсиз!— деди. Сўнгра газаб билан сақичини чайнай бошлади.

«Диссертациялариниям ер ютсин!— алам билан ўйларди домласидан ҳеч бунақа қилиқ кутмаган Муҳайё.— Нима, кўксимга қўли тегиши биланоқ диванга узала тушишим керакми? Ергиналар ютсин... Тавба, шу пайтгача неча маротаба консултация олдим. Уйда бўлдим. Бунақалигини ҳеч сезмабман-а!.. Агар ҳаммаси ҳам бир гўр бўладиган бўлса, бориб тинчгина ўқитувчилигимни қилаверман. Ёзганларимга олов қўйиб юборман!..»

Муҳайё мана шу ақидасида содиқ қолди. Бирорта одамнинг қўлини теккиздирмади. Аммо диссертацияни ёқлаб, ундан кейин ўзини тиклаб олгунча муносиб йиғит

чиққанида турмуш қурмади ҳам. Шу тобда ҳаёлига онаси айтган: «Қиз боланинг даври ўн еттидан йигирмагача. Шу даврда у оғизга тушади. Шу даврда тенгини топиб ося олгани, тополмаса, бозордан қайтган молдай бўлиб қолади. Бозордан қайтган мол ҳеч қачон ўнгламайди. Негаки, унинг-бунинг қўли тегади»; деган гаплар эсига тушиб кетди. Бу гапларнинг аллачимаси тўғри шекилли?

Муҳайё ҳозир ўзини мутлақо кечиролмасди. Қилган ишларининг бари кўзига гоят ғариб кўриниб кетди. Ўзини бу оламда ёлғиздай ҳис этди-ю, хўралиги келди.

Аяси Сарви хола ўтган кун: «Фалончидан келган эди», деган эди. Бугун: «Кечагидан яна келувди...» деганида бир хил бўлиб, кўнгли жуда чўкиб кетди. Бугун ҳамма гапни очиқчасига юзига айтди-қўйди-ку! Қандай юзи чидаркан-а? «Ҳали нима бўпти? Қайси ҳусндордан камим бор? Агар яна ўша оғиз очса, бир-икки оғиз пордоғина гапларим борку-я!»

«Ўша одам» маҳалладоши эди. Илмда мактаб яратган олимлардан. Хотини вафот этганига анча вақт бўлган. Ўзи олтинчи беш ёшларда. Тўртта бўйи қатор боланинг отаси. Бир қулоғи оғирроқ, наушник билан эшитилади... Йўқ! Муҳайё бунга ўлса ҳам чидай олмайди! Унинг ҳаёлига «ўша одам»нинг каттакон колбага ўхшаган боши, покка ўхшаган бурни келди...

Уҳ! Нима қилсин-а? Ўзи эмасмиди бир вақтлар Дилоромга ўхшаб манаман деган йигитларни мафтун этган! Не-не йигитлар «ўлдирасанму-куйдирасанму» деб, кўчасидан тунлари қўшиқ айтиб ўтишарди. У қиё ҳам боқмасди. Назар-писанд ҳам қилмасди. «Керак бўлганларингда ҳар қаңдайингни ўзимга қаратиб оламан»,—дея мағрурланарди. Энди улар қани? Энди нега ҳеч ким унга қараб қўшиқ айтмайди? Нечун одамлар расмий муомаладан нарига ўтишмайди? Ёки у ўша Муҳайё эмасми? Йўғ-е. Йўғ-э! Ҳали ҳам ўша-ўша... Фақат...

Муҳайёнинг кўз олдига мактабда ўқиб юрган йиллари келди. Хаёли ўша беғубор кунларга чулғанди. Мактабдаги ҳамма йигитчалар унга суқланиб қарашарди. Баъзи бир маҳалладошлар ҳазил-ҳузул қилиб: «Шу қизни ростдан ҳам Сарви туққанми?»— деб қўйишарди. Бир кунни қўшни кампир Сарви холага:

— Сарви, сен бола эмас, бир бало туққансан! Тезроқ эрга бериб юбор!— деганди, иккинчи қўшниси эса:

— Нега ундоқ дейсиз, овсин! Сарви бало эмас, ёруғ юлдуз туққан!— деб койиганди.

Ўша гапни эшитиб қолган Муҳайёнинг кўнгли тоғдай кўтарилиб кетганди. Кўзни шамғалат қилиб, тошойна олдида ўзига термилиб кўзи қамашарди. «Фақат шу холим ўлгур қошларимнинг ўртасидамас-да! Ҳа, майли, шундай ҳам бўлаверади», деб ширин хўрсиниб қўярди ичида. Муҳайё ўшанда тўққизинчи синфда ўқирди. У ҳадеб ўзи ҳақида ўйлайверганидан тез етилиб қолганди.

Ҳовлига туташган чорбоғ тўридан бир қулоқ сой оқарди. Чор атрофни ўраб ётган чўтир қоялар бағридан сизиб, кумушланиб оқаётган сой бутун қишлоқни суғорарди...

Саратоннинг иссиғидан ғурраклар тиниб, сўфитўрғайлар аршидан тушиб янтоқлар тагига ўзини урган чоғда Муҳайё боғнинг тўрига чопқиллаб бориб ечинарди-да, ўзини кўм-кўк сув бағрига отарди... Унинг оппоқ бадани зилолдай сув тагидан ойнада акс этгандек кўришиб турарди... Якшанба кунни эди чоғи... Муҳайё одатдагидек чўмилаётганда, шох-шаббалардан тикланган деворнинг аллақаери «қирс» этиб кетди. Муҳайё оҳуники сингари ҳуркак кўзларини ўша томонга тикди-ю, ҳеч нарсани пайқамади. У ичи ковак бўлиб кетган йўғон тут панасида ўзига суқ билан тикилиб турган ўғри кўзлардан беҳабар сой бағрида эркаланиб ётди. Йўқ, бир қулоқ бўлиб оқаётган мовий нур қўйнида эркаланиб ётди.

Муҳайё кетмоқчи бўлиб сувдан чиққандагина, ҳалиги

ўғри кўзларни кўриб қолди-ю: «Вой ўлмасам!»— деб ўзини сувга отиб юборди. Жавдираган кўзлар билан ҳалиги йигитга қаради:

— Уятсиз! Уялмайсанми?— деди.

Умрида аёл кишини яланғоч кўрмаган Акбар бақа бўлиб қолганди. Муҳайё Акбарни дўқ-пўписа билан кетказа олмаслигига кўзи етгач:

— Акбаржон! Жо-он Акбаржо-он! Қарамай нарига бориб тургин!— деди илтижо билан.

Муҳайё артинмай шоша-пиша кийингани учун, юлдузли осмоннинг бир парчасидан тикилганга ўхшаш кўйлагини баданига ёпишиб қолди. У яна ҳам сулувлашиб кетди. Унинг нам сочлари қўнғироқ-қўнғироқ бўлиб, сув парисини ёдга солар эди.

Акбар дик этиб Муҳайёнинг ёнига сакраб ўтди.

— Қоч-эй,— деди Муҳайё қуш қараш қилиб. У ҳозир уят ва фахрланиш туйғуси аралашиб кетган бир ҳолда эди.— Уялмадингми?.. Ўзинг ҳам шу... Уятсиз...

— Нимани айтяпсан ўзи?— деди Акбар ўзини гўлликка солиб.

— Нима айтяпсан эмиш... Нимани айтяпсан дейди-я?!

— Аям Сарви холангини айтиб келгин девдилар. Кўчадан айланиб юрмай шу ердан ўтдим, қўйдим. Қарасам, сен чўмилаётган экансан... Чўмилиб бўлгунингча чаппа қараб турдим. Нима, уят иш қилибманми...

Муҳайё ширингина жилмайиб қўйди. Акбар кулиб юборди.

— Кеча дарсга бормадинг, Муҳайё?

— Совчилар келувди, чой-пой дамлаб бериб турдим,— деди у атайлаб.

— Боя чўмилаётганингда ўзимни ёнингга отсам бўларкан!

— Отардинг-а, отардинг? Кейин қаерда турардинг отиб?!

— Тутнинг ковагида...

Иккаласи ҳам самимий кулиб юборишди. Сўнгра Муҳайё:

— Бор энди, сен кетавер,— деганди ўшанда,— мен сал кейинроқ...

Ҳозир Муҳайёнинг кўз олдига Акбарнинг қовурғалари туртиб чиққан кенг, кўркам кўкраги, бақувват томирлари бўртиб турган билаклари келди. Мактабни битириш арафасида, илк баҳорда тоғ ёнбағрига чиқишганди. Лола, бинафша, бойчечаклар теришганди. Акбар Муҳайё билан гаров ўйнаб, энг баланд чўққига чиққан, у ердан бир дона бинафша топиб тушганди. Агар адашмаса, ўшанда Акбар бинафшани Муҳайёнинг қулоғига қистириб қўяр экан:

— Ана шу қулоқларинг бир гапни айтсам эшитармикан?— деганди.

Муҳайё жонҳолатда: «Йўқ!» деб юборганди. Ахир, нега шундай деган эди-а? Акбарга ўзининг ҳам майли бор эди-ку? Ҳам қариндош...

Муҳайё Акбарга гапирган сўнги гапни сира ҳам кечира олмайди. Диплом ҳимоя қилиб бўлгач, табриклагани Акбар ҳам келган эди.

— Сенга барибир тегмайман, Акбар. Эшитдингми?.. Аспирантурада ўқийман!— деганди. Акбарнинг эзилганларини, кўз ёшларини кўриб, ичидан ҳузур қилганди.

Муҳайё яна Акбарни эслади. Унинг кўз олдига Акбарнинг икки ўғил, икки қизи келди. Сўнгра алам билан пичирлади:

— У ҳам олим бўлди-ку ахир! Ҳатто одамлар уни мендан кўра яхши биладилар!.. Балки ўша фарзандлар меники бўлармиди...

Муҳайё ташқарига қаради. Ёмғир тинибди. Сутдек ойдин. Паға-паға булут увадалари тўлин ой шуъласида чўмилади. Уларни шамол осмоннинг нариги чеккасига суриб ташламоқда... Мўмин ётган уйнинг ҳам чирғи ўчибди.

Бахмал парда тutilган эшик қиягина очилди-да,

Сарви хола кўринди. У оҳистагина, мулойимгина, айна пайтда, чўчинқираганинамо пичирлади:

— Ёт, ухла, қизим... Вақт алламаҳал бўлиб кетибди... Ҳадемай хўрозлар ҳам қичқириб қолишади...

— Ҳозир, аяжон!.. Ҳозир чиқаман!..

САҚҚИЗИНЧИ БОБ

Жонажон қишлоқ!.. Етимтоғнинг новвотранг чўққиларини ёндириб қуёш ботмоқда. Кунчиқар томон аста-секинлик билан қорайиб бормоқда... Кенг асфальт йўлнинг икки тарафи бепоён баҳорикор: буғдой, арпа майсалари қаричдан ошиб қолган.

Автобус дўнгликка кўтарилганда, қуёш яна кўринди. Мўминнинг юраги энтикиб кетди. Ҳадемай автобус Ойқишлоққа етиб келди. Мўмин тушди-ю, югурди. Чамадончасини ерга қўйди, галстугини тўғрилаб олди, сочини кўли билан таради. Сўнгра негадир жилмайиб қўйди. Қаддини адл тутиб, аскар боладай юриб кетди. Бир зумдан кейин у яна беихтиёр равишда елкасини у ёққа, бу ёққа ташлаб юра бошлади, яна равон юрди, яна...

Мўмин уйларига шомдан сўнг етиб келди. Шамол эсиб турарди. Дов-дарахтлар тулпор бўйнига энгашиб олган чавандозлардай, шамол зарбидан эгилишиб, югуришиб кетишаётганга ўхшаб кўринарди.

Шамол бир оз пасайгач, момақалдироқ босиқлик билан гулдураб, ёмғир майдалай бошлади.

Фазилат этагини липпасига қистирганча ошқадисомсани тандирдан узиб олмоқда эди. У чап қўлига енгча кийиб олган, хушбўй ис таратиб турган сомсаларни чаққонлик билан узиб, пуф-пуфлар, тез-тез нафас оларди; қошларининг устки қисми алаанга тафтидан қовжираб қолганди.

Мўмин аясининг ҳаракатларига бир озгина жилмайиб қараб турди. Сўнгра:

— Ая!— деди оҳистагина. Негадир ҳовлида Отабой

чол ҳам, даласи Қаҳрамон ҳам, синглиси Феруза ҳам кўришмади.

— Мўминжонмисан? Вой бўйларингдан айланай! Академия ўғилгинамдан ўргилай! Бормисан! Елғизгина аянгини унутиб юбердингми, а?— У Мўминни қучоқлаб, юз-кўзларидан ўпди. Кўзларига ёш келди.— Академия ўғилгинамдан! Қелмаганингга яраша хат-пат ёзай ҳам демайсан. Шунга айтаркан-да, онанинг кўнгли болада, боланики далада, деб! Кўзларим тешилди-ку ахир!

— Келди-ку, аяжон!— деди у школик билан худди келмаганига бир йил бўлгандай.— Бобом, дадам, Феруза қаерда?

— Ҳозир келиб қолишар. Шатта ҳаммаси...

Ҳадемай улар ҳам етиб келишди. Ойнабад рабонга эндигина кириб, шерпанжа оёқли стол атрофига ўтиришган ҳам эдики, болаларнинг товушлари эшитилди.

— Маҳалла болалари. «Бойчечак» айтиб юришгайдир-да! Қани, нонга қара, ўғлим. Пича сомса қилувдим. Ҳовасида! Ҳозир қозонга қараб юбораман...

Кўча томонда бир тўда болалар қийқириб, раис буваннинг уйига яқинлашиб келишар, уларнинг ичидан битта каттароқ ва сўзамолроғи қўшиқнинг бир мисрасини айтгач, қолганларининг ҳаммаси базарига «Бойчечак» деб қичқириншарди.

— Бойчечакни тутдилар,
Тутёғочга илдишлар,
Бахмал билан ёпдишлар,
Қилич билан чоддишлар.
Бойчечак!
Лойчечак!

Кўйлақларини шимларига чала-чулпа қистириб олган болачалар раис буваннинг эшигига келиб, олдин «Бойчечак», сўнгра «Эй яллажоким, ялла!» қўшиғини айтишди.

— Баҳор келти. гул баҳор.
Эй яллажоним, ялла.
Эриб битди оппоқ қор,
Эй яллажоним, ялла,
Сувлар оқар гувиллаб,
Эй яллажоним, ялла,
Шамол эсар шувиллаб
Эй яллажоним, ялла.

Шундан кейин болалар яна «Бойчечак»га қайтишарди.

Эшик олдида Фазилат пайдо бўлиб, уларга қандқурс бераркан, ҳадеб:

— Айланиб кетайлар! Қоқнидиқларим-ей! Ҳаммадан бизни бой кўришибди-я. Вой қоқнидиқларим-эй! Сеп Ҳалиманинг ўғлимисан? Ургилиб кетай!.. Катта йигит бўлиб қолибсан-ку!.. Бурнингни арт!.. Қани ўйланглар энди!.. Қани бир «Бойчечак» айтворинглар энди!..

Фазилат ҳозир тўлиб-тошиб кетган, ўзида йўқ хурсанд эди.

Ҳаял ўтмай болалар яна хиралик билан раис бобонинг эшигига келиб туриб олишди. Ахир ҳеч ким буларчаллик меҳрибончилик қилмайдн-да! Улар Фазилатга, гўри шундоққина кўриниб турган Отабой чолга кўчқордек ўғил тилаб қўшиқ айтишарди.

— Шумтакалар! Йўқол баринг деяпман!— деди бу сафар Отабой чол аччиғланган бўлиб.— Бурниларингни қаранглару! Хотин оладиган йигит бўлиб қолибсанлару тишиларингнинг оқини кўрсатасанлар-а! Ҳой, Боймат чўлоқнинг невараси. Иштонингни кўтар деяпман! Бўлмаса ҳозир кесиб оламан!.. Йўқол деяпман сенларга ҳам! Бўлмаса ҳозир ҳасса билан думбаларингга тушириб қоламан!

Болачалар хафақонлик билан тарқалишаркан, гудунглашиб, катталарга ўхшаб: «Бобожон! Энди сизга

худо қўчқордек ўғил бермайди, бизларни хафа қилдин-
гиз!»— деб қўйишди. Чол кемшик тишларини кўрсатиб,
мийигида кулиб: «Умрларинг узоқ бўлгурлар-ей», деб
уйга қайтиб кирди.

Болалар сал нарига бориб, яна қўшиқ айтишда да-
вом этдилар:

Олма гули нафармон,
Излаб саний топарман,
Излаб саний топганда
Унг юзингдан ўпарман,
Во-ҳей!!!

Мўминнинг ёнгинасида ўтирган, саккизинчи синфда
ўқийдиган Феруза бу қўшиқни эшитиб қиқиллаб кулиб
юборди... Кейин бирдан оғзини юмди-ю, лслақизгалдоқ-
дай қизариб кетди. Унинг қизариб кетганини кўриб
дастурхон атрофида ўтирганлар хахолаб юбордилар.
Феруза азбаройи уялиб кетганидан, ўрнидан тура солиб,
югурганича уйга кириб кетди...

— Шайтон,— деди Отабой чол мийигида кулиб
унинг орқасидан. Кейин:— Зиёрат қовул, ўғлим!— деди.

Фазилат бидиллаб кетди:

— Озиб, чўпдай бўп кетибсан! Бундоқ, ҳалеб ўқий-
вермасдан, вақтида тамаддиғингни қил! Ўқийман деб,
бир ичак бўлиб ўтирма тагин!

Мўмин зимдан дадасига қаради: у осойиштагина
жилмайиб ўтирарди. Қаҳрамон ўғлини кўрган заҳотиёқ
унда содир бўлган ҳамма ўзгаришларни пайқаб олди:
бир оз вазми тортибди, юзлари сал тўлишибди, ёйилиб
ётадиган қошлари бир оқимга йўналтирилибди, сочини
пешонасига қаратиб тарайдиган бўлибди.

— Ишлар қалай?— Қаҳрамон ўғлига қаради. Гўё
орада бундан ортиқ гап-сўз сизмайдигандай, ўглининг
оғзини пойлаб турди. Мўмин ерга қараб жавоб
берди:

— Емон эмас!.. Мавзу беришди..

— Қанақа мавзу?

— Классик адабиётимиздан. Текстологик иш...

— Шундай дегин?.. Эплай олармикансан?.. Қўлёзма ўқий оласанми?

— Ҳозир фақат араб алифбеси билан форс тилини ўрганияпман... Қоплонбек Қиличбекович ғайрат қилсанг, бир йилда ёқлаб оласан, деяптилар...

— Шундай дегин?.. Зўр-ку!

Фазилат зарда аралаш жойида қимирлаб қўйди. У эрига: «Ўзи йўл юриб тинка-мадори қуриб келган бўлса, сиз уни яна қийнов-қистокқа оляпсиз. Қандай одам-сиз ўзи ахир? Бир йилда ёқлайсан дебди бўпти-да»,— демоқчи эди. Бироқ Отабой чол ҳассасини дўқиллатиб ёнида ўтиргани учун дами ичига тушиб кетди. Фазилат чолдан жуда ҳам қўрқар эди. Чолнинг жаҳли чиқса борми, ҳассаси билан дуч келган жойига аямасдан тушириб қоларди... Фазилат ҳозир эрига бир оғиз гап айтмай, хўмрайиб-хўмрайиб кўярди.

Қаҳрамон Отабоев: «Шундай дегин?.. Зўр-ку!»— де-ди-ю, бир зум кўзини юмди... «Бир йилда ёқлаб оласан, деб айтибди,—ўйлар эди у.—Кандидатлик ҳимоя қилиш шунчалик енгил бўлиб кетганми? Ё тагида бирор гапи борми? Аспирантурада ўқиш учун уч йил керак. Кўпчилик аспирантурани тугатганидан кейин ҳам юради сандирағлаб... Яна классик адабиётдан, текстологик иш... Текстологик иш дегани манинг чоғимда бирор қўлёзма-нинг бир неча нусхасини қиёсий ўрганиб, аслини тиклаб бериш бўлса керак. Мен тош босмада чоп этилган қўлёзмаларни зўрға ҳарф уриштириб эплаштираману... Ҳозирги авлод классик адабиётни асл нусхада мутлақо ўқий олмайди. Бу минг-минг йиллик меросимизнинг асл ширасини ҳис этолмайди, деган гап... Қайси куни бир фан доктори: «Мен Навоийни рус тилида яхши тушунман», деб ўтирибди. Яна ўзи адабиётчи денг! Бу қаңдоқ бўлди?!»

— Шундай дегин?— такрорлади Қаҳрамон Отабоев. Упинг ўсиқ, пахмоқ қошлари кўтарилиб, кўзлари чарақлади...— Омад тилайман, ўғлим. Бошқа нима ҳам дер эдим? Сани соҳангдан беҳабар одамман... Оиламизга доғ тушириб қўймасанг бўлгани... Ётайлик энди, барвақт туриш ҳам керак...

Мўмин ҳовлига чиқди... Булут тарқаб, гавжум боғлар тепасида тўлиша бошлаган ой шуъла сочиб турибди. Ой гардишини улкан кўкиш камалак— ҳалқа ўраган. Мўмин тўйиб-тўйиб нафас олди.

У эрталаб ҳаммадан кейин уйғонди. Кун анча кўтарилиб кетганди. Майса-кўкатларини босиб ётган қуюқ шабнам ҳали кўтарилмаганди. Бу пайтда Қаҳрамон Отабоев аллақачон далага чиқиб кетган, Фазилат сигирини соғиб бўлиб, қатиқни сурп халтага солмоқда эди, Отабой чол эса ҳассасини қўлига олиб, боғ айланиб юрарди. У ҳар бир дарахтга синчковлик билан боқарди, ғўра боғлаган шохларни ҳассаси билан қайириб оларди-да, мириқиб-мириқиб ҳидларди. Сўнгра ўзича: «Жаннати! Жаннати!» деб мамнун жилмайиб кўярди. Оқ сурпдан тикилган лозимининг почаси шудрингдан ҳўл бўлиб кетганди.

Отабой чол ҳовлига чиққанда, ювиниб бўлган Мўмин салом берди.

— Ассалому алайкум...

— Ваалайкум ассалом... У ёгда шу пайтгача ухладими?.. Одамлар сен тургунча оламнинг ишини қилиб ташлашди. Эҳ, сенлар! Кун чиқмасидан турсанг, боғ айлансанг руҳинг, дилинг тоза бўлади, беғубор бўлади, ишинг барор олади! Шундоқ бўлсин!— Кейин Отабой чол Мўминни қучоқлади. Икки юзидан ўпди. Белбоғига ўралган ҳамёнини очиб, беш сўм пул олди-да, неварасига узатди. Қиблага қараб фотиҳа ўқиди.— Умринг узоқ, ризқинг бутун бўлсин!.. Ол деяпман!.. Қўл қайтаришни ким қўйибди сенга! Ҳозир ҳассаминан беллингга тушириб қолмасимдан ол! Ҳамма нарсани упу-

тиб юборибсанлар! Бугун Қурвон ҳайит эканлиги эсингда йўқми? Эсингдан дарров чиқариб юбордингми?

Дарҳақиқат, Мўмин шундагина англади: кўчада қора кийимга бурканган жувонлар, хотинлар, кампирлар, беқасам тўн, дўппи кийиб, белига шоҳи қийиқ боғлаб олган, ҳасса ушлаган ўсмирлар, йигитлар, катталар тўда-тўда бўлиб қабристонга, дунёдан абадий видолашган жон-жигарларини зиёрат қилгани кетмоқда эдилар...

Мўмин кўчага чиқди. Бир-иккита ўртоқлари билан учрашди. Кучоқлашиб кўришди.

— Табриклайман! Олим бўласан деб эшитдик...

— Бир оғиз айтмайди ҳам! Писмиқ...

— Элдан бурун ноғора қоқишнинг нима зарурати бор! Биратўла банкетга айтаман-қўяман-да!.. Кўпи кетиб ози қолди!— деди Мўмин.

— Юринглар, қиттак-қиттак қиламиз,— деб ресторанга боришди. Кечга томон Мўминни отасининг қора «ЗИМ»ида кузатиб қўйишди...

Мўмин Ойқишлоқдагиларни соғиниб келишга келдию, аммо бир арава диққатпазлик ортириб кетди. Уртоқлари ўша рестоида ўтиришганда ҳазиллашиб:

— Ойлигинг қанча, ўртоқ?— деб сўраб қолди.

Мўмин тугилиб қолди. Агар ростини, яъни юз сўмга етар-етмас ойлик олишини айтса, биладики, роса масхара қилиб кулишади. Ана у Қамарбек эса ҳуштак чалиб ўрнидан туриб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Бошқалари ҳам: «Йиғиштир дов-даскангни!»—деб юборсалар ҳам ажаб эмас... Бари ўзини сердаромад соҳаларга уриб кетган болалар. Мўмин тўсатдан эслаб қолди: охириги курсда ўқиб юрган пайтларида бир тўйга борган эди. Оддий магазинчи бир илмий ходимдан: «Маошингиз қанча?»—деб сўраб қолганди. Шунда илмий ходим тўғри гапни айтганда, ҳалиги магазинчи тилла тишларини ярақлатиб:

— Чўнтагида уч мири йўқ академиклар!— дея хитоб қилганда, ҳамма кулиб юборганди.

Мўминнинг хаёлидан мана шу гаплар ўтди-ю, ўртоқларига ёлғон гапирди:

— Уч юз атрофида. Қалай, бўладими?

— Ҳа, унда яшаса бўлади! Сўққабошсан!..

Устига-устак кечқурун уйдан хайрлашиб чиқаётганда аяси ҳалиги ўртоқлари олдида:

— Пул-мул керакми?— деб сўраб қолди.

Мўминнинг ўрнига ўртоқлари жавоб берди:

— Елғиз бошига уч юз кўқон олади-ю, пулни нима қилади?

Мўмин ичида газаб билан сўқинди, аммо буни ҳеч ким сезмади. Аяси эса:

— Эндиги сафар келганда академия ўғлигнам совға қилиб импортний нарсалардан олиб келар экан-да!— деди ғурур билан. Шу топда Мўминнинг кўзига аяси балодай кўришиб кетди. Негаки, ёнида эрталаб бобоси берган беш сўм ҳайитликдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди.

Ҳамма бало шунда эдики, ўшандан сўнг Фазилат эридан яшириб ўғлига тез-тез юбориб турадиган пулларни тўхтатиб қўйди. Аксинча энди у Мўминдан пул кутадиган бўлиб қолди. Мўмин эса қийналиб қолганда умидвор бўлиб почтага борар, аммо икки энликкина хат олиб қайтарди. Қинғир-қийшиқ ҳарфлар билан аяси ёзган хатдаги: «Тез-тез келиб тургин, Мўминжон! Импортний совғалар опкемасанг ҳам майли», деган жумлаларни ўқиб, бешбаттар тутоқарди.

— Мана сенга уч юз сўм!.. Маза қилиб сарф қилиб яшайвер!— деб ўзини койирди ичида қаҳр билан...

ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Зеби!.. Бутун вужуди ишқ-муҳаббатдан, пок гўзалликдан яратилган бу аёл кейинги пайтларда сўлинқираб қолди. Эри Самандар Бузрукович Қўйтош тизмала-

ридаги портлашдан қулоғи гаранг бўлиб қолгач, касалхонада даволангандан сўнг пенсияга чиқариб юборишди. Эри келган заҳотиёқ Қоплонбек Қиличбеков билан хайрлашиб ишдан бўшаб кетди. Аммо дастлабки кечасиёқ алам билан пичирлади: «Қуруқ жасади қолибди-ку шўрликнинг! Аёлманд бўлиб қолибди...»

Эри ёнида икки букчайиб олганча пишиллаб ухларди, аввалгидек томирлари лўқиллаб, кўзлари ёнмайдн: Зебини қучоқлаб бағрига тортишни хаёлига ҳам келтирмайдн...

Зеби ўша кечаси кўп ўйлади, тотли хаёллар билан эрининг ёнига ечиниб ётган, бироқ умидлари пучга чиққан бу аёл оғир хўрсинди: кўзларига ёш келди. Бўлиқ сонларини ўраб турган чойшабни суриб, оёғини осилтириб ўтирди. У эрига нафрат билан қаради-да, ўрнидан туриб ойна қаршисига келди; ўзининг тўлннган қома-тига қараб, кўзлари тиниб кетди. «Бунчалик бахтсиз бўлмасам-а, эй худойим-эй»,— деб пичирлади... Кўз олди-га гурсиллаб юрадиган барваста Қоплонбек Қиличбеков келди.

Хотинининг изтиробларини ақлли Самадар Бузрукович сезмай қолиши мумкин эмасди. У ўзи яримта бўлиб қолганидан ниҳоятда хафа, баъзан кўзларидан аччиқ хўрсиниқ сел бўлиб оқарди: «Бечорага ҳам қийин. Ёш парса. Унинг айни ўйнаб-куладиган вақти. Бирортасига турмушга чиқиши керак... Оҳ! Унда мен нима қиламан? Отам-онам, ака-укам, бирорта синглим бўлмаса. Мабодо, ўлиб-пўлиб қолсам, уйда қолиб кетаман-да...»

Самандар Бузрукович ана шундай мулоҳазалар билан кун кечирарди; у омонат кассасидаги ҳамма жамғармасини Зебининг номига ўтказди, «Победа» машинасини ҳам хотинига расмийлаштирди. Бу иши билан у Зебидаги хотинлик мажбуриятига, масъулиятига жиндак бўлса-да ишора қилиш, урғу бермоқчи эди. Бунини Зеби яхши биларди. Тўғрироғи, бусиз ҳам мажруҳ эрини ташлаб кетишни кўз олди-га келтиролмасди. «Соғлигида эру

беморлигида ерми?» деган жумла унинг бошини эгов бўлиб пармаларди. Зеби бирдан бўғилиб кетди. Бада ни мисдай қизиб кетганди. Халатига ўралганча равон остонасига бориб ўтирди. Ҳовли саҳнини ажриқ, баргизуб аралаш себарга босиб кетган. Пахса девор тагидан ўтган ариқча тишимсиз жилдирайди, қирғоқларини бахмал бўз қоплаган. Панжарали дарвоза ёнидаги қуриб қолган адл бир дарахтга наъматак чирмашиб кетган. Наъматакнинг пастдаги бир қаватли оқиш-кўкиш гуллари тўкила бошлаган. Пахса деворнинг нариги томонида, қўшни тарафда ўсиб ётган толларни зарпечак ўраган. Зарпечакнинг сап-сарик, сертугуи бир толаси наъматакни чирмаб олиш учун солиниб штилмоқда...

Зеби алам билан пичирлаб ўрнидан турди. Қўлидаги тилла узукни суғуриб олиб, отиб юборди:

— Касса тўла жарақ-жарақ пул! Тагингда «Победа...» Бармоғингу қулоғингда тилла буюм... Бошимга урамани буларни!.. Бошингда тўрт муччаси соғ эринг, ўғил-қизларинг бўлмаса... Бахтим мунча қора бўлмаса, кимнинг қарғишига қолганман ўзи...

Шу топда Зебининг эсига эрта сўлган ўғилчаси келди-ю, бешбаттар ўксиди. Уғли Қоплонбек Зебига бетакрор бахтли дамларини ҳам эслатиб юборди.

Май ойлари эди. Институт маъмурияти ўн куплик пичан ўрмига чиқиши лозим бўлган лаборант ва илмий ходимларнинг рўйхатини эълон қилди. Рўйхатда Зеби ҳам бор эди. Пичан ўрувчилар группасига аспирант Қоплонбек Қиличбеков бригадир қилиб тайинланганди.

Бир ҳисобдан яхши-да! Эрталаб соат тўққиздан еттига қадар стулда қадалиб ўтирмайсан, ўн кун бўлса ҳам кўзинг тешилиб корректура, китоб ўқимайсан! Шаҳарнинг димиққан ҳавосидан табнат бағрига чиқасан. Кўнглинг яйрайди, бошингнинг тархи очилади...

Ут-ўлан белга уради, тактак, ёввойи сабзи, шамай, себарга, исмалоқ аралашиб тирбанд ўсган лолақизғал-

доқлар гулхан бўлиб ёнади, шабадада оҳиста солланади; баъзи лолақизгалдоқлар қип-қизил қатларини тўкиб юборган, сарғиш қуббачалари тиккайиб кўзга ташланади, қайчи баргли ўсиқ чойқоқиларининг ҳаворанг, сарғиш гуллари товланади, бинафша, чучмомалар сўлиқи раб қолган, тароватининг йўқота бошлаган, ҳар жой-ҳар жойда яккам-дуккам ўсган бақувват каврақларининг бутоқларида зарғалдоқ чулдираб қолади. Чигирткалар чириллашади, сибизгалар ўзига хослик билан жўр бўлади, зув-зув этиб тиллақўнғизлар учиб қолади.

Намозгар салқини тушгунга қадар улар ёнма-ён туриб, пичан ўрадилар. Уроқ ушлаган қўллар бўзчининг моксисдай бир меъёрада бориб келади, орқаларида пичан уюмлари ҳурпайиб қолади.

Чор-атрофни қуршаган беқиёс гўзалликдан Зебининг юраги ҳаприқади. Шўхлиги тутиб, сочларига қўйतिकан ёпишган дугонасининг устидан кулади: «Ҳамма жойингнинг қўй босиб кетибди-ку! Ҳали нон синдирилмасданоқ, шунча қўйга эга бўлибсан-да, дугонажон! Аммо лекин куёвинг ҳам ўлгудек сахий экан-да!»— деганида ҳамма кулиб қўяди. Зеби давом этади: «Бизнинг пешонамизга нималар ёзуғлик экан? Ўлгудек хираси, пичоқ суқсанг ҳам қони чиқмайдигани учраб қоладими, нима бало?»— деб кимгадир гап уқтираётганда Қоплонбекка кўзи тушиб қолади. Қоплонбек ҳам кўз қирини ташлаб қўяди.

Қоплонбек иш билан оворадек бўлиб туюлса ҳам аслида, бутун ўй-хаёли, диққат-эътибори Зебининг гапларида, ҳазилларида эди. У Зебининг ҳазил-ҳузулларида ҳам ўзига тааллуқли гап қидирарди. Қоплонбек Зебининг қўйतिकон ҳақидаги ҳазилини эшитди-ю, жилмайиб қўйди. Жим туришни ўзига эп кўрмади-да, гап қотди:

— Зебихон! Мабодо сенга ҳам ўшанақаси учраб қолса, бошини шартта оламиз қўямиз-да!

Қоплонбекнинг гапига ҳамма кулги билан жавоб қайтарди.

Куни бўйи пичан ўриб толиққан, чарчаган ҳашарчилар овқатланиб бўлишлари биланоқ, уйқу элтиб, сал ўтмай доғ қотиб ухлаб қолардилар. Фақат пичан гарами орқасида серюлдуз осмонга термилиб, Зеби билан Қоплонбек тотли хаёл сурардилар.

— Бошингизга эҳтиёт бўлинг, Қоплон ака, ҳали кўп керак бўлади!— дер эди Зеби навозиш билан кундузги ҳазилини эслаб.

— Бу бош унақа кесилдиган бошлардан эмас! Хотиринг жам бўлсин!— дер эди Қоплонбек жилмайиб.

Ғарамлар орқасидан кўтариладиган кемтик ой бирлашиб кетган сояларни ғира-шира ёритарди. Эсаётган роҳатбахш шабада уларнинг гап-сўзларини ўғирларди:

— Бўлди энди... Қоплон ака, эсингиз борми, ёндирвордингиз-ку...

— Мунча сирғаласан?.. Барибир мениксан...

— Бўлди... Адойи тамом қилдингиз...

Зеби Қоплонбекнинг қучоғида тўлғанарди. «Бўлди, бўлди...» дер эди-ю, севимлисини бешбаттар қучоқларди. Аъзойи вужуди бўшашиб кетганди. Қоплонбекнинг қайноқ оғушидан чиқишга мадори қолмаганди...

Кемтик ой осмон гумбазининг қоқ ўртасига келганда, Қоплонбек қуруқ хашак устига тўшалган пиджаги устида чўзилиб ётарди. Зеби икки тиззасини қучоқлаганича хаёл сурар, олис-олисларга тикиларди. Чигирткаларнинг чириллаши, икки лаби тутзор ариқ томондан келаётган қурбақаларнинг қуриллаши қулоғига кирмасди... У оҳиस्ताгина ёнбошлаб, Қоплонбекнинг жингала сочларини беи панжаси билан тарай бошлади. Сўнгра тактак бошоғини юлиб олди-да, Қоплонбекнинг бўйнида оҳишта юргизди, қулоғига теккизди... Қоплонбек уйқусраб, аввал тактак бошоғи теккан жойларни қашлади. Сўнгра тарс этиб урди... Уйқуси ўчиб, кўзларини очди. Зебининг шўхлик қилаётганини билиб, са-

мимий жилмайиб қўйди. Яйраб эснади... Зеби секингина пичирлади:

— Туринг...

Қоплонбек ётган жойида яна керишди-да, ўрнидан турди.

— У ёғ-бу ёғнингга қара, мабодо доғ-поғ йўқми?. Уй-уйликка...

— Жин урсин!— деди Зеби мадорсиз бир ҳолда ўрнидан тураркан.— Ҳадемай тонг ҳам бўзариб қолади...

Зеби равон остонасида ўтираркан, шуларни эслади. У завқ-шавқли дамларнинг энди такрорланмаслигини ич-ичидан ҳис этиб, чуқур хўрсинди.

Ичкаридан эри Самандар Бузруковичнинг бақиргани эшитилди:

— Йўл қўя олмайман! Мен бунга йўл қўя олмайман деяпман! Йигитнинг гапи битта бўлади, акаси! Гап битта!

Зеби ирғиб ўрнидан турди. Самандар Бузрукович Зебини кўрди-ю, кўзларини катта-катта очиб бақрайиб қолди. Кейин уялганшамо, ғарибгина жилмайди...

УНИНЧИ БОБ

Ҳасанбек Саидов иш куни тугагач, «Москвич»ни физиллатганича анҳор тирсагига жойлашган икки хонали дала ҳовлисига борди, ҳовлининг олди чорроққина боғ эди. Боғ этаги анҳорга ёйилиб тушган, темир ланжара билан ўралганди... У чаққонлик билан кийим-кечакларини алмаштирди, кечки салқинга мўлжалланган костюминини кийди, қалдирғоч қанотидай барра мўйловларини таради. Сўнгра ҳовлида янбирсиб юрган снасига:

— Ойижон! Мен ҳаял ўтмай келаман,— деди жилмайиб.

— Мажлис-пажлисларинг ҳам жонимга тегиб кетди!— деди снаси ранжиб.— Ҳали қарасанг мажлис!

Ҳали қарасанг мажлис! Онам бечора қариб-чүриб қолди, деб хаёлингга ҳам келтирмайсан! Саланг-саланг борасан, саланг-саланг келасан! Бўзчининг мөкисига ўхшайсан худди! Жонгинасига раҳми келмаган бола экансан!.. Уйлан деса, сакраб тушасан!.. Худо сенинг кўнглингга раҳм-шафқат солармикан бун-до-оқ... Ит ётиш мирза туриш... Уйлана қолсанг-ку, хўпга қўшилган хўкиздай, қозиқ атрофида айланасан қоласан! Ҳей болам тушмагур-а!..

Ҳасанбек машина эшигини очаркан, бошини қашлаб қувлик билан жилмайди:

— Ойижон! Менга ким ҳам тегарди дейсиз?..

— Ким тегарди дейди-я? Ана, Рўзвонбибининг гулдай қизи... Асолат кампирнинг неварасини, нақ ой дейсан! Умринг узоқ бўлгурлар, менга ҳар кунни ҳолдош... Бири қиради, бири чиқади! «Бибижон, бирорта келин туширсангиз бўлмайдимми ахир!»— дейишади. Зеҳи солиб қарасам, кўнгиллари мойил. Ундай чиройлигини қўй! Ҳуснига атала пишириб ичасанми?.. Хунук хотин бирники, гўзал хотин мингники деган эскидан гап бор... Ҳей, болам тушмагур-а!

— Тушунмайсиз десам, тушунадиган аёлсиз!.. Ҳозир қизлар кандидатларни бир пулга ҳам олишмайди ахир, ойижон!.. Хотини бўлса ҳам майли деб, пулдорларни қидиришади!.. Илгариги вақтларда эди: «Фалончи аспирантурага кирибди», деса, бутун маҳалланинг қизлари оҳ уриб юборарди...

— Ҳа, сенга гап бўлса. Бўпти. Мажлиснингни тугатгину дарров орқангга қайт!— Ўғли жўнаб кетгач, кампир алам билан пичирлади.— Бурунги замонда йигитлар уйлана олмай гаранг эди. Бир ўрим сочларни тўйиб-тўйиб ҳидлай олмаганлар кўп эди. Бу замоннинг йигитларига ҳайронман... Қизлар йўлларига муштоқ бўлиб ўтирадилару улар бўлса ўтиб кетишаверади худди кўрдек!.. Уларга минг буралиб, минг ўргилиб, ипакдай эшиладиганлари бўлса!.. Анави бетавфиқлар кўпайиб

кетиб, кўзлари ҳам пишиб кетган-да, кўнгилларига уриб қолган!..

Ҳасанбек ётоқхонанинг шундоққина тагига келиб, машинасини тўхтатди. Босиб-босиб сигнал берди. Аввал деразадан Дилоромнинг нур ёғилиб турган кўзлари кўринди. Бунни кўриб, Ҳасанбекнинг юраги гупириб кетди. Бир лаҳза лазиз хаёллар элитди: ана, қизниқига куёвнавкарлар билан карнай-сурнайларнинг садолари остида кўчани тўлдириб боришди. Куёвнавкарлар остонага етганларида куёвни ўртага олиб: «Поёндознинг бир учини расмига бўлса ҳам куёв босиб берсин! Бўлмаса, ҳисобга ўтмайди!»— деб хитоб қилдилар. Остонада довбоши поёндознинг бир учини ушлаб турар эди. Поёндознинг бир учини куёв босган заҳотиёқ, «ур-ҳор» бўлиб кетди. Чоракам бир метр келадиган атлас поёндозни қиз ва йнгит тараф улоқдай тортиша кетди.

Зўр тортишувлардан кейин йнгит тараф ғолиб келди, парча-парча бўлиб кетган поёндозни: «Бизларни ҳам шундай кунларга етказсин!»— деб куёвнавкарлар бўлиб олишди...

Ана, нафис дид билан безатилган стол атрофи одамларга лиқ тўла... Оқ ҳарир ёпнингич ичида оққушдай кўршаётган Дилоромни қўлтиқлаб олиб, давра ўртасидан юқорига — келин ва куёв учун мўлжаллаб яратилган тўрга ўтиб боришмоқда. Тўйга келган меҳмонлар ўрнларидан туриб, баб-бараварига қарсак чалишмоқда. Созандалар: «Тўйлар муборак, эй ёру жоним»ни бошлаб юборишган... Тўйхонанинг ҳамма ёғи гилам билан безатилган. Тўйхона лолақизғалдоқ тусига кирган...

Дилором «Москвич»нинг кабинасига кириб, эшикни қарс этиб ёпгандагина Ҳасанбекнинг ҳуши ўзига келди.

— Сизга ошиқлик ярашмас экан!— деди Дилором унга атайлаб тегажоқлик қилиб.— Биров ёнингиздагини қўлтиқлаб кетиб қолса ҳам билмас экансиз! Хаёл суриб тураверар экансиз! Билмадим, қандай қиз сизга ишониб бахтини топширар экан!

— О!—деди Ҳасанбек ясама хушчақчақлик билан.— Тақдирини ишониб топширадиган қиздан ғам емасам ҳам бўлади! Ҳеч қачон учраша олмайдиган ой билан куёш эмасмиз ахир!

Дилором Ҳасанбекка зеҳн солиб қаради. Шу тобда Ҳасанбекнинг нимасидир Дилоромга эриш туюлиб кетди. Ҳасанбек билан танишганидан бери Дилором унинг артистона ҳаракатларига биринчи маротаба эътибор бериши эди. Дилором: «Бу... бу билан яшаш...» деб ўйлади-ю, ичидан зил кетса ҳам сир бой бермади.

— Аравани қуруқ олиб қочавермасдан, сал пастроққа тушинг.

Машина ортида енгилгина чанг қолдириб, Зарафшон бўйига келиб тўхтади.

Улар дарё бўйлаб ёнма-ён юриб боришарди. Ҳасанбек Дилоромни қўлтиқлаб олмоқчи эди, у қаршилик кўрсатди. Сал нарига боришди-да, газета тўшаб ёнма-ён ўтиришди.

Дарёнинг ёйилиб тушган қирғоқларида моллар ўтлаб юришарди. Бўз ялангликда болалар варрак учиршарди... Соҳилларини ёввойи жийда, дўлана қоплаб кетган. Қирғоқлари ўпирилиб тушган ўзанда сув ёйилиб оқади. Чумчуқ ва читтаклар у соҳилдан бу соҳилга зув-зув учиб ўтадилар...

Ҳасанбек сурилиб Дилоромга яқинроқ ўтирди. Енидан қутнча чиқарди. Сўнгра камтарлик билан:

— Москвага, командировкага борганимда, атайлаб сен учун олувдим!— деди.

Дилором совғани кўздан кечираркан.

— О!.. Крестьян дио!— деди ҳаяжонланиб.— Французларнинг атири-ку? Қаттан топа қолдингиз?

— Сен учун бу нима экан...

— Шундоқ денг-а? Миннатдорман! Жуда ҳам топқирсиз-а?

Ҳасанбек шундай оҳиста гапирдики, ўзи ҳам эшитмади гўё. Дилором савол назари билан қаради ва:

— Пичирлаб шеър тўқияпсизми?— деди жилмайиб.
Ҳасанбек саволга савол билан жавоб берди:

— Бошқачароқ кўриняпсанми, Дия?

— Нега энди?.. Йўқ, ўзим...

— Мендан яширяпсанми?.. Боя бошқача эдинг, ҳозир бошқачасан?

— Қанақаман?

— Ҳалигина оловдай ёниб турувдинг! Энди бўлса...

— Энди бўлса кул босиб қолибманми?— Дилором қув табассум билан Ҳасанбекка ўғирилди.— Бирдан эсимга тушиб кетди...

— Нима тушди эсингга?

— Нима бўларди?.. Уткиржон акам-да!..

Ҳасанбек чўчиб тушди. Кейин ҳайрон бўлиб кулимсиради.

— Нима, мени синамоқчимисан?

— Нега синар эканман?.. Тўғри айтдим, Уткиржон акам бирдан эсимга тушиб кетди.

Ҳасанбек қизишди:

— Уткиржон акам! Уткиржон акам!.. Икки гапинг бирида ўшани такрорлайсан! Сенга тушунолмай қолдим! Ё у ярамас сени ҳам йўлдан ураётибдими?

— Бу нима деганингиз? Уялмайсизми? Ярамас дейишга асосингиз борми ўзи?

— Асосим бор!.. Узи ғирт тўнка! Бироқ ҳамиша истеъдод, қобилият, деб ҳаммани лақиллатиб юради! Истеъдодсизлигини яшириш учун шундай қилади! Узида жиндаккина қобилият бўлганда, аллақачон ёқларди.— Ҳасанбек бирдан ҳовридан тушди.— Қўй шу гапларни, Дия! Биз бу ерга Уткирни муҳокама қилгани келганимиз йўқ-ку ахир!

Ҳамиша лабларидан табассум аримайдиган Дилором тупдлашиб қолди. У киприк қоқмай Ҳасанбекка қаради. Кейин йиғлаб юборгудек бўлиб шивирлади:

— Тўғриси айтдинг, фақат тўғриси... Диссертаци-

ция билан истездод бир тушунчами? Сиз Уткир акамга ишбатан кучлимисиз? Фақат тўғрисини айтинг!

Ҳасанбек каловлаиниб қолди:

— Бу гаплар сенга нима учун зарур бўлиб қолди?

— Мен сиздан сўраяпман! Тўғрисини айтинг фақат: диссертация ва истездод, диссертация ва муҳаббат... Булар қаердан келиб чиққан тушунчалар ўзи?

Ҳасанбек бошқача тўн кийишга мажбур бўлди. Чуқур изтиробга тушгандек:

— Мендан нима истайсан ўзи? Нега менниг кўнглимни ваёрон қиласан?— деди ва илтижоли бир оҳангда пичирлади.— Сен, Диля, ўша Уткир акамни яхши кўриб қолибсан!.. Гапларинг ҳам пойма-пой, бир-бирига сираям қовушмайди... Мен сени тушуна олмай қолдим!

— Чуқурроқ ўйлаб, тушуниб олинг! Тушунишга ҳаракат қилиб кўринги— деди Дилором кескин.

— Китобий бўлиб қолибсан!— деди Ҳасанбек тоқати тоқ бўлиб,— Сенга айтар эдим-а, ҳадеб бўлар-бўлмас китобларни ўқийверма деб!

— Сиз эса бутунлай ўзгариб кетибсиз!— деди Дилором ва тортишиб сонига чиқиб қолган юбкасини тўғрилаб кўйди.— Бутунлай ўзгариб кетибсиз!.. Сизнингча мен китобий бўла қолай. Аммо ўзингиз ҳақингизда бундоқ ўйлаб кўрдингизми? Қимсиз ўзи?

— Билмасанг, яхшилаб қўлоғингга зирак қилиб тақиб ол!— деди у Дилоромнинг қўлоғидаги қимматбаҳо зиракка ишора қилиб.— Илмий котибман! Олимман!..

Дилором шахд билан ўрнидан турди. Ҳасанбек «Қўлоғингга зирак қилиб тақиб ол!» деганда, унинг бутун вужуди ёниб, кўз олди қоронғилашиб кетди. Негаки, Дилоромнинг тугилган кунда бу тилла исиргаларни Ҳасанбек совға қилганди. Ҳасанбек ҳозир ана шунга шама қилганди. Бу билан у: «Пулинг бўлса ана шунақа қимматбаҳо буюм тақасан, қимматбаҳо кийим киясан, қимматбаҳо совға олсан, бусиз муҳаббат де-

гани қуруқ сўз» демоқчи эди. Дилором Ҳасанбекнинг ана шу биргина шамасиданоқ, саволларининг ҳаммасига жавоб олганди... У шаҳд билан ўрнидан турди-ю, қулоғидаги зиракларни юлиб олди. Ҳасанбек: «Ҳеч нарса қилолмайсан, нари борса қайтариб берасан-да», дегандай без бўлиб турар эди. Аммо Дилором зиракларни дарёга улоқтириб юборди. Кейин бошини чапгаллаб чопқиллаганча кета бошлади. Ҳасанбек бир Дилоромга, бир зиракларга кўзлари ёниб қаради-да: «Қайтади! Йўл олис, қаёққа ҳам боради»,—деб ўйлади. Сўнгра отиб юборилган зиракларни излай бошлади. Битта зиракни топди-ю, кўзлари яшнаб кетди.

Дилором бошини ушлаганча алам билан чопқиллаганча кетиб борарди.

— Дилором! Дилором деяпман! Тўхта деяпман!— Ҳасанбек овозининг борича унинг орқасидан бақирди... Сўнгра машинасига ўтириб, унинг орқасидан қувди. Машина шаҳд билан бурилганда, қуюқ чап Дилоромни чулғаб олди, бир лаҳза Ҳасанбек Дилоромнинг қаршисида ишшайиб турар эди. У гнна-кудурат қилгандай:

— Ҳазилни ҳам билмайдиган бўлиб қолибсанми, Диля?— деди.

— Йўлимни тўсманг!

— Диля, мен ахир...

— Қочинг йўлимдан!..

— Диля! Диля... Мени энди кўряпсанми? Ҳар доимги ҳазилим-ку ахир! Машинага чиқ, бирга кетамиз!.. Бугун чап ёнинг билан турган экансан, билувдим-а, Диля! Чап ёнинг билан турган экансан!

— Кейин машинага миндирувдим деб ҳам юрарсиз!.. Илмий котибмиш! Олим эмиш! Ўғил бола эмиш!

Машина сой бўйидаги сўқмоқ йўлдан чайқалиб-чайқалиб борарди. Сукунат. Оғир сукунат. Тагини баҳорги сел ювиб кетиб, сойга қулаб тушган, аммо ям-яшил бўлиб кўкариб ётган баҳайбат ёнғоқ дарахтининг рўпарасига келиб, машина ҳам ўз залвори билан тўхтаб

қолди. Ёнгоқнинг бир шохида илиниб қолган варрак дилдираб турарди, айри жойидаги зағчанинг ипи бузилиб кетганди...

Ҳасанбек ўгирилиб орқа ўриндиқда ўтирган Дилоромга қаради.

— Дилия, оила қурсак қандоқ бўларкин-а?

— Сиз билан бу аҳволда яшаб бўладими?— деди Дилором. Унинг ичидан кучли хўрсиниқ босиб келди. Кўзларини ёш қоплади... Бир томчи ёш сурмаранг из қолдириб, ёноғига юмалаб тушди.— Биласизми? Сиз диссертация ҳимоя қилмасингиздан олдин қандай олижаноб, қандай пок йиғит эдингиз!.. Узингизни бир тарозга солиб, чоғлаб кўринг. Ҳали ҳам кеч эмас! Ҳозир бутунлай тескарисиз!.. Ҳимоя қилдингизу босар-тусарингизни билмай қолдингиз! Ҳамма ўртоқларингиздан айрилдингиз, одамларни ёмонлаб, амал кетидан қувадиган бўлиб қолдингиз!.. Қани тўғрисишни айтинг-чи, кандидатлик дипломида Семурғнинг қанотдай қанот бор эканми? Сизми... Биладан!—Дилором йиғлаб юборди.— Мени юпатмай қўя қолинг!.. Сиз ҳозир икки йўлнинг орасида турибсиз! Балки ҳеч ким билмайди деб ўйларсиз? Ҳаммани аҳмоқ деб тушунарсиз?! Орқангиздан ҳатто яқингинада ишга келган қизчалар ҳам ҳиринглаб, масхара қилиб кулишади... Нуқул «Хўп бўлади!» дейсиз. Нима, хизматдаги солдатмисиз? «Хўп бўлади!» Ҳатто кулгил! «Хўп бўлади»нинг ҳам мавруди бор, айтиладиган жойи бор! Фалончини чақириб кел деса ҳам «Хўп бўлади!», ўтир деса ҳам «Хўп бўлади!», тур деса ҳам «Хўп бўлади!» Гапимни бўлмаг! Етар деганингиз нимаси?! Ҳали сизга етиб борганича йўқ!.. Илгари хушомадгўйларни жинингиздан баттар ёмон кўрар эдингиз-ку? Энди биринчи ўриндаги хушомадгўй бўлиб қолгансиз!.. Раҳматли дадам: «Хушомадгўйлик бамисоли соғинди сизга, дастурхонингни серқаймоқ қилади. Аммо говмуш сизга ҳам тўйимли овқатлардан едириб-ичириб туринг керак бўлади. Бўлмаса қарсил-

латиб тепади!.. Худо ўшандан асрасин! Ҳеч кимга муте қилмасин!»— дердилар...

— Тилингни тийиброқ гапир!.. Агар худо бўлсанг ҳам!

— Айтаман!. Говмушни ҳам унутаётганингиз йўқ! Топганингизни едириб турибсиз...

— Оғзинга қараб гапир!.. Қим едирибди? Нимага едирибман?!

— Бақирманг. Нима, қўрқиб кетдингизми?— деди Дилором шивирлаб.— Нега ойлингингизни арра қиласиз?

— Илмий раҳбарим бўлган! Шогирд тушганман!.. Совға-салом ҳеч қачон ёмон маъно касб этганмас!

— Совға-салом ҳар ярим ойда бўладими?

— Бу ҳар кимнинг ўзига, виждонига боғлиқ! Ярим ойда совға олиб борадими, бир йилдами?.. Ҳали уйланмасимдан нега тархашлик қилиб қолдинг? Хўжайинлик қилаверма!..

— Сиз... Сиз?..— кўзлари қислиб пичирлади Дилором.— Худбин бўлиб қолибсиз! Сиз қўрқоқсиз! Тушундингизми? Сиз ўша айтган ишларни қилмасангиз пуф деб учириб юборади! Сиз мана шу жилдираб оқаётган сойдек бир гапсиз!.. Биласизми уни баҳорнинг сели тоширади. Тошқин тамом бўлгач, яна жилдираб, қуриб қолади... Негаки бу сойнинг тўлиб-тошиб оқадиган табий суви йўқ... Пақ этиб ўша устозингиз ўлиб қолса ёки бошқа ёққа ишга кетиб қолса, ким билан қандай қилиб ишлайсиз?

Ҳасанбекнинг кўзлари оч бўриники каби ёниб кетди. Рулга қарсиллатиб мушт тушириб бақириб юборди:

— Шундай дегин ҳали?! Валақла, ичингда гапинг қолмасин! Валақла!.. Падарига лаънат бунақанги турмушнинг! Булбулигўё бўлиб кетибсан ўзинг ҳам!.. Ақл ўргатмаган битта сен қолувдинг!.. Ўткиржон аканга ўргат бу фалсафаларингни! Минимум топширади! Сенга бу гапларни ўша ярамас сўтак ўргатган!..

Дилором эшикни тарақлатиб очиб, тушиб кетди. Ҳасанбек шитоб билан газ берди. Юз метрлар чамаси бориб, машинага шитоб билан тормоз босди. Машина ғийқиллаганича кўндаланг туриб қолди. У рулга бошини қўйганича бир оз турди, сўнгра кабинетнинг орқа деразасидан Дилором кетган томонга: «Қайрилиб қарармикин», деган умидда анча термилиб турди. Йўқ, қарамади!.. Дилором шитоб билан катта йўлга қараб интиларди... Дарё қирғоқларини босиб кетган чангалзорларнинг аллақарида какку сайради...

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

«Инсон умри йиллар билан ўлчанса-да, кўз очиб юмгунча ўтади-кетди! Олтмиш-етмиш йил табиатнинг мангулиги олдида бир лаҳза холос! Аммо ўша бир лаҳза умрини ниманидир тасдиқлаш, ниманидир инкор қилиш учун сарф қилиб юборамиз! Ҳаётнинг охирлаб қолганида хомчўт қилиб қарасанг халқ учун, жамият учун оз меҳнат қилганинга, бебаҳо дақиқаларининг ортиқча асабийлашишларга, аллақандай «қасос» олишларга, бағри торлик билан ўйланган бемаъни ҳаслларга созуриб юборганингни тушуниб қолиб беихтиёр оқ тортиб юборасан! Бироқ ўтиб кетган дақиқаларни қайтариб бўлмайди-ку! Ҳар бир лаҳзанинг такрорланмас ўз ранги, ўз қиёфаси, ўз нуфузи бор-ку?! Афсус, афсус... Бу аянчли ҳақиқатни жуда кеч тушуниб қоламиз. Тушуниб етганимизда эса умримиз адоғи кўрнниб қолган бўлади...»

Маҳкам Собирович ана шундай ўйлар гирдобида эди. У маҳалла этагидаги қабристонда, етти юз йиллик баҳайбат чинор пойига яқиндагина дафн этилган хотинининг қабри ёнида ўтирарди... Қабрини ҳали ўт-ўлан қопламаган. Дафн куни қўйилган гулчамбарлар сўлиб қолган. Унинг ёнида ҳозиргина қўйилган бир жуфт қипқизил дола порлаб турарди...

Бугун юртда улугвор байрам!.. Баҳор байрами! Очиқ кўнгиллар байрами!

Ҳозир «Биринчи май!» деб ёзилган байроқчаларни,

алвон-алвон шнорларни кўтариб, одамлар қизил майдондан селдай оқиб ўтишяпти.

Маҳкам Собирович деярли ҳар сафар намойишга хотини билан бирга чиқар, баъзан қизчасини елкасига миндириб олиб қизил майдондан ўтарди. Шуларни эслаб кўнгли орзиқиб кетди. Мана шу чинор айтиб берсин, тили бўлса айтиб берсин! Шу йил яшил рангга кирганидан бери мана шу мўъжазгина қабристон қанча-қанча одамларни бағрига олди? Бунча бағри кенг бўлмаса? Биз эса ҳайҳотдай заминга сиғмаймиз! Маҳкам Собировичнинг эсига яна Қоплонбек Қиличбековнинг урғу бериб: «Бир қозонда иккита қўчқорнинг боши қайнамайди! Доктор одамсиз! Билишингиз керак!» — деган гаплари келди-ю, лабларини билинар-билинимас табасум ялаб ўтди...

Аёллар бўладики, ўзининг бутун умрини, истеъдодини эри учун, эрининг камолоти учун сарф қилиб, ўзини бутунлай унутади, ўзининг ноёб орзуларини амалга оширишдан воз кечиб юборади!

Маҳкам Собирович хотинининг энг сўнгги дамда айтган васиятини эслади:

— Мен-ку, Миша, абадий истироҳатга кетяпман! Мени ҳам, сени ҳам умрингни бу бедаво дард хароб қилди! Хазон қилди!.. Мен операциядан чиқаманми, йўқми, тириклай юз кўришамизми, йўқми, худо биледи! Аммо сенга ачинаман, Миша... Сенга жуда қийин бўлади! Қизимиз ҳам балоғатга етмай қолди... Мабодо мен ҳалигидай бўлиб қолсам... Сенга ишонаман... Нега хафа бўляпсан? Сени ким айтади эркак деб?! Кўзларингни яширишга ҳаракат қилиб қолдинг? Оғир бўл!.. Ким айтади сени уруш кўрган деб! Эсингдами, Сталинграддан ёзган бир хатингда: «Мария, жангга киряпмиз, ўқ ёмғирдай ёғяпти... Ўқ ерни, дов-дарахтларни, одамларни илма-тешик қилиб юборяпти! Уликлар устидан сакраб ўтяпмиз! Битта фрицнинг кўзига найза санчиб, тортиб ололмадим!» — деб ёзган эдинг... Миша, фронт-

дан ёзган хатларингни бир донасини ҳам йўқотмай асраб қўйибман... Майли, мен розиман, уйлан! Уйлан-масанг қийналиб қоласан!.. Аммо ёлғизгина қизимни хорлама, хорламасин! — Мария чуқур тин олиб, нафасини ростлади. Мадорсизлик билан кўзларини очди.— У лагердан қачон қайтади?

— Мария, кузатганимизга бор-йўғи уч кун бўлди-ку!

— Ҳа-я, эсим қурсин! — Мария жилмайди. Лекин лабларида порлаган табассум шу қадар табиий, шу қадар маъсум ва тишиқ эдики, беихтиёр Маҳкам Собировичнинг этлари жимирлашиб кетди. «Бир кўрсам эди! Бир бағримга боссам эди лолақизғалдоққинамни!.. Ғўқ, йўқ! Чақиртириб юрма тагин!.. Кейин, сендан илтимос, Миша, менинг хонамда кичкинагина сейф бор-ку, ана шунинг ичида битта қутича бор... Келинлик пайтидаги суратим, ўшани йўқотма!.. Кейин менинг кундаликларим, сенинг фронтдан ёзган хатларинг бор... Ҳаммасини ўзимдай асра...»

Маҳкам Собировичнинг ўй-хаёлларини шитир-шитир этиб келаётган оёқ товушлари бўлиб юборди. Уткир, Уткирнинг хотини, Дилором, Аня келарди... Улар Маҳкам Собировичнинг бу ердалигини ҳечам кутишмаган бўлишса керак, бир дақиқа каловланиб жим қолишди, сўнгра гулларини қабр устига қўйиб бир оз чекинишди...

— Раҳмат! — деди Маҳкам Собирович пичирлаб. Бирдан унинг юраги ўртаниб кетди...

«Ҳар қандай одамнинг ўрни ўлгандан кейин аниқ билиниб қоларкан,— ўйларди Уткир.— Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деб шунини айтадилар-да! Маҳкам Собирович ўзини анча олдириб қўйибди!..»

Улар бирин-кетин қабристондан чиқдилар... Айри йўлга келишганда Дилором, Уткир ва унинг хотини Маҳкам Собирович билан сўзсиз хайрлашдилар. Аня Маҳкам Собировични қўлтиқлаб олди...

Маҳкам Собирович уйга келган заҳотиёқ сейфини очди... Аня кечки овқат тайёрлаб келиб, стол устига

қўйиб кетганда, Маҳкам Собирович «Кундаликлар»нинг учинчи дафтарини ўқиётган эди. У Анянинг: «Хайрли тун, Маҳкам Собирович!» — деб чиқиб кетганини сезмади ҳам...

«19... йил 18 декабрь. Ҳаво совуқ. Майда қор бўралаб уриб турибди. Миша ишга кетган. Токларимиз ҳам кўмилмай қолди. Бу йил Миша тоқларга ҳам эътибор бермади. Эрталаб, ҳаво очиқлигида ҳамма тоқларнинг зангига, шохларига картон қоғоз ўраб, сим билан боғлаб чиқдим. Совуқ уриб кетмаса гўргайди-я. Кечқурун Миша ишдан ниҳоятда хафа бўлиб келди. Жонқолига қўймай сўрайверганимдан ксйин диссертациясининг кенгайтирилган планини тасдиқлашмаганини айтди...

— Қўй, жонгинам, хафа бўлаверма,— деб пешонасидан ўпдим. Кейин қуймоқ қилиб бердим...

19 декабрь. Майнанинг сайрашидан уйғониб кетдим. Қарасам Миша йўқ. Унинг диванида «кур-кур» қилиб бароқ мушугимиз ухлаб ётибди. Иш хонасида чироқ ёниқ... Эшикни секингина очиб, кириб борганимни сезмади ҳам... Диссертациясининг планини бўяб ташлабди. Халақит бермай қайтиб чиқдим. Иссиққина мошхўрда тайёрлаб қўйдим. Бир косагина овқат сузиб қўйиб, ётоқхонага кирсам, азбаройи ҳаяжонланганидан мушукка гапириб ётибди: «Тур, Мария, тезроқ турсангчи, шунча ухлайдими одам деган!.. Топдим, топдим!» Мушук эринчоқлик билан эснаб, ўрнидан тургандагина кўзи менга тушди-ю, хахолаб юборди. Мен эркалаб: «Жиннивой!» дедим. У юзимдан ўпди...

21 декабрь. Бугун бозор. Миша кечгача уйда ишлайди. Чой-нонни, пирогни, қуймоқни иш хонасига олиб кириб қўяётгудим, нима фалокат бўлди-ю, чинни тарелка қўлимдан тушиб кетди. Чил-чил синди... Миша ғайри ихтиёрый бир ҳолатда ўрнидан турди-да, кўзлари чақчайиб бақира бошлади: «Доим шундайсан! Уйда битта ҳам қолдирмай ҳаммасини синдир! Халақит

бер... Минг марта айтсам ҳам тушунмадинг тушунмадинг! Сенга ўргатавериб ўзимга ҳеч нарса қолмади!» Унинг арзимаган чинни учун бақриб-чақришини биринчи кўришим эди. Ҳайрон бўлиб қараб қолдим. Ростини, ичимда: «Диссертация ёзаман деб бир балого йўлиқиб қоласан ҳам ҳали», деб койиндим ҳам. Дилим оғриди. Аммо у ҳаял ўтмай хонасидан хурсанд бўлиб чиқди. Менга: «Кечир, Мария, кечир! Ўзим диққат бўлиб турувдим»,— деди. Унда жаҳл билан олижаноблик ҳаммиша бирга юради. Аммо ўзи доимо: «Ҳеч қачон жаҳл-га эрк бермаслик керак», деб уқтиради...

22 декабрь. Кечаси билан қор босиб чиқди... Миша ишга жўнаб кетгач, ҳовлига чиқдим. Дарвозага кетган йўлкада Мишанинг эгри-бугри излари қолибди. Излар устига сийрак ҳарир қор пардаси қоплай бошлабди. Ҳовли саҳнидаги қорларни кураб ташладим... Кейин одатдагидек, Миша қолдириб кетган қўлёмаларни машинкалаб қўйдим. Миша азбаройи чарчаганидан бўлса керак битта сурат чизибди. (У чарчаганда ҳар хил бўлар-бўлмас суратлар чизиб ташларди.) Одатига хилоф равишда бу галги суратини йиртиб ташлаш эсидан чиқиб қолибди. Балки мени чизгани учун йиртиб ташламагандир?.. Турмуш қуриш арафасидаги суратимни чизибди. Аммо негандир сочларимни икки ўрим қилиб, елкам оша кўкрагим устига туширибди. Едидан кўтариб олган бўлса керак, у пайтда мен сочимни қирқтириб юрардим...

29 декабрь. Қир-чирларимни ювиб, сиқиб симдорга илаётган эдим, юрагимнинг шундоққина тагида бир нарса қимирлади... Юрагим орқага тортиб кетди. Қир-чирларим жой-жойида қолди. «Қимирлаб қолди,— деб шивирладим ўзимга ўзим.— Қимирлаб қолди!» Бориб диванга ётдим. Бир оздан кейин туриб ойнага қарадим. Юзимдаги парча-парча доғлар тарапглашиб, хунук бўлиб кетибман. «Эр худди меъморга ўхшайди,— деган бемаъни фикр келди тўсатдан бошимга,— шаклу ша-

мойилнингни шундай ўзгартириб юборадикки, ўзингни таниёлмай юргин!»

31 декабрь. Янги йилни кутиб олиш учун стол тuzатдим. Мишани кутяпман. Яқинларингни олиб кел, деб айтганман! Аммо ўзи ишдан барвақтроқ таъби тирриқ бўлиб қайтиб келиб қолди. Айтган гапи шу бўлди холос: «Дунёда энг ёмон пасткашлик, ўзинг ҳурмат қилмаган одамнинг юзига қараб мақташ!» — деди. Улар ишхонада Янги йил ўтириши ташкил қилишган экан. Афтидан, Миша гапирган, кимнидир мақтаган бўлса керак.

5 январь. Соат кечки ўн икки. Ётяпмиз. Мишанинг ёғоч оёғини ечиб, яра-чақаларига илиқ пахта ўраб боғлаб қўйдим. Илиқ бадан иси келади. Мишанинг қулоғига эркаланиб шивирладим: «Суюнчи бер!» «Нега?» деб сўради илиқ мудроқ аралаш. «Қимирляпти», — дедим. Хурсанд бўлиб уйқуси қочиб кетди. Қучоқлаб ўпди. Эркалади. Ёшларга ўхшаб: «Исмини нима қўямиз?» — дейди. Мен кулиб юбордим.

14 январь. Саҳармардонда турсам Миша яна ёнимда йўқ. Ишлапти. Олдида «Маркс ва Энгельс. Адабиёт ва санъат ҳақида» номли рус тилидаги китоб. Алланималарни кўчириб оляпти... Қуш уйқуси бўлиб қолган...

3 март. Бугун ток кўтардик. Мишанинг Расул Сатторов деган шогирди ёрдам берди. Ток новдаларини сим ишкомларга таради. Занглар атрофини ковлаб баъзи майда томчиларни кесиб ташлади. Зангнинг ковлаган атрофларига гувала майдалаб тўкди. Мен токнинг синган айри жойларига банклар қўйдим, уч банка ток зангидан оққан сувдан йиғиб олдим. Бу сувларга пешин оққанда сочимни ювман... Расул Сатторов филдай ишлади! Аммо мен бу одамга ҳеч тушунмайман. Ёрилиб гапирмайди: ё ичи тўла дарду ҳасрат, ёки ҳеч нарсага фаросати етмайди! Яхши гапирсанг ҳам, ёмон гапирсанг ҳам нуқул тишининг оқини кўрсатади...

Миша ишдан келгач, улар орасида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

— Ҳаммасига ўзимиз айбдормиз! — деди Миша.— Пуфлаб-пуфлаб шишириб, кўкка чиқарамиз, сўнгра настига тушира олмай юрамиз. Ўзимиз айбдор!

Расул Сатторов эса шундай деди:

— Биласиз-ку, мен гапнинг пўскалласини айтаман кўяман, Маҳкамжон Собирович, мен кичкина бир одамман, ҳечам ишми йўқ-да!

Шу билан сраларида гап тамом бўлди.

9 май. Мишани байрам билан табриқладим. Олиб келган янги костюмни кийиб, болалардай қувониб кетди. Бир кўрсангиз эди! Ҳатто бир-икки марта ойнага қараб олди ҳам!.. Кечқурун шаҳар театрига спектакль кўргани бордик... Уруш мавзусига бағишланган бу спектаклни кўриб, Мишанинг таъби тирриқ бўлиб қайтди. У нуқул бир гапни такрорлар эди: «Буларнинг назарида фрицлар ғирт аҳмоғу бизникилар фақат доно! Ғирт аҳмоқлар билан урушиб йигирма миллион йиғитнинг гулидан ажралган эканмиз-да! Вой, худойим-эй! Улар қудратли куч, машина эди, ниҳоятда қудратли эди! Ана шундай қудратли куч ва техника устидан ғалаба қозонибмизми, биз ундан кучлироқ эканмиз! Мана бу ғояни таҳлил қилиш керак эди! Мана шу ғояни!.. Вой масъулиятсиз уруш кўрмаган сўтаклар-эй!.. Уларнинг назарида уруш пақ-пуқ, пақ-пуқу ҳеч нарса бўлмагандай немисларни асир олиб келиш! Тамом-вассалом! Уруш тамом! Биз енгдик!.. Бу Иккинчи жаҳон урушида халқимиз кўрсатган буюк жасоратни авлодларга енгилелли, бўяб кўрсатишнинг ўзгинаси эмасми?! А?!»

10 май. Негадир бугун ёшлигимни, Миша билан топишганимизни, у билан ўтказган умримни сарҳисоб қилиб ўтирибман. Эҳтимол, бунга Мишанинг мени ниҳоятда хафа қилганлиги сабаб бўлгандир... Ҳар ҳолда, Миша мени ноҳақ хафа қилди... Аммо биламанки, у ноҳақлигини билиб, албатта кечирим сўрайди. Зиёли,

пок қалбли одам... Бироқ мен у билан кечган умримдан розиман. У мени ўзимга нотаниш бир дунёга олиб кирдики, мен ўз касбимдан бутунлай воз кечиб, ҳамма куч-қувватимни, ҳамма интилишларимни унинг олижаноб интилишига бўйсундирдим. Менинг Мишагинам, менинг жиннивойим...»

* * *

Маҳкам Собирович кундаликларга юзини қўйганча ухлаб ётар, гоҳ-гоҳида маъсум гўдакдек хўрсиниб-хўрсиниб қўяр эди. Кундаликнинг очиқ қолган саҳифасига икки томчи шабнамдай тиниқ ёш оқиб тушиб, секин ёйилиб кетмоқда эди...

Очиқ қолган саҳифалар...

Бу саҳифаларга Мария Акбарова нималарни ёзган бўларди?

Ҳар ҳолда, Мария дўмбоққина қизидан кейин икки-та боласини олдириб ташлаганини, сўнгра касалга йўлиқиб қолиб тортган азоб-уқубатларини, Маҳкам Собировичнинг гоҳо тажанг бўлиб, бўлар-бўлмасга хафа қилаверишларини ёзмас эди...

У эшик қўнғироғининг устма-уст жиринглашидан уйғониб кетди. Оғир ланжлик билан аранг қўзғалди. «Кундалик»ларни сейфга солиб қулфлади. Бориб эшикни очди.

— Маҳкамжон Собирович!.. Уф!.. Бекордан бекорга хавотир олиб чиқдим! Ухламабсиз шекилли?.. Чой дамлаб берай деб келувдим...

— Раҳмат, ташаккур! Қиринг...

Аня ичкарига кирди...

ИККИНЧИ БОБ

Мўмин Отабоев Муҳайё Жаббороваларникига кўчиб келганидан бери, унча кўп вақт ўтгани йўқ, аммо шу

вақт ичида бу ҳовлида ўзгача бир файз пайдо бўлди. Бу уйдан, аёлларнинг таъбири билан айтганда, «эркак нси келиб қолди».

Мўмин пахса деворга чангал бўлиб чирмашиб кетган наъматакларни бутади, қўшни ҳовлидан бу ҳовлига булутдай осилиб тушган, шохларни чирмовуқдай босиб кетган зарпечакларни юлиб, тўдалаб олов қўйиб юборди, атиргулларни кесди, ҳовли саҳнига тўшалган мусулмон ғишларнинг ёриқларидан патила-патила бўлиб чиққан ажриқларни қиртишлади, баргизубларни авайлаб, илдизи билан кўчириб олиб, девор тагидан чашма бўйларига ўтқазди, аллақаердан ялпиз топиб келиб баргизубларнинг ёнига экди... Пахса деворни суваб, оқлади, деразаларни бўяди... Муҳайё эса бозор-ўчарга югуравермайдиган бўлиб қолди, пул беради, Мўмин рўзгорга керакли нарсаларни бир зумда олиб келади...

Мўмин бу ишлардан порози эмасди, ҳаммасига вақти етарди, улгурарди. Муҳайё унга қатъий дарс жадвали тузиб берган, бунинг устига вақти китоб кутиб, соатлаб кутубхоналарда ўтмасди. Муҳайё Жабборованинг бой кутубхонаси унинг учун беминнат хазина эди... Кичик илмий ходим бўлишига қарамасдан ҳафтада бир кун унга ижодий кун берилганди, у шу куни қимирламай уйда машқ қиларди. Бу Мўминга Қоплонбек Қиличбековнинг мурувватларидан бири эди.

Қисқа вақт ичида Мўмин совет шарқшуносларининг, текстологларининг анча-мунча асарларини ўқишга улгурди. Аммо унинг олдида энг қийин бир муаммо турарди: бу — араб ва форс тилларини ўрганиб, мағзини чақиш, қўлёзмаларни бир-бирига солиштириш эди. Бунинг учун аввал араб графикасини ўрганиши лозим эди... Мўмин ана шуларни ўйлаганда, юраги орқага тортиб кетар эди...

Қоплонбек Қиличбеков қатъий белгилаб қўйганидек, Муҳайё Жабборова махсус машғулот ўтказа бошлади.

— Хўш, мулло йигит, машғулотга тайёрмисиз? —

Муҳайё Жабборова ҳар галгидек табассум билан кириб келди Мўмин турадиган уйга.

— Тайёрман...

— «Бошладик, ёзинг! Алиф, бе, се... Мана мундоқ ёзилади. Қўлингиз совқотгандек бунча қалтирайди?.. «Алиф» сўзининг бошида келса, мана мундоқ ёзилади, сўзининг ўртасида бундоқ, охирида эса мана бундоқ ёзилади... Устига забар белгисининг нега қўйилишини кейинги машғулотда алоҳида ўтамиз... «Бе» белгиси эса мана мундоқ ёзилади. Сўзининг ўртасида келса икки қаноти синиб, ўртасига битта нуқта қўйилади... Охирида ҳам шаклини ўзгартиради. «Се»да эса нуқта бўлмайди, мана мундоқ ёзилади. «Сод» қаттиқроқ, мана бундоқ ёзилади! Нега бунча титрайсииз? Дадил ёзинг, эркин ҳаракат қилинг! Ё совқотяпсизми? Жемперимни ечиб, елкангизга ташлаб қўяйми?..

— Йўғ-э! — Мўмин хижолат бўлиб кетди.

— Қани, овозингизни чиқариб такрорланг!

— Алиф, бе, се...

— Ёзинг, қайта-қайта ёзинг! Шакллар қачон, қаерда, қандай ўзгартирилишига мана бу китобдан мисоллар топинг! Мен кутиб тураман...

Мўмин машғулотга берилиб кетди. Ичида: «Алиф, бе, се», дея такрорлай бошлади.

Муҳайё ойна олдида бориб, қоп-қора сочларидаги тўғноғичларни тўғрилади, ойнага орқасини ўгириб бемалол қараб турди. Атлас қўйлаги тирсиллаган баданига ёпишиб турарди. Ойнадан Мўминнинг кўкрагини столга берганча мутолаа қилаётганини, онда-сонда сочини беш панжаси билан олдинга тараб қўяётгани акс этарди.

Муҳайё Мўминнинг ўтиришини ойнадан бир оз кузатиб тургач, бориб диванга ўтирди. Йиғилиб қолган чойшани қўли билан текислади.

Деразадан серюлдуз осмон, тунука том тепасида осилиб турган бир парча булут, ўрик тепасига кўтарилаётган тўлин ой кўринади... «Тавба,— ўйлади Му-

ҳайё.— Ой қанча тўлишса, доғлари ҳам шунча тиниқ кўринади-я!»

Унинг хаёлига тўсатдан бир шоирнинг мисралари тушиб кетди:

Эркакнинг овози чиқмаса уйдан
У ерда ҳокимлик қилар бўм-бўшлик.
Гўё бебаҳрадир ўй, юрак, куйдан,
Гиёҳлар шитири бермас сархушлик...

Муҳайё биринчи сатрдаги «аёлнинг овози» жумласини «эркакнинг овози» деб ўқиб юборди. Ўзи сезмади. Нотўғри ўқигани хаёлига ҳам келмасди... У ҳозир табиатнинг ниҳоятда тозалигидан, тиниқлигидан, мусаффолигидан таъсирланиб кетган эди. Ҳали Мўминга ҳарф ўргатаётганда, димоғига урилган эркак иси ҳам кўзини тиндирмоқда эди. Муҳайёнинг хаёлига: «Қани, шундай мусаффо ҳавода ўз севгилинг билан айланиб к-рсанг!» деган фикр лип этиб келди-ю, ўзидан-ўзи жилмайди. Қаҳ-қаҳ уриб кулгиси, қўли етса-ю, ўша паға булутларга юзини қўйиб, майин кафтлари билан силагиси келди...

Мўмин эса биринчи синф боласидай ҳижжалаб овозини чиқариб такрорлаётганди:

— Алиф, бе, се...

Муҳайё туриб, унинг ёнига борди:

— Такрорляпсизми?

— Айтиб берайми?

— Урганган бўлсангиз бўпти! Энди бошқасига ўтаниз...

— Муҳайё опа, нега шу нарсаларни мактабларда ўргатишмайди-я?

— Ҳамма бало ана шунда-да!

— Ахир мактабларда бир соатдан ўтишса ҳам ўнинчи синфгача балодай ўрганиб олардик! Қўшимча соат қилиб ўтишса ҳам бўлади-ку!

— Бир қанча хаттотлик мактаблари бор, буларнинг барини таг-туғи билан тушунтириб ўтиш керак! Тил қотиб қолгандан кейин ўрганиш қийин бўлади!

— Сиз қандай қилиб ўргангансиз?

— Менинг аямлар эски қўлёзмаларни, диний китобларни равои ўқий оладилар. Мактабга бормасимданоқ ҳарфларни, ҳарф уриштириб ўқини ўргатган эдилар... Бўлди, энди, бошқа ҳарфларга ўтамиз. Вақт кетяпти!

Ой том тепасига чиқди. Нага булутни шамол тўзатиб юборди, ой кўтарилиб юзи тиниқлашган сари, юлдузларнинг ранги хиралаша борди.

— Ёзинг! — деди у Мўминнинг тепасига келиб, у жемперини ечиб бир қўлни Мўмин ўтирган столнинг суянчига, иккинчи қўлни стол зиҳига қўйиб, донадона талаффуз билан айта бошлади. — Лом, мим... Ёзингизми? Ёзинг: лом, мим...

— Ёздим!..

— Сиз «лом» эмас, «нун» ёзибсиз! Олдинги машғулотларда айтганим дарров эсингиздан чиқибди! «Лом» мана бундоқ ёзилади!

Муҳайё энгашиб ёзмоқда эди, унинг олов нафаси Мўминнинг юзига уриларди, унинг лорсиллаган кўкраги Мўминнинг ўнг елкасини зилдай босиб турарди, Мўмин ҳеч нарса билмагандай юзини сал четлаштирди.

— Ёзинг! «Лом» қандай ёзиларкан?.. «Мим»-чи?!

— Мана бундоқ ёзиларкан! «Лом» илмоққа ўхшаркан-а?

— Ҳа, илмоққа ўхшайди, ёзинг!

Мўмин оғзида қандай сўз чиқаётганини мутлақо билмасди, лаби қимирларди-ю, бироқ бу лаблар орасида қандай товушлар чиқаётганига ақли бовар қилмасди. Нуқул чулдиради. «Ёздим! Мана бундоқ ёзиларкан-а? Аммо қизиқ экан!» — дер эди-ю, нима қизиқлигига ақли етмасди. Қулогининг кичида бироз ногора чалаётгандай шапқилларди, борлигини қайноқ бир ҳис чулғаб олганди, бошига бир фикр келмас, фикрлаш қо-

билиятдан маҳрум бўлиб қолганди. Кўз олдини хаёлий ҳарир тўрлар қоплаб олган, бу тўрлар қор шаклида жи-мирлаб турувчи гуллардан тўқилган эди...

— «Мим» қандоқ ёзиларкан? Ёзинг!

Муҳайё йигитнинг ўзидан кетаётганини сезиб қадди-ни тиклади. Унинг ёзганларига қараб турди-да, «қайта-қайта ёзинг», деб чиқиб кетди.

* * *

...Мўмин бир оз жунжикиб, оқ чойшаб ёпилган кўрпа орасига кирди, оёқларини йиғиштириб олиб ўралиб ётди, баданидан сал илқ ўтди... Қадрдон Ойқишлоғи, дадаси, аяси, синглиси Ферузани эслади. Сангзорнинг айланиб оқадиган жойларида майкачан бўлиб балиқ тутганлари, кийимлари орасига кириб кулча бўлиб ётган чипор илон, Нурота тизма тоғларининг анвойи кўкатлар солланиб ётган ёнбағирларида қорга ботиб қолганлари элас-элас хаёлидан ўтаркан, кўзларини роҳатбахш мудроқ элита бошлади...

Мўмин ўша Нурота ёнбағирларида ровоч юляпти, ҳув ана у ботиб қолган қорли чўққида бўри думини қисиб, юқорига қараб турибди, арчазордан қуюндай отилиб чиққан тоғ эчкиси чўкаётган қорга ботиб қолди, нариги яйдоқ қоядаги сор бургут вазминлик билан кўтарилиб, чўққидаги бўри ва тоғ эчкиси атрофида қора булутдай айлана бошлади, бўри қулоғини чимириб дарага уриб кетди, тоғ эчкиси сакраб-сакраб арчазорлар ичида ғойиб бўлди, бургут чақчайган оч кўзларини тикиб, Мўмин устида айланиб қолди, у гоҳ пастлашиб, гоҳ кўтарилиб, ҳайбатли қанотлари билан Мўминни уриб ағдариб кетди-да, ёй шаклида қуюндай айланиб келиб унга човут солди...

Сор бургутнинг ўткир тирноқли панжалари орасида Мўмин типирчилармиш, ранги қум ўчиб, ўзини йўқота-ёзганмиш... Бургут эса:

— Қўрқма! Қўрқма, полапонгинам, мен сени учишга ўргатаман! — дер эмиш...

Бургут шундай дер эмишу баланд-баландга, шамол тўзитиб ётган булутлар ортига Мўминни олиб чиқиб, яна ташлаб юборганмиш, Мўмин қўрқинч аралаш «дод» дер эмишу овозини ҳеч ким эшитмасмиш...

Мўмин қора терга тушиб алаҳларди, бурун парраклари тез-тез очилиб ёпиларди. Кўкраги бир қарич кўтарилиб тушарди... У жонҳолатда «Вой дод!» деб қичқириб юборди-ю, сапчиб ўрнидан туриб кетди, пешонасидан шаррос тер қуюларди...

У бир оз каловланиб ўтиргач, ҳовлига чиқиб, водопроводнинг муздек сувига юз-қўлини ювиб келди. «Шунақаям бемаъни туш кўрадимми одам?» — деб фикринди, ўзидан ошқора нафратланиб кетди...

У яна ётди. Кўрпа ичига бошини ўраб, ғужанак бўлиб олди. Кўзига ҳадеганда уйқу келавермади.

* * *

У эрталаб қовоқлари шишган, кўзлари помидордай қизарган ҳолда ўрнидан турди, боши қовоқарининг инидай ғувиллаб ётарди. Ишга борди. Ўзини дадил тутиб ичкарига кирган эди, Шакар бобога дуч келди. Шакар бобонинг тоби йўқ эди, сал тузалибди-ю, ишга чиқибди.

Шакар бобо Мўмин институтга ишга келган куни қандоқ бўлса, бугун ҳам худди ўшандай формада эди: бошида чуст дўппи, эгнида қалин сариқ гимнастёрка, белида беш юлдузли аскарча камар.

— Ишлар қалай, отам?

— Раҳмат, бобо!.. Ўзингиз тузалиб кетдингизми ахир?

— Тузаламиз-да, отам! Тузалмай қаёққа ҳам борамиз?.. Бизлар пўлатдан, нақ пўлатнинг ўзгинасидан!..

— Соғ-саломат бўлинг, бобо! Бир бориб кўриб кела олмадик ҳам! Кечирасиз-да, бобожон!

Шакар бобо мийиғида кулиб қўйди, мўйловини осойишталик билан бураб олган бўлса-да, асабийлашиброқ гапирди:

— Ана холос, отам!.. Қалай, мен ишга келмаганим-да сизни хафа қилиб қўйишмадими, отам?

— Йўқ, бобо...

— Ана, айтмадимми чарчоқ кўринасиз, хомушсиз деб!.. Гапларингиз ҳам уйқуда пичирлаётгандай... Ёки келин хафа қилиб қўйдими?

— Қанақа келин?..

— Э, ҳа, ҳали уйланмагансиз-а?.. Гапнинг хулосасини айтганда, отам, кечроқ уйланишнинг ҳам фойдаси бор, ҳам зарари! Бир ҳисобда барвақт уйланган ҳам маъқул, ҳам маъқул эмас!.. Тажрибаларим шуни кўрсатиб турибди! Маъқул томони шундаки, турган-битгани мазза! Номаъқул томони эса жизза! Жиззалигининг маъноси шундаки, у куйдиради, ёндиради, хўпга қўшилган ҳўкиздай бир қозик атрофида айлантиради-қўяди! Бир томон жизза бўлса ҳам уйланган маъқул!.. Эҳ-ҳе, бизларнинг ёшлигимизнинг нимасини айтасиз? Онамининг дийдорини бир ойда бир марта кўрармидик ёки йўқ? Умримиз эгарда ўтарди! Ҳали фалон қишлоқни босмачи босибди, ҳали фалон қишлоққа ўт қўйиб юборишибди, ҳали фалончининг қизини бўғизлашиб кетишибди, ҳали фалон фирқаларни сазойи қилиб ўлдиришибди!.. Гапнинг хулосасини айтганда, мана шунақа, отам!.. Биз уларни қувлардик, улар бизларни пойларди!.. Охири чиққан жойига олиб бориб кирғизиб келдик-ку!.. Ана шундай, отам!.. Ўт-олов эдик! Эгарнинг устида олов бўлиб ёниб юрардик!.. Сизларга ҳайронман, эрталабдан хомуш бўлиб ишга келасизлар! Худди кечасминан жувоз ҳайдагандай!.. Қани айтнинг-чи, отам, эрталабданоқ ишга чарчоқ бўлиб келиб, ҳукумат топшириб қўйган вазифаларни бажариб бўлармиди? Бирни кўриб мингта чумак уради... Назардан тушиб қолмаслик керак! Бир назардан тушдингми, тамом-васса-

лом, аллақандай ковакларда қолиб кетаверасан! Мана, менинг ўзимдан қиёс олайлик, отам! Ҳар байрамда, чунончи, Армия кунидами, Биринчи майдами, Ғалаба кунидами, ишқилиб қуруқ қолмайман. Жонажон ҳукуматимиз Фахрий ёрлиқми, медалми, орденми, унутмай бериб туради! Кўзларимга суртиб-суртиб тақиб юраман! Гапнинг хулосасини айтганда, отам, ана шу мукофотларни топширишаётганда хурсанд бўлиб кетаман! Азбаройи қувонганимдан ҳўнграб юбораман! Этларим жимир-жимир қилиб кетади!.. Қандай бахт-а? Биласизми, отам, бу бахт ҳаммага ҳам насиб қилавермайди... Насиб қилганга қилади!.. Насиб қилмаганлар ҳам бор! Улар боя айтганимдай, деворларнинг ковакларида юришади... Улар аламзада бўлиб қолган одамлар! Зиғирнинг гулидай ютуғингдан ҳам, озроққина хурсандчилигингдан ҳам ғашлари келаверади! Гапнинг хулосасини айтганда, отам, бундай одамлар тегирмонга тушсалар ҳам бутун чиқадилар! Уларни ўтга солиб куйдириб бўлмайди, болта билан чопиб бўлмайди. Соядай гап! Мен-чи, отам? Мен ҳозир ҳам партизанман!.. Қипқизил партизанман, аяб ўтирмайман! Мени пенсиядаги бир чол деб юрганлар чучварани хом санабди! Шакар бобонг билиб-билиб, топиб-топиб гапиради!..

УЧИНЧИ БОБ

Ҳаёт ўзининг улуғвор осойишталиги ва шиддати билан давом этарди...

Қоплонбек Қиличбеков академикликка номзодлар рўйхатида ўзининг исм-фамилиясини кўриб шошиб қолди, сўнгра ўзини босиб олиб, ҳеч нарсадан хабари йўқдек ҳовлига чиқди. Шанбаликка келган ходимларнинг олдига бориб, виқор билан саломлашди. Еш-ялангларга пиҳолни қандай ўтказиш кераклиги ҳақида босиқлик билан маслаҳат берди. Кўзи бирдан чинор тагида қийшайиб гуллаб турган олчага тушди-ю:

— Қани, Ҳасанбек, бу ёққа келинг-чи!— деди.

— Хўп бўлади!

— Хўш, қани менга айтиб беринг-чи, мана шу ажойиб боғимизнинг бир бутун гўзаллигига нима халақит бериб турибди? — деб сўради.

Ҳасанбек Саидов кутилмаганда шошиб қолди. Устозининг юзига кўз қирини ташлади. Ҳеч қандай маъно уқиб ололмай, кўзларини олиб қочди. Ҳеч ким эътибор бермаяптимики деб атрофга аланглади. Ҳамма ишини қўйиб, Ҳасанбекнинг оғзини пойларди. Ҳасанбекнинг бурнига реза-реза тер тошди.

Ходимлар эътибор бериб турганини сезган Қоплонбек Қиличбеков атайлаб овозини яна ҳам кўтариброқ сўради:

— Ана шу бир бутун гўзалликка нима халақит бериб турибди? Мен сиздан сўраяпман!

Ҳасанбек калавасининг учини йўқотиб қўйди. «Бу билан нима демоқчи? Бу савол ҳозир нега зарур бўлиб қолди экан? Ёки бирор нарсага шама қилаётибдими?»— деган фикр бошидан лип этиб ўтди-ю, чинор тагида ёнбошлаб ўсаётган олчага кўзи тушиб қолди. Бир вақтлари шу масалада гаплашганларини эслади. Ҳасанбек жавоб беришга улгурмасиданоқ, профессор қаҳ-қаҳ уриб, момақалдироқдай гулдураб юборди. Бунга жавобан кимдир самимий кулди, кимдир елкасини қисди, кимдир хушомад қилиб жилмайди...

Ҳасанбекнинг бахтига ичкаридан Дилором чиқиб, профессорни чақириб қолди:

— Қоплонбек Қиличбекович!.. Сизни Аббосхон Азизхонович телефонга сўраяптилар!

Қоплонбек Қиличбеков хонасига шошилди. Трубкада Аббосхон Азизхоновнинг дўриллаган овози эшитиларди:

— Ҳозир газетада номзодингни кўриб қолдим! Табриклар!.. Табриклар!.. Ҳа, ҳа, биз ҳам шанбалик қилаяпмиз!.. Узларинг чарчамаяпсизларми?.. Дўстим, сенинг баҳонангда кичкина дастурхон ёзмоқчи эдик. Йўқ, йўқ!

Кўпчиликмас: беш-олти киши бўлади!.. Сен билан мас-лаҳатлашадиган ишим ҳам бор. Вақтини ўзинг тайин қил. Кейинги ҳафтагами, ўн кундан кейинми, менга барибир. Вақтингга қара.

Профессор вақтни кейинроқ маълум қилишини айтиб трубкани жойига қўйди-да, шошилиш чiqиб кетаркан, Дилором унга телеграмма узатди.

— Қайтиб келганимдан кейин берарсан, қизим...

— Ҳукумат телеграммаси, Қоплонбек Қиличбекович!

Профессор телеграммага кўз югуртирди:

«Азиз аррадош дўстим, академикликка номзоднинг қўйилганини кўриб бошим осмонга етди. Муваффақият тилайман. Азизим, мендан аҳвол сўрасанг, иш чатоқроқ. Даволаняпман. Кўришгунча хайр. Қаҳрамон Отабоев».

«Оббо кадрдоним-эй! Ажойиб одам-да лекин ўзиям! Бугунги ишни эртага қолдирмайдиган хилидан. Зўр одам-да!.. Даволаняпман дебдими?.. Ҳеч касалдан чиқмади-чиқмади-да! Айтгандай қаттиқ йўтали тутиб турарди-ку?!» — бир зум ўйланиб қолди Қоплонбек Қиличбеков. У яна кўчага чиқди, мусаффо ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Феруза осмонда арғимчоқ солиб ўтаётган турналарнинг «қир-ров, қир-ров» деган садоларига қулоқ солди, уларнинг ёй шаклида учиб боришларига ҳавас билан қараб қолди.

«Хаҳ!» — профессорнинг кўзи хотиржам келаётган Маҳкам Собировичга тушиб қолди-ю, ранги ўзгариб, ўзини ичкарига олди. Хонасига кириб, қайтиб чиқди-да, Дилоромга:

— Қизим, ким сўраса ҳам йўқлар, деб айтинг! — деб, эшикни ичкаридан қулфлаб олди. «Нуқул оёқ остидан чиқиб юради-я! Афг-ангорини кўрсам диққат бўлиб кетаман! Бу қандай фаросатсиз одам ўзи, а? Кўряпсанки, раҳбарга ёқмаяпсан, секингина ариза бериб, яхшиликча бўшаб кетмайсанми?» — ўйлади Қоплонбек Қиличбеков.

Бу орада Маҳкам Собирович ишлаётган ходимларнинг олдига бориб қаддини тиклади-да, нафасини ростлади. Сўнг Ҳасанбек Сандовга буклоглиқ газетани бигиз қилиб узатди:

— Илм даргоҳига болта кўтариб кирмайдилар, ўғлим! — деди. Бир лаҳза ҳамма ёпирилиб уларни ўраб олди.— Ҳали она сутингиз оғзингиздан кетгани йўғу бижиб кетибсиз!.. Бу тақризми ёки фельетонми?.. Биласизми, Горький академиядан ҳайдалганда, Чехов билан Короленко академикликдан воз кечган эдилар!.. Қандай буюклик, қандай жасорат... Уз манфаатини, мансабни ўйлаган одам бундай ишни қила олмайди... Қалам ушлаган қўл тиг ушлаган жарроҳнинг қўлидай пок, ҳалол бўлиши, бемаъни фикр таъсирида титрамаслиги керак! Олим одам ҳалол бўлиши шарт! Ноҳақликка қарши курашиш керак! Сиз бўлсангиз уни тарғиб қил-япсиз! Биласизми, совет врачлари энг ашаддий душманларини операция қилаётганларида ҳам бурчларига содиқ қолишади! Ҳалоллик билан тиг ушлайди!.. Сиз бўлсангиз аллақандай майда-чўйда гина-кудурат, рашк, ғайирлик деб Уткир Илҳомовнинг жамоатчилиқ илиқ қарши олган монографиясини фельетон қилибсиз! Матбуотдаги ўртоқларнинг кўзлари қаёқда экан, билмадим! Ҳар бир виждонли одам бундай ишга қўл урмайди! Бундай ишга қўл уриб ўрганган одам онасини ҳақорат қилишдан ҳам тоймайди! Бу гапни у қулоғингизга ҳам, бу қулоғингизга ҳам қуйиб олинг, ўғлим! Ҳали ёшсиз, келажакнингиз олдинда!..

Кимдир: «Вой бақраймай ўт тушгур! Уткир акамни фельетон қилибдими?» деса, яна бири: «Дипломи бўлгани билан Уткир акамнинг битта тирноғига ҳам арзитайди!» — деб тўнғиллади.

Дилором аллақандай бир қуриб қолган гул булоқчасини ўйнаб дугоналари олдига оловдай ёниб келмоқда эди, унинг турмакланган жигарранг сочи ҳарир тўр

ичида товланарди, хиёл қимтинган ғунча лабларида тилла тишларининг акси жиллоланарди.

Ҳасанбек билан унинг муносабатларини ҳамма яхши билгани сабабли ўзларини тийиб унга ётсираб қарашди. Ҳасанбек ходимларнинг кўзига боқиб, ўзига ҳамдардлик қилаётган бирорта ҳам хайрихоҳни учратмади. Бунинг устига пайт пойлаб тургандек, хушчақчақлик билан келаётган Дилоромни кўрган заҳотиёқ, адои тамом бўлди... Соё соҳилида юз берган похушликларни орадан кўтариб ташлаш учун ҳали ҳам бир оз имконият бор эди, энди умидлари батамом узилди. Дилоромдан хайрихоҳлик кутиб бўлмасди, унинг хушнуд қиёфасини кўрган Ҳасанбек: «Ҳали ўқимабди, авзойидан маълум! Узим ҳам аҳмоқман!.. Қоплонбек Қиличбековга «ёзган эдим, газеталар босмади», деб қўя қолсам бўларди-ку! Узимда ҳам бир қамчи бор-да лекин. Кандидатлигини ёқлаб олса олавермайдими? Менга нима? Менинг номимни тортиб оляптими? Унга мен чўнтагимдан ҳақ тўлаяпманми?! Бу қовоқ бош ҳам донм кеч ишлайди-да! Падарига лаънат илмий котиблигини! Оддий ходим бўлиб, тинчгина ишлаб юрсам ҳам бўлаверади-ку!»

Дилором маъсум болакайлардек қувноқлик билан келиб Муҳайё Жабборованинг елкасидан қучди:

— Нима бўлди! Чарчаб қолдиларингми? Мана, ёрдамга ҳам етиб келдим! — деди. Аммо у дугоналари кўзларидаги ёт қарашни бирдан сезиб қолди-ю, титраб кетди.— Нима бўлди? Нима бўлди ўзи? Айта қолсаларинг-чи! Бўлмаса ҳозир тарс ёрилиб кетаман!

— Уша туғилган кунингда юз берган мунозараларнинг давоми,— деди пичирлаб Муҳайё.

Дилором шартта бурилиб Ҳасанбекка тикилди.

Шу пайт мисрангга суянганича чўян ҳайкалдай қолиб турган Расул Сатторовнинг зардаси қайнаб, жазаваси тутиб кетди. У «Робот»га ўхшаб юриб келди-да буклоғлик газетани Маҳкам Собировичнинг қўлидан олди, ўқрайиб турган кўзлари косасидан кетди, дўр-

доқ лаблари қайроқ тошдай бир-бирига урила бош-
лади:

— Бу ғирт нодонликнинг ўзгинаси! Ҳамма бало ман-
сабпарастликда! Бу бало таладли кадрларнинг белини
синдириш пайида бўлади. Негаки, улар ўсиб кетса эр-
тага уларнинг жамолга соя тушиб қолади!.. Маънавий
кўлами кенг одамдан мана шунақа бемаъни иш чиқа-
дими? Чиқмайди! Чинакам истеъдодли одам ич-ичидан
бир-бирини ҳурмат қилиб юради, орқасидан гапирмай-
ди. Қалласида ҳеч вақо йўқ «дипломли» кандидатлар-
дан ҳар бало кутиш мумкин! Бундай одамларнинг қў-
лига папка, бошига шляпа бермаслик керак! Ўзи қип-
яланғоч бўлса ҳам, бошқаларнинг сал йиртиғига кулиб
юради! Мен сизга неча маротаба айтганман, Маҳкам-
жон Собирович, мана шунга ўхшаган пўкакларга овоз
бермайлик деб! Сиз олижаноблик қилиб: «Шу ҳам бўл-
син. Лойқа бўлса ҳам тўлиб оқсин!» — дер эдингиз!

Расул Сатторов газетани ғижимлаб ичкарига, Қоп-
лонбек Қиличбековнинг кабинетига бораркан, тинмай
жавварди...

Қоплонбек Қиличбеков деразадан ҳамма нарсани
кузатиб турганди. У овозларни эшитмаса ҳам, нима гап
бўлаётганини англаб ғазабланар, шогирди Ҳасанбек
Саидовни койирди: «Сен ишончимни оқламадинг! Ким
ўргатган сенга оғиздан чиққан заҳотиёқ дарҳол амалга
оширгини деб? Жаҳлим чиққайда айтсам айтгандирман!
Ҳамма иш жойида эди! Ҳатто менинг эсимдан ҳам чи-
қиб кетган экан!.. Ким айтган сенга пашшадан фил
ясагини деб! Ишдан бўшатиб юбориб тинчиган эдим!..
Нима қилардинг ётган илоҳнинг бошини босиб? Йўқ,
сени қуритмасам бўлмайди! Кўрларча қилган ишла-
ринг учун «мукофот» бериб, эртага мажлисда пўста-
гингни қоқай! Кўзингни мошдай очиб, кичик ходим-
ликка тушириб қўяй! Қани бу ходимларимизда қандай
акс-садо бераркин?!»

— Биласиз-ку, мен гапнинг пўскалласини айтаман

- қўяман! — Расул Сатторов Қоплонбек Қиличбеков билан қабулхона остонасида юзма-юз келиб қолди. Профессорнинг қўшоғиз милтиқдай совуқ кўзларига кўзи тушди-ю, дами ичига тушиб кетди.— Биласиз-ку мен..

Профессорнинг юзлари сал ёришиб, лабларига табассум қалқди:

— Нимани биласиз, Расулжон?..

— Биласиз-ку, мен гапнинг пўскалласини айтаман қўяман, Қоплонбек Қиличбекович!.. Бугун шанбалигимиз зўр ўтди!.. Жуда зўр ўтди! Агар рухсат берсангиз поликлиникага бориб келмоқчи эдим!

Қоплонбек Қиличбеков Расул Сатторовнинг нима учун олдига келганини ҳам сезарди. Шунинг учун шилимшиқ бир нарсага қўли тегиб кетгандай жирканди:

— Поликлиникага бориб келишни ҳам мендан сўрашга уялмадингизми? Бир-икки маротаба мендан сўраб юрганмидингиз? Боравермайсизми борадиган жойингизга!..

Профессор Расул Сатторовнинг орқасидан нафрат билан ижирганди...

ТУРТИНЧИ БОБ

Уткир майкачан бўлиб олиб, икки жўяк бодрингнинг тагини чопди, нам кесакларни қўли билан уқалади. Бодринглар сап-сариқ бўлиб гуллаган, баъзи кўчатлар ҳосилга кира бошлаган бўлса ҳам, ҳали учларидаги қорайиб қолган гул попукчаларини ташлаб юбормаганди...

У қаддини ростлаб, сўлиш олди, яхна чойдан ҳузур қилиб симирди, айвон остонасига ўтириб, сигарета тутатди. Елкаларидан, бўйнидан, жингала-жингала сочларидан буғ кўтарилди...

Хотини бош кўтармай пиёз ўтоқ қиларди. Юлиб олган бегона ўтларини жўякларга ташлаб тўдаларди.

Азиза қаддини ростлаб эрининг ҳузур қилиб ўтирганини кўрди-да, этагини қоқиб келди.

— Худди ҳаммомдан чиққандакисиз-а?.. Бунча терлаб-пишиб кетмасангиз? Бу сизга қалам-қоғоз эмас, юмшоққина стулда ўтириб ёзиб ташмайверсангиз! Бунинг отини ўз номи билан меҳнат деб қўйибди! — деб жилмайиб ҳазиллашди.

Уткир хотинининг терлаб, энгашиб ўтоқ қилаверганидан қатлам-қатлаи бўлиб кетган бўйнига қаради-да, ҳазилга ҳазил билан жавоб берди:

— Аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ!

— Нима қипти ўзимга?

— Ойнага бир қарасанг өйтиб беради-қўяди!.. Ҳалиям эртаю кеч нахга далаларида ишламайсан одамларга ўхшаб! Ишласанг борми?..

— Ишласам ишлайвераман-да! Одамни иш ўлдириб-дими?

— Сал ўзингга келиб қолдинг. Бўлмаса «Ўз оти билан бунини меҳнат деб қўйибдилар-да» демагин-да! Кетмон чолиб қўлини қавардимиз?

— Кетмон қавартирса ҳам бақувват қилади! Қаламингиз бўлса одамнинг ичидагиси борми, калласидаги борми, барини зулукдай сўриб олавераркан!.. Барини сезиб юрибман!

— Мен-ку кетмонни дўндириб чопа оламан! Аммо ҳамма ҳам қалам билан ишломмайди-да.

— Бўлмаса сиз мендан яширган сирларингизни қаламга айтаркансиз-да?.. Ҳали кундошим йўқ деб юрсам, топилиб қолди! Барини билиб юрибман!..

Уткир кулиб юборди. Ҳовлини босиб кетган бахмалдай майса-ғиёҳларни босиб, водопровод тагига борди, белигача чўмилди, кейин олча тагига қўйилган тахта каравотда чалқанча тушганча хаёл суриб ётди.

Том тепасида, баланд-баландда ыаррак парилларди, оқ уюрдай булутлар тўдаси осойишталик билан юзиб

Ўтмоқда, кўчанинг нариги томонидаги бедазор тепасида калхатлар ёй бўлиб айланмоқда...

Қуёш юмшоқ булутлар тепасига кўтарилганда, Уткиргга олтин қасрдай туюлиб кетди... Унинг хаёлига яна болалигидаги Олтин қаср, олтин ёлли самаи от, ўроқ иккига бўлиб юборган полапон, анҳорга қизариб ботаётган қуёш келди... Арқонни белига илондай ўраб олган тоғасини эслади...

Уткирнинг юраги сиқилиб кетди. Ўрнидан туриб, айланиб келиш учун кўчага отланди.

— Рангингиз бунча ўчиб кетди? — деди хотини куйишиб.— Сизга гап кор қилмас экан ўзи! Неча марта-лаб айтаман-а, терлаганда совуқ сувга чўмилманг деб!

— Йў-ўқ!.. Дарров қайтаман!

— Тез қайтинг бўлмаса! Овқат сузаман!

Уткир кўчага чиқиб, кенг ва кўм-кўк бедазорга тикилди. Чор-атроф сокин. Лолақизғалдоқ офтоби ўтиб кетган бўлса ҳам, кун лоҳас — ланж қилиб, бутун вужудни бўшаштиради... Фақат ана у варрак учираётган, чиллак, лаппар, ҳай-зув ўйнаётган болаларгина ҳеч нарсага эътибор бермайдилар, ўзларининг кўнгил очувчи машғулотлари билан бандлар...

Уткир-чи?

У бу ёшда тоғасининг қўйларини боқарди, пичан ўрарди, ўша тоғасининг меҳнат ҳақиға колхоз омборидан берилган буғдойни эшак аравада олиб келарди... Тоғаси олиб келинган буғдойни созуриб, тўпончорилардан ажратиб олиш учун чоғланаркан, одатдагидек:

— Қани, чиқ! — деб буюрарди.

Уткир чаққонлик билан нарвондан оғил томига чиқарди, у бир зумгина оғил томини босиб кетган лолақизғалдоқлардан тергиси, бағрига босгиси, ўпгиси, даста-даста чамбарак қилиб бошига кийгиси келиб кетарди, аммо тоғасининг совуқ қараб туришини кўрарди-ю, лолақизғалдоқларни босиб, томнинг у четидан бу четига югурарди:

— Шамол!..
— Яхши айт! Илтижо қилиб айт!— буюрарди тоғаси.
— Ша-мол-лл!..
— Яхшироқ айтгин, деяпман сенга!
— Ша-мол-ллл! Хотиннинг ўлди! Кетмонингни олиб
чо-о-опп!

Шамол ҳам тезда эса қолмасди. Ҳовли саҳнига тўшалиб, устига буғдой уюлган шолчанинг у ёғидан бу ёғига тажаниб бўлиб ўтаётган тоға шамол эсавермагач, бағри-дили ўртаниб кетарди, галвирни буғдой уюми устига улоқтириб юборарди-да, ердан кесак олиб жаҳл билан томга отарди:

— Сан бадбахт, илтижо қилиб яхшироқ айтсанг, шамол ҳам турган бўларди! Буғдойни аллақачон со-вуриб бўлиб, пичан ўришга ҳам жўнаган бўлардик!.. Ман сани томга қуруқ югуриб юришга чиқариб қўйдим-ми, без бола! Қани, илтижо қилиб айт, ман бир кўрай!

— Шамо-о-о-л!!!

— Тилинг кесилгур! Жон-понинг борми ўзи?

Ўткирининг юрак-бағри эзилиб кетарди. «Эҳ, аяжон! Қачон қайтиб келасизлар ўзи?! Шунча узоққа кетган-мисизлар, а?!»

Бу пайтда сочлари пахтадай оқариб кетган бувиси чиқиб:

— Болам, норасидани ҳам шунча қаргайдими одам деган? Сал раҳминг келса бўлмайдими? — дея койи-варди.

Тоға эса:

— Бошимни қотирмай иссиққинна сандалингизда ёта-вермайсизми! Унга ҳам аралаш, бунга ҳам аралаш.. Қани, бақраймай тезроқ бошла! Бўл тезроқ, илтижо қи-либ айт!

Ша-мо-ллл!

Хотиннинг ўлиб

Кўприкнинг тагига тикилиб қолди-ёв,

Ўткирнинг бахтига шамол туриб қоларди. Тоғасининг иш билан овора бўлиб кетганини кўриб, даста-даста лолақизғалдоқ териб юзига босарди. Сўнгра... Сўнгра лолақизғалдоқлар орасида ўксиниб-ўксиниб ухлаб қоларди...

Мана, орадан қанча-қанча йиллар ўтиб кетди... Ўткир мана шу қувноқ болаларга, кўм-кўк бўлиб чайқалиб ётган бедазорга тикилганича хаёл сурарди. Кўзларини жиққа ёш қоплаган эди... «Ада, адажон! Ойим-ла ош суздила, юлинг, юлақолинг!» дея илтижо қилиб этагидан тортқилаётган ўғли Беҳзод хаёлини тўзитди. Ўғлини етаклаб изига қайтди.

«Мен-ку ҳаётда йўлимни топиб кетдим, диссертациям ҳам бугун бўлмаса эртага бўлар. Шошиладиган жойим йўқ! Эзгуликнинг кечи йўқ! Ишим ҳам юришиб кетар, бекордан бекорга бўшатиб юбораверармикин?.. Жуда бўлмаса ўзим ариза бериб бўшайман... Редакциядами, нашриётдами, ишларман!» — Ўткир мана шундай хаёллар билан уйга кираркан, тошлоқ йўлнинг ўртасидан милдираб, сизиб чиқаётган чашмани кўриб қолди, чашма устига чўнқайиб, тикилди. «Аҳ! — ўйлади Ўткир. — Яна битта ташвиш!.. Водопровод қувурининг аллақаери ёрилган шекилли...»

Водопровод қувурининг аллақаери дарз кетган, ўша ердан чашма тошлоқ қатламларни ёриб, қайнаб ер бетига сизиб чиқарди...

Ўткир уйга кириб, керакли ташкилотга сим қоқди. Телефон трубкасини жойига қўйиб улгурмаган ҳам эдики, юзлари офтобдай ёришиб Дилором кириб келди.

— О!.. Салом, домком! Уй министри! — У назокат билан кўришди. — Зерикиб қолмаяпсизми? Бир йўқлаб бормайсиз ҳам бундо-қ!

— Салом, Диля!.. Тинчликми?.. Узларинг ҳайдаб юбордиларинг-ку/ Яна гина-кудурат..

Дилором эҳтиётсизлик билан елкасига солиб келган газеталарни яширмоқчи, холироқ жойга қўймоқчи эди, Уткир:

— Бераверинг! — деди.— Бошқа газеталарни ўқиганим йўғ-у, аммо илмий котибимизнинг «тадқиқотларини» аллақачон ўқиб чиққанман, хабарим бор!

Дилором ялт этиб Уткирга, Азизага бир-бир қараб чиқди.

Уткир жилмайганча секингина гапирди:

— Нима, Уткир акам уйда ўтиравериб, ҳаётдан узилиб қолган деб ўйлаганмидингиз! Биламан, ундоқ ўйламайсиз, а, Диля?

— Жамиятнинг ичида юриб, ҳаётдан узилиб қолганлар ёмон! — деди Дилором пичирлагандай. Сўнгра қўшиб қўйди.— Уткиржон ака, жума кун ижтиҳоти бўлармиш... Сиз ҳам албатта борармишсиз. Ишлар каттага ўхшайди... Кеча халқ назоратидан келиб, кримчиқимларни текшириб кетишибди. Райкомдан ҳам комиссия бор. Янаям билмади... Бир гап борга ўхшайди!.. Албатта боринг!..

БЕШИНЧИ БОБ

Рафиқа Содикова саҳармардонда барвақт уйғонди. Бутун вужудини оғир бир лоҳаслик чулғаб олганди. Боши лўқ-лўқ қилиб оғирди. Қовоқларининг таглари шишиб кетганди... У барвақт очилиб, қатлари тўкилиб кетган гуллар орасидан бир дона эндигина очилган гулни синдириб олди. Негадир «Ут кетсин!» — деб ҳасрат билан пичирлади. Ёшига номуносиб бир алпозда атиргулни юзига босиб ҳидлади. Қаловланиб, водопроводнинг тепасида туриб қолди... Эшиги очиқ қолган хонасига илон чиққандай қаради.

Хотини орқасидан енгилгина кийиниб чиққан Қоплонбек Қиличбеков терс бир оҳангда:

— Жинни бўлиб қолибсан!.. Бўлмаган гап учун мени ҳам, ўзингни ҳам кечаси билан диққат қилиб чиқдинг! Одам ҳам шунақа бўладими? Ўзинг бир ўйлаб кўр-чи, шу гап ақлга тўғри келадими ҳеч?.. Айтдим-ку, жинни бўлиб қолибсан! — деди.

Юзлари шафтолиқоқидай бўлиб қолган Рафиқа титраб кетди. Шаҳд билан эрига ўғирилди:

— Жинни қилмагунча қўймадингиз-ку ахир!.. Сизни деб, ёлғизгина қизимнинг отаси, катта олим деб юрганнинг оқибати шу бўлдими?.. Қийинчилик кўрган пайтларда ёнингизга кириб, қўлтиқлашиб, мадад бўлиб юрган пайтларимда яхши эдим! Икки гапнинг бирида: «Рафиқaxon, Рафиқaxon, жонгинам!» — дер эдингиз! Қўйгани жой тополмасдингиз. «Сендай ажойиб хотин дунёда йўқ», дердингиз. Энди ҳамма ишларингиз битганда мен ёмон бўлиб қолдимми? Сизларга қийшанглаб, жилпанглаб турадиганлари ёқадим... Икки гапнинг бирида: «Бўлмагун гаплар! Душманларнинг ифоси! Сен ҳам ўшаларнинг ёнига қўшилсанг мен нима қиламан!» дер эдингиз. Мен аҳмоқ, бу гапларга лақиллаб ишониб юрибман! Йигирма бешда, ўттизда эмаскизи, ёш деб ўйласам!.. Энди сизга ким қўйибди итдай илиқиб юришини!.. Афт-башарангизни кўришга тоқатим йўқ! Битта эр сиз бўладиган бўлсангиз кўриб бўлдим!.. Уша ўйнашларингиз билан қўшмозор бўлинг!.. Қизим омон бўлса, менга шунинг ўзи бас!..

— Айтяпман-ку, нақ жиннининг ўзгинаси бўлиб қолибсан деб!.. Қилиқларинг ҳам ўзингга ярашмайди, кап-катта хотин бўлиб! Сен рашк деган балони ёмон кўрадинг-ку!

— Ҳамма нарса фақат сизга ярашади! Ҳамма қилиқларни фақат сизга чиқарган! Менга эса ҳеч нарса ярашмайди!.. Ўзларингиз илиқиб юрасизлар, бировнинг устида ушлаб олгандаям юзларингиз қизармайди, ке-

чир, билмай қолибман деб тураверасизлар! Аммо хотин ўшанақа иш қилиб қолганини сезиб қолсангиз, дунё кўзларингизга тор кўриниб кетади! Е мен ҳам билган ишимни қилиб юраверайми?.. Тенг ҳуқуққлимиз деб жар соласизлар-ку! Тенг ҳуқуққлимиз, ҳа, сизлар каби эрта-лабдан кечгача ишлаймиз, болага қараймиз, костюшимларингизни дазмол қиламиз!.. Қани виждонингиз бўлса ростини айтинг-чи, ким ҳақ? Яна баланд келиб: «Жинни бўлиб қолибсан!» — дейсиз. Хўш, сиз соғ бўлсангиз ўша уйда нима қилиб юрувдингиз? Яслининг шундоққинна чап биқинидаги уйда?.. Мана, бу хатни ўқинг. Мен кўнглингизга озор бермай деб шу пайтгача кўрсатганим йўқ эди. Аслида ўша Афғонистондан келган кунингиз кўрсатишим керак эди. Мен эса кўрсатмадим! Хафа бўлсам: «Бўлмағур гаплар», дедингиз. Мен сизга ишондим. Катта-катта ишлар билан банд бўлган одамни бачкана ўйларим билан бошини қотирмай, дедим. Хато қилган эканман!..

Қоплонбек яхши гап билан иш пишмаслигини англаб дағдағага ўтди:

— Хотиним кузатаркан деб уйда тухум босиб ётишим керакми?.. Қирсам бир зарур иш билан киргандирман!.. Унинг эри менинг қадрдоним бўлади!.. Иш бошимдан ошиб ётибди! Ҳеч киролмайман!.. Ўзингни Аббосхон Азизхоновинг ҳам, Қларабонуинг ҳам ўша кўчада туради! Зиёфатга бирга юр десам, ўзинг навбатчиман деб айтдинг! Билмасдан гапираверадими одам?!

— Билиб гапиряпман!.. Аббосхон ва Қларабонунинг уйдан чиққанингиздан кейин уйингизнинг қайси томондалигини сўраб олиш учун киргандирсиз-да, а? Билман, ўша уй хаёлингизни жойинга келтириб қўядиган бекат!..

— Бас қиласанми-йўқми? Сени майда-чуйда гапларинг ҳам менинг асабларимни тамом қилди!.. Бундоқ ўйлаб кўриш керак! У олдин менда ишлаб кейин бўшаб кетган бўлса... Бунинг устига эри уйда экап! Қадрдо-

ним бўлади, деб айтдим сенга! Билмасдан гапираверадимми одам?!

— Ўзингизни гўлликка солманг! Кечадан олдинги кунни эрини касалхонага ётқизган эди! Мен ўзим даво-ляяпман! Сменадан келаётганимда ўша уйдан чиқиб, ура жўнаб қолдингиз!.. Ҳозир тўппа-тўғри бориб, президентларингга арз қиламан!..

Қоплонбек Қиличбеков ўзича мулоҳаза қиларди: «Кечир, кечира қол деса, гуноҳини бўйнига олган бўлади. Тониб тураверай, деса кирганлиги, хотини кўриб қолганлиги аниқ. Нима қилиш керак?»

У бирдан Аббосхон Азизхоповни койиб кетди: «Зиё-фатга бало бормиди? Шу гапинг бор экан, телефонда айт, идорангга чақириб айт. Илмий иш қилишни сенга ким қўйибди. Еқлаб қаёққа ҳам борардинг? Бўлсанг фан кандидати бўласан-да! Еқлаб академик бўлувдинг-мидики зиёфат қилсанг!.. Биламан: «Агар бир фалокат босиб, бу лавозимидан кетгудек бўлсам, бирор ин-титутга ректорми, директорми қилиб юборади», деб ўйлаган. Бўлмаса нима қилади илмий унвонни?.. Таги-да зулукдай машина бўлса!..»

Қоплонбек Қиличбеков хотинини инсофга келтирол-маслигини билиб қўл силтаб чиқиб кетди. «Билганингни қил!» — деди. Аммо юрагига гулгула тушди. Кечаси билан ухламай жанжаллашиб чиққани устига, эрталаб-ки гаплар унга жуда малол келди. Борлигини рутубат-ли ғашлик чулғаб олган бир ҳолатда ишга келди. Аммо уни ишхонада яна ҳам даҳшатлироқ нохушлик кутиб турарди. Қаршисига югуриб чиққан Ҳасанбек Саидов кўзига қора мушукдай кўринди. Илмий котибнинг кў-ришиш учун чўзилган қўллари ҳавода муаллақ қолди..

ОЛТИНЧИ БОБ

Ўткир Илҳомов ажриқдай бўлиб кетган соқол-мўй-ловини қиртишлаб олди-да, атир сепди. Эринчоқлик билан кийинаётганда Азиза ҳовлиқиб кирди.

— Утқиржон ака, кўряпсизми? — деди у.

— Нимани?

— Қуёш тутиляпти.

Утқир ғайриихтиёрий бир куч билан ҳовлига чиқди. Ҳамма ёқ борган сари қоронғилашиб, осмонда биринкетин юлдузлар чарақларди. Қуёш секин-секин қорайиб борар, қорайган қисмида хира зарҳал гардиши кўринарди. Қорамтирранг бутун қуёш юзини тўсиб олмоқда эди. Бора-бора қуёш уч кунлик янги ойдек бўлиб қолди.

Утқир соатига қаради-ю, қўл силтади. «Мажлисга кечикдим! Жин урсин!» — деб шошиб кўчага чиқди.— Ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғу! — деб ўйлади у.— Юлдузлар жамолини қоронғуда намоён қилади! Қуёш уларнинг рангини бутунлай ўзгартириб юборади! Натижада одамлар кундузи юлдуз бўлмайди деб ўйлашади... Нега бўлмас экан?.. Ана Ҳулқар ҳам, Олтин қозиқ ҳам — ҳамма-ҳаммаси ярақлаб турибди! Фақат биз ўзимизга яқин битта қуёшни кўрамиз, холос. Унинг жамоли ҳаммани мафтун этади. У оламда битта деб юрамиз! Бироқ ундан ўн карра, юз карра каттароқ қуёшлар борлигини тасаввур ҳам қилмаймиз кўпинча!»

Утқир ўзининг ана шундай хаёллари билан бўлиб институтга борганини билмай қолди. Парткомнинг хонаси мажлисга таклиф қилинган одамлар билан лиқ тўла эди. Жўра Аҳмедов икки кишини: Қоплонбек Қиличбеков билан Утқир Илҳомовни диққат бўлиб кутиб ўтирарди. Утқир эшикни очди-ю, ўтирганларни кўриб: «Мумкинми?» деб сўради ийманибгина.

— Ҳай-ҳай-ҳай!.. Чақирилгандан кейин вақтида етиб келиш керак-да! Интизом қани? Интизом ҳам шунақа бўладими ўзи? — деди Қоплонбек Қиличбековга айтолмайдиган гапларини ҳам Утқирга айтиб.

— Кечирасиз, Жўравой Аҳмедович! Мен бунчалик зарур эканимни билмабман! — деди Утқир секинги-

на.— Мени шунчаки чақришгандир-да, деб ўйлабман!

— Билишингиз керак! Аммо сизлар билмай юрасизлар! Ҳар бир интизомли одам билиши керак!

Ўтқир индамайгина ўтирди. Ҳамма йиғилганлар билан кўз уриштириб, саломлашиб чиқди. Маҳкам Собирович, Муҳайё Жаббороваларни кўриб кўнгли жойига тушди. Шундоққина ёнида ўтирган Шакар бобо билан қўл бериб саломлашди: «Тузуқ бўлиб кетдингизми, бобо?» деди пичирлаб. Кейин тўрада ўтирган нотаниш кишини имлаб кўрсатиб кимлигини сўради. Унинг райком секретари эканини билгач: «Ишлар жиддий-ку!» деб қўйди.

Орага тушган оғир жимликни Маҳкам Собировичнинг луқмаси бўлди, у виқор билан жилмайиб, тиниқ, этни жимирлаштирувчи бир оҳангда:

— Жўрабой Аҳмедович! Қани энди ҳамма сиз айтгандай интизомли бўлса!.. Ҳар дақиқамиз қиммат! Бир телефон қилиб кўринг-чи, директоримиз қуёш тутилганидан беҳабар бўлиб ҳали кун ёришмади, деб ухлаб қолмаганмикинлар?! — деди. Орага ниҳоятда нохуш жимлик чўқди.

Жўра Аҳмедов Маҳкам Собировичга жавоб бермади-ю, аммо креслода айланиб телефонга юзланди. Трубкани олди-ю, аммо номер термай яна жойига қўйди. Райком секретарининг кузатиб ўтирганини кўриб қолгач, яна трубкани олиб номер терди:

— Алло!.. Сизмисиз, Қоплонбек Қиличбекович!.. Салом, домла!.. Раҳмат, раҳмат... Домла, ҳамма йиғилиб бўлган эди... Райком секретари ҳам шу ердалар. Сизни, ҳа, ҳа, сизни кутиб ўтирибмиз!

— Айтгандай, бугун мажлис-а?! Борамиз! — деган товуш эшитилди трубкадан.

— Профессор келар эканларми ёки ташқарига чиқиб гурунг қилиб ўтирайликми? — деди Маҳкам Собирович кесатиб.

— Қоплонбек Қиличбеков ҳозир етиб бораман деб айтдилар, Маҳкамжон Собирович! Шу ерда гурунглашиб ўтираверсак ҳам бўлаверади! — Жўра Аҳмедов негадир хижолатдан қизариб кетган эди.

Шакар бобо ирғиб ўрнидан турди. Унинг ўнг юзи ҳам, чап юзи ҳам лип-лип учиб турарди. Қўллари қалтирамоқда эди.

— Масхарабозлик! — деди бобо қўлларини пахса қилиб. — Бу қандоқ гап, ўртоқ коммунистлар? Бу қандоқ гап, мен сизларга савол беряпман! Бир соатдан бери битта одамни кутиб ўтирсак-а?! Бу қандоқ гап ўзи?

— Ҳай-ҳай-ҳай! Бобо, эндигина қирқ беш минут бўлди!

— Қирқ беш минутми, бир соатми, менга барибир, отам!.. Қачондан бери қирқ беш минут вақт бўлмай қолди? Еки вақтнинг қирқ беш минутлик чиқити борми?.. Ҳамманг ҳар мақомга ўйнайдиган бўлиб қопсанлар!.. Гапининг хулосасини айтганда, боя мен сенинг қулоғингга танбур чертдимми, отам? Ёшларни тарбиялаш керак деб юрибман-а, отам! Ёшларни-я! Бундо-оқ чамалаб қарасам, ҳали ўзларинг тарбияга муҳтож бўлиб қопсанлар! Хўш, нима учун завод ёки фабрикада ишчи бир минут кечикса, хайфсан олади, ишдан ҳайдалади-ю, шунча одамнинг вақтини бекордан-бекорга олган одамга нисбатан бирор чора кўрилмади! Нима учун? Еки бизнинг вақтимиз ошиб-тошиб ётибдими? У кишининг вақти ўлчоғликми? Қани айтинглар-чи, ўртоқлар!.. Қонун битта: у профессорми, оддий ишчимми, ким бўлишидан қатъий назар тартиббузарми, тамом-вассалом, жазо олиши керак!..

Қоплонбек Қиличбеков хонага кириб келганда, Шакар бобо тўлиб-тошиб гапирмоқда эди. Узининг таъбири билан айтганда: «Илҳом селдай қуйилиб келмоқда» эди. Фақат энди юзлари лип-лип этиб учмас, ўзини анча босиб олганди.

— Қоплонбек Қиличбеков директоримиз бўлса ҳам, ўртоқлар, энг аввало граждани Мана, ўзлари ҳам келиб қолдилар, у кишини қаттиқ огоҳлантириш керак! Аслида ана шу интизомсизликларни қилмасидан олдинроқ огоҳлантириш керак эди! Мана энди менинг хулосаларимдан кундай равшан бўлиб қолдики, бу ерда Жўра Аҳмедовнинг гуноҳлари анча катта! — Шакар бобо гуноҳлари эмас, «жиноятлари» деб юборишига сал қолди.

Жўра Аҳмедов чўғ устида тургандек безовталанди. Қоплонбек Қиличбеков хонага кирган заҳотиёқ: «Мажлис уюштирилибди! Атайлаб уюштирилибди! Нега сезмай қолдим-а? Пайимни қирқмоқчи бўлиб юрганларини билардим-ку!» — деб ўйлади. Кейин тинмай гапираётган Шакар бобога бир оз қараб тургач, ҳафсаласи пир сўлиб пичирлади:

— Бу бобо айнаб қолибди!..

Шакар бобо эса давом этарди:

— Менга ҳам, Ҳасанбекка ҳам унақа ўқрайиб қараманг, Қоплонбек Қиличбекович! Мен шарти кетиб, парти қолган одамман! Мен ёвқур партизан бўлиб вояга етганман! Партизан бўлиб қоламан ҳам! Мен тўғри гапни шу ерда айтмасам, қаерда айтман? Одамларнинг бир соатдан ортиқроқ вақтини олдингиз! Ҳа, ҳали Шакар бобонинг эс-ҳуши жойида, ақли бутун!

Қоплонбек Қиличбековнинг юзи электр плитадай чўғ бўлиб кетганди, тумшуғи осилиб, хунук бир қиёфага кирганди. У шаҳд билан бурилиб:

— Мени муҳокама қилгани тўпланганмисизлар? — деди Шакар бобога еб қўйгудек бўлиб тикилиб. — Менга қаранг, соғлом илмий коллектив ўртасида низо уруғини сочишни ким қўйибди сизга? Бунинг учун жавоб бера-сиз! Сиз ходимларнинг олдида менинг обрўйимни тўкишга қандай журъат этдингиз? Қариган чоғингизда айнаб қолибсиз! Ёки партиядан ўчгингиз келиб қолдимми?

Шакар бобо сутдай кўпириб кетди:

— Сен мени партиядан ўчирадиган бўлиб қолдингми? Сен-а? Чучварани хом санабсан, ҳа! Сен буларнинг олдида кечирим сўраш ўрнига, менинг обрўйимни тўкишяпти, деб юрибсанми?

! Маҳкам Собирович чидаб тура олмади:

— Ўзини ҳурмат қила олган одамгина бошқаларни ҳурмат қила олиши мумкин!— деди у осойишталик билан, гўё бу гапларини ҳеч кимга алоқаси йўқдек.

— Сиз аламзадасиз! — деди Қоплонбек Қиличбеков ва Маҳкам Собировичнинг устига шиддат билан бостириб бора бошлади.— Менга қаранг, биламан сизни! Аллақачондан бери амал талашиб келасиз!

Маҳкам Собирович улуғворлик билан жойида қимирлаб қўйди. Қоплонбек Қиличбековнинг кўкариб кетган юзига ўйчанлик билан тикилиб турди-да, энсаси қотиброқ гапирди:

— Сизнинг амалингиз нима ўзи?.. Бизда амал деган нарса йўқ! Амалпарастлар бор!

— Худди ўша амалпарастлик қони сизда бор!.. Бўлмаса бу ерда менинг қизим тенги одамлар ҳам ўтирибди, шуларнинг ичида мен ҳақимда ифво қилиб ўтирмасидинлар! Булар тушунмаганда ҳам сиз тушунингиз керак эди! Қани инсоф, андиша! Ахир сизнинг докторлигингизга озмунча меҳнатим сингганми? Менинг ёнимни олиш ўрнига сиз ифвогарларнинг бошида турибсиз!..

— Қоплонбек Қиличбекович! Аввало бу ердагилар ифвогарлар эмас. Бу ерга муҳим масалаларни ҳал қилиб олиш учун тўпланиб келганмиз. Кўриладиган масалаларни ўзингиз тасдиқлагансиз! Сиз одамларни асосий масаладан чалғитяпсиз!..

— Асосий масала! Асосий масала! Ҳамма ёқни асосий масала босиб кетибди!..

Райком секретари унга таажжубланиб қараб ўтирарди. Шу пайтгача Қиличбеков ҳақида пишиб етил-

маган ҳукми қатъийлашди: «Жуда талтайиб кетибди, селдай даҳшатли-ку», — деб ўйлади.

Секретарь босиқлик билан ўрнидан туриб, хаёлларини жамлади. Гапни қисқа қилиб қўя қолди. Аммо у Қоплонбек Қиличбековнинг юзига бирор марта ҳам қарамади.

У ўрнидан турди-да, ичидан босиб келаётган нима-нидир аранг босиб, тўхталиб-тўхталиб гапира бошлади: у гапирганда қошлари чимирилиб бир-бирига қўшилиб кетарди, қўлларини секин пахса қилганда яна очиларди, афтидан, у ўзини ниҳоятда катта куч билан идор қилиб сўзлаётганди:

— ...Яқиндагина... академикликка номзодингиз қўйилганда... табриклаган эдим!.. Қувонган эдим!.. Сиз қилган катта ишлар, хизматлар ўз вақтида муносиб тақдирланган! Долзарб бир соҳа сизга ишониб топширилган эди!.. Нанлож? Партия хизматларингизни муносиб тақдирлаган бўлса, номақбул ишларингиз учун жазолайди! Олдинги хизматларингиз инobatга олиниб, жиноятларингиз хас-пўшланмайди!.. Партия мажлисида коммунист ўзини бундай тутмайди. Ўзингизни қўлга олинг. Масалангизни мана шу ерда ўтирган одамлар ҳал қилади, мажлис қарорини керакли жойга юборамиз...

Қоплонбек Қиличбеков бирдан бўшашиб қолди. Мажлис тугагач, у эс-ҳушини йўқотиб ташқарига чиқди. Энг ишончли шогирдлари ҳам унинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилиб, ўзларини панага олиб қочишарди. Бу муносабат Қоплонбек Қиличбеков кўнглини вайрон қилиб юборди.

Қуёш тутилиш жараёни ўтиб кетган, аммо унинг юзини кумуш тоғ тизмаларига ўхшаш булутлар буркаб олганди. Ҳадемай битта-битта муздек ёмғир томчилари юзга урилди, сўнгра шашти бир оз тезлашди, кейин жадаллаб ёға бошлади...

У йўлакдан телбаларга ўхшаб борарди, шамол мўрт

япроқларни узиб, унинг юзига урарди, кўкрагидан орқасига итарар, макентошини юлқилаб олгудек шалоплатарди. Шляпасини шамол учириб кетди. У ёмғир савалашини ҳам, қалашиб келаётган машиналар орасидан қандай қилиб ўтганини ҳам, туфлисининг боғичлари ечилиб кетганини ҳам сезмасди. Ям-яшил хиёбонга ўтиб, оққушдай отилиб ётган фаввора ёнидаги ҳўл скамейкага ўтирди. Сочларидан, юзларидан ёмғир оқиб тушарди...

Анҳор тўлиб-тошиб оқарди, унинг бўтанага айланиб кетган сарғиштоб саҳнини шариллаб қуяётган ёмғир саваларди. Ёлдор туя шаклли булут йиртиғидан қуёшнинг синиқ гардиши кўринганда, борлиқ ёмғирнинг биллур тўрига бурканиб кетди...

Қоплонбек Қиличбеков шалаббо бўлганча букчайиб ўтирарди. У кандидатлик диссертацияси ёқлаганини, узоқ ўрмонларда дарахт кесиб тўнка ковлаганларини, доктор бўлгандаги қувончли дамларини эслади. У қизи Барно туғилиб, ўсиб тетапоя бўлиб қолганда, бўйнига миндириб, мана шу тўлиб-тошаётган анҳор бўйларида сайр қилганди. Ушанда ҳам ёмғир ёққанди, ажриқ, баргизуб аралашиб ўсиб ётган ёввойи йўнғичқаларни босиб, пойчасигача ҳўл қилиб, кечгача кезиб юрганди. Ушанда: «Барно, ану булут менга ўхшайди, унинг устидаги қуёшнинг тилла гардиши сенинг худди ўзгинанг!» — деган эди... Ҳозир унинг ёдига яна қизи Барно, унинг қулупнай донасидай қип-қизил попукли пайпоқчаси келди...

У тўсатдан Аббосхон Азизхоновнинг: «Сен ҳақингда ғалати гаплар юрибди. Ҳушёр бўл, дўстим!» — дегани, унга жавобан: «Бўлмағур гаплар!» — деб қўл силтаганини эслади...

Қоплонбек нима қиларини билмай қайтиб келиб, машинасига ўтирди. Шофёрининг: «Қаёққа?» деган саволига жавобан: «Ойқишлоққа!» деди. Кейин: «Уша шахидлар қабристонига. Дадамнинг қабрига!» деб кўшиб

қўйди. Шофёр Қоплонбекнинг овозини ҳеч қачон бундай сўниқ ҳолда эшитмаган эди...

Машина шитоб билан катта тош йўлга чиқди...

Қабристонга озроқ масофа қолганда, бирдан бузилиб қолди. Қоплонбек кўриниб турган тепаликка пиёда кетди. У тепалик ёнбағридаги қабристонга, босмачилар тигидан шаҳид кетган отасининг қабрига етиб борганда қалбини маҳзун осойишталик, рутубат чулғаб олганди...

Қабристонда абадий бир жимлик ҳукмрон эди. Аммо ўпирилиб кетган, баъзи бирлари панжара билан ўралган гўрлар устида табиат яна ўзининг абадий ҳокимлигини қилмоқда эди: кечагина савалаб ўтган илиқ, ҳузурбахш ёмғирдан кейин бу чўккан, мунғайиб турган теначаларни бўз қопламоқда эди. Лолақизғалдоқлар зангори гунчалар тугмоқда, чўкиб кетган бир лаҳат ичида кўм-кўк бойчечак кўкармоқда, яна бирида бугдой майсаси яшнамоқда. Унгиб, сарғайиб кетган бир одамнинг бош чаноғи панжара тагида ётар, унинг ярмини бўз қоплаган, аммо мовий осмонга термилиб ётган кўз косасининг ёнида шу кечаси тушган шудрингми, ёмғир қатраси порлар эди...

Қоплонбекнинг юраги орзиқиб кетди. Эти бўйлаб титроқ югурди. Шу қабристон ёнидаги ана у темир йўлдан бир вақтлар қора поездда отаси ҳам ўтган. Ҳув ўша кўриниб турган вокзал ёнидаги чойхонада тунаб қолган. От изини той босаркан... Мана, шу йўллардан Қоплонбек ҳам ўтмоқда.

Қоплонбек Қиличбеков зоҳиран осойишта ва сипо эди. Аммо салқинданми, ўйларининг залвариданми, эти увишмоқда, чап юзи лип-лип этиб учмоқда. У ҳамон машинасининг капотини кўтариб қўйиб, ғимирлаётган шофёрнинг олдига қайтиб келди-да:

— Бўлдимми?.. Бўладиганми ўзи? — деб сўради.

— Бўлди, Қоплонбек ака. Сув солиб олсак, бас.

Шофёр пачоқ пақирни олди-да, йўл пастлигидаги

ёмғир кўлмагидан бир пақир сув олиб чиқди... Аммо, Қиличбековнинг кўнгли ғашроқ эди. Чекиш учун гургурт чаққан эди, вағ-ғ этди-ю, сачраб кетди, камалак шаклида учиб ерга тушди... Мотор гуриллади... Сутранг «Волга» йўлда учиб борар эди.

Боболар, одамлар тўлиб-тошиб кетганда ёки фақирлик суяк-суякларигача сингиб кетганда қабристонга бир бориб келишлари, уни эслаб қўйишлари ҳақида кўп гапиришади. У ерда ўйланган ўйлар покиза бўлади деб айтишади. Қабристонда одам ўзини-ўзи алдай олмайди, дейишади.

Қоплонбек отасининг қабрини бирров зиёрат қилиш учун тўхтаган бўлса-да, аммо кўп нарсаларни ўйлади. Ё Қоплонбек фақат отасини эсладимиз? У ўз ҳаётидаги энг машаққатли ва энг бахтли дамларини ҳам хотирлади шекилли...

Мўъжазгина маҳалла аллақачон орқада қолиб кетганди. Йўлнинг икки тарафи улуғвор дашт. Жимжит дашт. Ўтган йилдан қолган қаврак, юлғун, қуён жуни, янтоқларнинг сочилиб ётган поялари тагида амал қилаётган кўкатларнинг қуюқ бўйларини, чанқоқ, аммо қадрдон тупроқ бўйларини анқимоқда. Ҳув олисда, адир панасидан чиқаётган тепловоз қичқирди. У бир зумда тепалик орқасига ўтиб, яна кўздан ғойиб бўлди...

Машина довонга кўтарилмоқда эди... Дастлаб те-ракларнинг учи, кейин кўм-кўк боғ-роғлар, сўнгра Ойқишлоқ кўчасида енгилгина чанг кўтариб кетаётган машиналар ҳам кўринди. Ойқишлоқнинг тошлоқ кўчасига бурилганларида юлдузларнинг ранги ўчиб кетган, камалакдай товланиб қуёшнинг гардиши кўринмоқда эди.

Йўл чеккасидаги баланд-пастликларни, ўнқир-чўнқирларни бахмалдай бўз қоплаб олган, ёввойи ўтларни кечаси севалаб ўтган ёмғир шабнамдай босиб ётарди. Ҳали қуёшнинг нурлари тушмагани учун бу биллур қатралар қўрғошиндай туссиз эди...

Кунлар вазминлик билан ўтиб борарди...

Шу йили ёгингарчилик, қаттиқ шамол кўп бўлди...

Шамоллардан омон қолган гуллар мевага айланди, ўрикларнинг шоҳларида ҳар йилгидек гуж-гуж, тасбеҳ доналаридек бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, гўра боғлади. Бу гўралар офатлардан омон бўлса, ҳадемай олтиндай товланиб етилади, ҳар йилгидек буришиқ бўлиб қолмаса керак... Институт ҳовлисидаги чинорни шамол синдириб кетди. Унинг тагида эгри-бугри бўлиб ўсаётган олчанинг орқасига офтоб тегиб қолди...

Янги тайинланган директор — Маҳкам Собирович Акбаров ишчан одам чиқиб қолди, институтда мусаффо ҳаво пайдо бўла бошлади...

Шу кунларнинг бирида Муҳайё Жабборова олисдан келган телеграммани олди-ю, уйга қараб югурди. Бугун Мўмин Отабоевнинг уйда ишлайдиган кунни эди, Муҳайё эс-ҳуши учиб уйга кириб келганда, Мўмин эндигина ухлаганди, бадани илиб, мудроқ элитганди.

— Мўминжон, Мўминжон, туринг.

Мўмин эринчоқлик билан туриб керишди. У ювиниб келгунча Муҳайё пул олиб чиқди.

— Мана пул! Таксига ўтирингу Ойқишлоққа физиланг!

Мўмин ҳайратдан донг қотиб қолди.

— Нимага?

Муҳайё ошириб юборганини сизди-ю, босиқлик билан:

— Дадангизнинг тоби йўқмиш, бир келиб кетсин дейишибди...

— Тинчликмикан ўзи?

— Тинчлик деб айтишди! — Муҳайё телеграммани яширди...

Мўминнинг юрагига бирдан ваҳима тушди.
Мўмин Сангзор айланиб ўтадиган баланд тепалик-ка кечагина қўйилган, устига чим бостирилган қабр ёнида ўтирибди. Атрофда ёқимсиз анқиб турган гулчамбарлар... Мўминнинг кўзига бир қатра ёш келмайди. Дийдаси тош бўлиб қолган. Нуқул қулоғи тагида бобоси Отабой чолнинг: «Ё халлоқ! Унинг ўрғига менинг жонимни олсанг бўлмасмиди?!» — деган илтижоси келади.

Қўлида бир парча ғижимланган қоғоз. Яна унга кўз қирини ташлайди:

«Ўғлим!.. Мен сенинг тарбиянг билан шуғуллана олмаганим учун кечир. Ёш бола эмассан. Ҳаммасига ақлу ҳушинг етади. Мен сенга ақл ўргатмоқчи эмасман. Бахтли бир замонда яшаймиз. Бу кимлар учундир қизил гапдиру аммо мен учун бу — виждон сўзи, ўғлим Мўминжон! Балки мен сени, сен мени тушунмай яшагандирмиз... Аммо мени кейинроқ тушуниб олсан. Олим бўласанми, ишчи, колхозчи бўласанми, ишқилиб бахтли бўл. Елғиз васиятим шу: эгрилик кўчасига кириб, оиламиз шаънига доғ тушириб қўйма. Ушанда мен сендан умрбод розиман.

Отанг Қаҳрамон».

Мўминнинг бўғин-бўғинлари бирдан бўшашиб кетди. Томоғига бир нарса тиқилиб, кўзларига ёш келди. Боя бу васиятноманинг маъносини тушунмаган экан...

Ям-яшил қишлоқ!.. Бу тепаликдан юксак Нурак тизмалари, Етимтоғ ёнбағрида жойлашган оҳақ заводининг виқорли қувурлари кўриниб турибди... Баланд-баланд ўрик, тут, олма ва чинорларнинг яшил булутинида томлар аранг кўзга ташланади. Яшил қишлоқ орасидан тиллакамардай кесиб ўтадиган Сангзор дарё-

си пишқириб оқмоқда... Баҳорги сел бу тепаликларнинг ярмини ўпириб кетган. Аммо сел аллақадан оқизиб келган тол шундоққина тепалик тагига тиқилиб қолган. Толни ботқоқ босиб қуритган бўлса ҳам битта новдаси ям-яшил бўлиб кўкармоқда, кучга тўлмоқда, қуёшга интилмоқда эди... Агар яна селга дуч келмаса, бу новдача кучга тўлиб, азамат дарахтга айланиб кетса ҳам ажаб эмас...

1977

О Қ Б У Р О Н

Яроғ деган одамнинг оғзи бурни қон бўлар,
Уроқ деган одамнинг оғзи бурни дон бўлар.

Анорқул бахши ўланидан.

БИРИНЧИ БОБ

Куз офтоби ҳандалакдай сарғайиб қолди...

Нурак чўққиси томондан юриш бошлаган булут
уфқни асталик билан чулғади.

Эломон Одилов машинани бийдай дашт ўртасидан
кесиб ўтган илонизи йўлга бурди. Шалағи чиққан
«Виллис»нинг филдираклари тупроққа ботиб, зўриқиб
зириллади...

Чўл тарафдан, олис-олислардаги баланд дўнгликлар
оша аччиқ изғирин ҳамда бўроннинг нафаси келмоқда.

«Виллис» тепаликка қараб кўтарилгани сари дашт
кафтдагидек кўрина бошлади: бир томони қорайиб ёт-
ган баланд-пастликлар, коврак, тикан, ковул, чойқоқи
ҳамда себаргалар бахмалдай товланиб ўсиб ётадиган
тепаликлар, илонпиез ҳамда шапалоқгул қоплаб кетган
қир-адирлар. Ғарби-жанубий томони атласранг уфққа
туташиб кетган яссилик...

Бу йўллардан Эломон кўп ўтган...

Мана, бугун яна ўтаётибди...

Сарғайиб турган қуёш кўринмай қолди...

Оламни ожиз қоронғилик буркади...

Шамол турди...

Эломон юзларидан оқиб тушаётган терни енгилар билан
сидириб ташлади. Фуфайкасини, қўшотарини олиб ка-
бинадан тушди, машинанинг қийшайиб ланг очиқ тур-
ган эшигини, гўё ҳамма нарсага шу сабабчидай, қар-
силлатиб тепиб юборди. Қўшотарнинг ишқаланаверга-

пидан йилтиллаб кетган қайишидан ушлаганича юқорига, тепаликка қараб юрди. У кўкрагига урилиб, фуфайкасини юлқилаб олмоқчидай ташланаётган шамолга гоҳ ўнг, гоҳ чап елкасини бериб бораверди.

Мана шу ерда у йўлини тўсиб чиққан қароқчини тавбасига таянтирган эди...

Бу тепаликдан Эломоннинг она қишлоғи яққол кўриниб турарди. Бургутқояли адирнинг ёнбағиридаги сердарахт, бир томони даштга туташиб кетган бу қишлоқнинг тепасида кўкни тутун сузиб, қалқиб юрибди.

Куз кузлигини қилган: бўйига куч берган теракларнинг япроқлари тўкилиб, банди қаттиқ сада барглари ҳам сийраклашган — дов-дарахтларнинг орқа томонидаги уй ва оғилхоналар бемалол кўринадиган бўлиб қолган.

Эломон милтиғига суяниб ўтирди. Нигоҳини қишлоғига қадади.

«Шунча йил кимга хизмат қилдим? Нима учун умримни роҳатда эмас, кураш — жангу жадалларда ўтказдим! Энди ҳаётим изга тушиб, тинчгина яшайман деганимда қолган умрим ҳам кимлар биландир курашда ўтсинми? — деб ўйлади Эломон. — Мана, энди бўрон ҳам совуқ чангаллари билан кўкрагимдан итариб, устимдаги бор-будимни шилиб олмоқчи! Худо урганни пайғамбар ҳассаси билан туртаркан. Энди нима фойда? Шартим кетиб партим қолганда кимга, нимага керакман? Икки оёғимни узатиб, тинчгина кетганим маъқул кўринади... Балки, ёшликда эшитган қарғишларимнинг касридир... Айтадилар-ку, алқасосул минал-ҳақ, деб...»

«Хўш, Ботирбековлар-ку ёш, кўп парсаларнинг фарқига бормайди. Энг муҳими, мана бу ерингда нима уриб турганини, шу уриб турган нарса қандай фикр-ўйлар билан тўлиб-тошаётганини билмайди. Бунинг устига, яқинда ишга келган. Аммо Султонхўжаевга нима бўлди? Султонхўжаевга? Ёки кўнглини патос босган эканми? Ҳамон дилида кек сақлаб, пайт пойлаб юрган

эканми? Наҳот шундай бўлса?—Эломон сесканиб кетди. Қулоғининг тагига тўсатдан шапалоқ тушгандек бўлиб, кўзлари чақнади.—Наҳот шундай бўлса? Ахир, кекса коммунистлар дашномидан асраб, уни партия сафига кириши учун ўзим биринчи кафолат берган эдим-ку! Уни ўзим йўлга солиб, одам қилгандим-ку! Бўри боласи бўри бўлади, деганлари шумикин?»

Эломоннинг Султонхўжаевга биринчи бўлиб кафолат бергани рост эди. Ҳаммаси эсида: ўшанда мажлисни Мустафин бошқарарди. Кўпчилик тракторчи, чопиқчи, сувчилар партия аъзолигига қабул қилиндилар. Султонхўжаевга навбат етгач, хонада ғала-ғовур бошланди:

— Хўжанинг боласи, қабул қилинмасин, ўтмишини яхши биламиз!

— Қабул қилинмасин! Унинг ота-боболари элни хароб, юртни вайрон қилган!

— Отаси босмачи эди, элни талаб, қизларимизни, хотинларимизни ҳақорат қиларди!

Эломон бу гапларни элакдан ўтказиб: «Ўртоқлар, бизнинг замонда бола ота учун, ота бола учун, бир-бирининг жинояти учун жавобгар эмас. Султонхўжаевнинг ўзи қандай одам? Шунини мен биламан! Яқинда ўқишдан келди. Ҳозир сафимизда ҳалол меҳнат қиляпти. Уни яна ўқишга юборяпмиз. Шу сабаб, мен унга биринчи бўлиб кафолат берганман!»— деган эди. Кейин мажлис аҳли билан баҳсга киришиб ғолиб келган, Султонхўжаев партия аъзолигига қабул этилганди. Энди эса...

Эломоннинг кўзига ёш келди. Лекин шамол мижжаларини дарров қуритди. Бир лаҳза ҳамма нарсага қўл силтади, унинг учун муқаддас нарса қолмагандай бўлди. Лекин оч бўридай гоҳ у ёнидан, гоҳ бу ёнидан юлқилаб ўтаётган мана бу бўрондан тепада, баланд-баландда тиниқ осмон, покиза осмон борлигини у яхши биларди. Бўрон тез орада тиниб, булутлар ерга ўзининг

обираҳматини шаррос қуйишини ҳам сезиб турарди. Қонида ёшлигидагидек асов бир куч бош кўтармоқда эди. Сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолган Эломон ўзини ўша куч ихтиёрига топшириб қўйган эди.

У ўрнидан туриб ўзи учун қадрдон ва азиз бўлган тепаликка кўтарила бошлади. Қадамлари оғирлашди. Довдираб бораётган одамнинг эгри-бугри изларини бўрон қумга тўлдириб бораверди. Эломоннинг оёқлари гоҳо суғур инига тушиб кетиб, аранг тортиб олар, гоҳо каврак ва янтоқнинг ўтган йилдан қолган, шамоллар ялаб кетган чирик пояларига туртиниб кетиб мункир, лекин ўзини яна ўнглаб оларди...

Эломон ҳориб-толиб қияликка чиқди. У тараф яна кенг яссилик. Эломоннинг шундоққина қаршисида пахса девор билан ўралган, эшик ўрни иккита тол хода билан тўсилган, чангалзор бўлиб кетган қабристон. Бу ерда Эломоннинг дадаси, аяси ҳамда эмукдошлари ётибди. «Нима маслаҳат берасиз, дадажон? Мана мен ҳам келдим ёнларингизга,— деди Эломон деворга суяниб. У юраги сиқилиб кетганда ёки бирор алам ўтганда доимо шу ерга келар, бу жойдан бир оз дил ғубори тарқалиб, ҳовридан тушиб, орқасига қайтарди. Бугун бутунлай бошқа ўй билан келганди бу ерга.— Мени ҳам ёнларингга олинглар. Тўйиб кетдим! Бир одамнинг қўлидан нимаки келса шуни қилдим. Лекин виждонимга, эътиқодимга хиёнат қилмадим. Сиз бошлаб берган ишни шу бугунгача давом эттириб келдим, дадажон! Лекин бугун мен кўп нарсаларни тушунмай қолдим, кўп нарсаларга ақлим етмай қолди. Бу дунёда қиладиган ишларим тугади чоғи...»

Пахса девор ёнида, қабристон эшигидан ўн қадамча нарида бир туп азим гужум шовуллайди. Бўрон унинг шох-будоқларини қайиради, эгиб, ерга тегизмоқчи бўлади. Тарам-тарам бўлиб ёрилиб кетган новдаларни силкитиб чийиллайди. Гужум эгилади, тебранади, лекин синмайди. Тепа шохларидаги зағчалар учиб қўнади.

Гужум шохларида эса қуш ипларининг хас-хашаклари сочилиб, серпанжа булоқларга илиниб қолади...

Эломон гужумни қучоқлади-да, чўккалаб қолди. Тepasида кўкиш ҳовурдай майингина тутушлар сузиб юрган сердарахт қишлоғи кўзига чалингандай бўлди. Назарида, кенг ёнбағирларда, сурувларини ёйиб юрган Анорқул бахши дўмбирасини олиб куйлаётгандай, тракторчиларга ўша кечаси айтиб берган машҳур олтин калит ва олтин қутича ҳақидаги эртагини тўлиб-тошиб куйлаб бераётгандай. Эломоннинг кўз олдида эртақнинг воқeалари жонланди. Кўз ўнгида доно қушча чарх уриб уча бошлади.

ИККИНЧИ БОБ

Эломоннинг отаси Одил умри бино бўлиб орқасига офтоб тегмаган бир одам эди. Қудратилла бойнинг молларини суғориб, тагини тозалаб, қишга саржинини қилиб юарди. Камбағаллар ҳокимияти тузилиб, бойлар тугатилгандан кейин унинг ерлари бўлиб берилди. Камбағалларнинг куни туғиб қолди...

Ўша серёмғир баҳор кунларида камбағалнинг соясига салом бергандек юрган «оқсуяк»лар орасида: «Одил фирқага ўтибди, энди оналарингни учқўрғондан кўрсатади!»— деган гап тарқалиб қолди. «У кеча фирқага ариза бериб ўтганмиш, каттаконлар қўл бериб табриклаганмиш, ҳатто Мустафин деган чақмоқ мўйловлиги елкасига қоқиб: «Балли, шундай бўлишини билардим. Ахир, энди ер ҳам, сув ҳам, ҳаво ҳам сизларники. Партия ҳам сизларники»,— деб хурсанд бўлганмиш, Одил эса: «Умримнинг охирига қадар содиқ қоламан. Бу қора меҳнатнинг тагида ийиғимиз чиқиб кетди. Хайрият, ёруғ жаҳонни кўрадиган кунимиз бор экан», деганмиш». Қишлоққа оралаган бу гап баъзи бир хонадонларнинг эшигига совуқ шамолдек урилиб кириб чиқарди. Баъзи дами ичида юрганлар тилга кириб:

— Жонидан умидини узганми, дейман... Кесақдан олов чиқадиган замон бўляпти-да ўзиям. Болаларини етим, хотинини тул қолдиргиси келган бунинг!— деса, бошқа бировлар:

— Жир битган. Семизликни қўй кўтаради... Бу алғов-далғов замонда бир нарсанинг тагига етиш ҳам амримаҳол бўлиб қолди,— деб пичир-пичир қилар эдилар. Шунда бу гапларга эринмай кулоқ солиб ўтирган Бойбўсин темирчи ҳамманинг фикрига яқун ясарди:

— Одилга ўхшаган беш-олтита камўйнинг касофатига бутун қишлоғимиз қолмаса деб қўрқаман. Касофатинг ўзингга ургурлар!.. Ҳадемай Ҳайдар песнинг йигитлари ёпирилиб келиб, гармселдай ҳаммаёқни қовжиратиб кетади. Қоранг ўчиб, касофатинг ўзингга ургурлар!.. Бу қанақа ҳукумат бўлди ўзи, а? Халқни бир йўлга бошлаганингдан кейин коқинтириб-суринтирмада, ахир! Э, халлоқ, ўзинг асра! Ўзингдан бошқа гапгузорим йўқ...

Бояқиш Одил мақсадига етмади. Эндигина ширкат тузиб, ён-веригадиларни торта бошлаган эди... Уша момақалдироқли кунларнинг бирида бўғизлаб кетишди. Хотинини сочидан отга судратиб, сазойи қилиб ўлдиришди. Катта ўғлини ухлаб ётган жойида отиб ташлашди. Ҳовли-жойларига ўт қўйиб юборишди...

Ана шу кунларда Одилнинг Самарқандда ўқиб юрган ўғли — Эломон қишлоққа қайтди. Бориб уй-жойини кўрди. Ота-онасини, акасини кечаси яширинча кўмган одамларга қуллуқ қилди. Лекин йиғлаб-сиқтаб ўтирмади. Ота-онаси, акаси дафи этилган қабристонга борди-да, уларни зиёрат қилди. Кўз милклариди қалқинган ёшларни артиб, ҳали иссиғи кетмаган, ўт-ўланлар ўсиб улгурмаган қабрларни қучоқлади: «Итвачча Ҳайдар песни йигитлари билан қўшмозор қилмасам, йигит отимни бошқа қўяман!»— деб онт ичгандан кейин... ҳўнграб юборди...

Қуртак ёзган тераклар шитирларди, булутлар елин-

лари тўла сигирдай ийиб кетган: илиққина ёмғир сава-
лаб турарди.

«Булутлар узоқ-узоқларга, денгиз томонларга сув
ичгани боради. Улар кунни бўйи худонинг обираҳматига
қонади-да, кейин бу томонларга келади,— дер эди Эло-
моннинг аяси. Уйқуси ўчиб кетган боласига ҳар кунни
ҳар хил эртақлар, ўланлар, хуллас, билган-эшитганини
айтиб берарди.— Булутлар оқ туядай-туядай бўлади.
Улар унча-мунча сувга тўймайди, шунинг учун тоғу
қирлардан, адиру чўққилардан ошиб, эринмай олис
денгизлардан бориб сув ичиб келади. Дарёларнинг су-
ви лойқа бўлганлиги учун ичмайди. Уларнинг сув ичга-
ни боришини овчилар пойлаб, яширинишиб ётади. Бу-
лутлар сув ичиб бўлиб секин кўтарилаётганида битта-
яримтасини отиб олишади. Булутнинг териси асалари
уясига ўхшаган бўлади. Ана шу тешикчалардан ёмғир
ғалвирдан тушгандек тўкилади-да!.. Булутнинг териси
ниҳоятда қиммат бўлади. Уни бизга ўхшаганлар кий-
моқ тугур, кўрмаганмиз ҳам. Уни фақат хоннинг сеvim-
ли хотинигина кийган, дейдилар. Уша моҳир овчилардан
бири олиб келиб хонга сотган экан, хазинасининг ярми-
ни берибди... Лекин булут овлашга жонидан тўйган
овчиларгина боради. Агар булутлар овчиларни сезиб
қолса, оғзидан олов пуркаб, кулга айлантириб қўяркан.
Булутлар шундай кучли бўлишадикки, улар катта-катта
туяларни елкаларига олиб кўтариб кетаверадилар. Ҳар
кўклам келганида ана шу олиб кетган бақироқ туялари
бўталоқларини соғиниб, уларни чақиришади. Кўклам
ўтига тўйиб елинлари сутга тўлади-да! Шунда уларнинг
бўталоқлари эсларига тушиб қолади. Майингина тук
босган оппоқ елинларидан чак-чак сутлари оқа бошлай-
ди. Ана шунинг учун кўкламги ёмғир янги соғилган
сутдай илиқ ва оппоқ бўлади...»

Аясидан бу хилдаги эртақларни эшитаркан, бола
ширингина хўрсиниб ухлаб қоларди. У тушларида оқ
туядай-оқ туядай булутларни кўрарди. У баъзан булут-

лар устида бақриб-чақриб бўталоқларини ахтараётган туяларнинг ўркачига миниб юрарди. Туяларнинг оппоқ сутга тўла елинларини бўталоқлари ўрнига сўлқиллатиб эмаётган бўларди. Эрталаб ишқалаб кўзларини очаркан, яна ўша бўталоқларини соғиниб излаётган туяларни ўйлаб ётарди, болалик ҳисси билан онасидан ажралиб қолган бўталоқлар ҳам зор-зор йиғлаб онасини ахтараётгандир, деб ўйларди, шуида кўзларига ёш келарди.

Эломон қабр тепасида узоқ ўтирди. Сўнгра қишлоққа кирмай шаҳарга қайтиб кетди. Орадан уч ойлар чамаси ўтгач, устига брезент куртка, бошига шапка кийиб, ёнига тўппонча тақиб қишлоққа қайтиб келди. Шериклари билан бирга иш бошлаб юборди...

Ҳайдар пес йигитлари билан қишлоқларга қўққисдан даф қиларди-ю, зум ўтмай ғойиб бўларди. Устига-устак гумашталари яширинча ёрдам бериб, қўллаб-қувватлаб турарди-да... Босмачиларни қўлга олиш мушкул бўлгани учун ҳам Эломоннинг отряди Ҳайдар песни тутган жойида отиб ташлашга буйруқ олганди. Қишлоқдаги гумашталари бир-бир қўлга туширилиб, сиққонинг ини минг танга бўлиб қолгани сабабли Ҳайдар йигитлари билан қишлоққа дарий олмас, унинг атрофидаги, қир-адирларда оч бўридай пусиб, қор-ёмғир кечиб юрар эди. Шу аҳволда қишдан икки эт, бир суяк бўлиб чиқди, қўшни қишлоқларни талаб, чор-ночор кун ўтказиб юрди, силласи қуриди.

Ниҳоят, яна бутун борлиқ жонланиб, баҳор келди. Пахса деворлар билан қуршалган боғлардаги олма, ўрик, шафтолилар фарқ гулга кирди. Деворларда, томларда майса-қўкатлар қаричга уриб, лолақизғалдоқлар чўғ чамани бўлиб очилди. Боларилар, капалаклар билан бирга ғиз-ғиз учиб-қўниб қовоқарилар ҳам гуллардан шира сўриш пайига тушиб қолди.

Султонхўжа чол бугун ҳам болалаган эчкиларини бўзга ҳайдаб чиқиб, қора чопонини пахса девор ёнида-

ги тепачага тўшаб, ёнбошлади. У чуқур ҳомуза тортиб, тиришаётган пешонасини ишқалади-да, мезанага қўниб турган бойўғлиникига ўхшаган товуш билан: «Ё халлоқ! Ғайридинлардан ўзинг асра! Ғайридинларнинг адабини ўзинг бер! Азамат ўғилларим бу йўлда го-вий!»— деб қўйди.

Кўкат чимдиётган серсоқол така унга яқинлашди. Чол мудраётган кўйи чопони енгини ямлаётган такани ҳассаси билан уриб: «Нари тур-э, ҳаром қотгур! Нарн тур, деяпман!» — деб жеркиди. Чолга ҳеч нарса ёқмасди. Баҳорнинг илиқ, юмшоқ ҳамда толиқтирувчи ҳавоси аъзон бадавнини бўшаштириб, мудроқ босади, така тушмагур эса жон-ҳолига қўймади...

Чол қарс этиб кетган ўқ товушидан чўчиб кетиб, сапчиб ўрнидан турди, ғўлғир-ғўлғир товуш келаётган боққа пахса девор оша қирғий қараш қилди. Бирдан ранги қути ўчди, у девордан ўтмоқчи, жон талвасасида қичқирмоқчи эди, бироқ даҳшатли туш кўраётгандек, товуши бўғзидан чиқмади, деворнинг ўпирилиб эгарга ўхшаб қолган жойига миниб олдию, аммо бериги оёғини тсртиб ололмади. Боғда эса Эломон икки йигит билан юзма-юз турарди: тўппончаси уларнинг кўкраги-га тўғриланганди. Ундан сал нарида тўрт суворий милтигини отишга шай ҳолда ушлаб турарди.

Эломон:

— Аканг қаерда? Айтасанми, йўқми? Ҳозир итдай отиб ташлайман!— дея гадаб қилар, киприк қоқмай турарди.

— От! Отиб ташла, бедин!

— Ҳайдар қаерда? Қўлингни туширмай тек тур деяппан!..

Бу иккала йигит ҳам Султонхўжа чолнинг ўғиллари эди, ўртанчисн ғужанак бўлиб, чўнқайганча юм-юм йиғларди. Кўкракларини жуи босиб кетган кенжаси эса бирдан Эломонга ташланди. Тўппонча учиб кетди. Кенжа этиги қўнжидаги пичоққа қўл юборганди. Кет-

ма-кет ўқ овози янгради. Эломон жон аччигида «Отманг!» деб қичқирди. Аммо вақт ўтган эди. Уртанча ўғил шундайича дум тушди. Айиқникидай бесўнақай гавда эса аввал ростланиб, кейин шудрингларин буткул кўтарилиб кетмаган майсага ағдарилиб тушди, икки бор юмалаб чалқанча бўлиб қолди, оғзидан қон келди. Эломон шилимшиқ бир нарсани ушлаб олгандай сесканиб нари кетди. Девор тагидан оқиб ўтаётган лойқа сувга қўлини ювди-да, пишқириб турган айғириннинг олдига борди. Негадир от ҳам сесканди. Эломон: «Дир-р-р, жонивор», деди-да, абжирлик билан сакраб мишиб олди. Сайилжойин тарафга қараб отини йўргалатиб кетди....

Сайилжойига етар-етмас Эломон отдан тушиб, уни ўтлаш учун қўйиб юборди-да, ўзи жилдираб оқаётган ариқчадан сакраб ўтди. Кўзига балодай кўрниниб қолган, шу кунга қадар бирор марта ҳам қайрилиб қарамаган ота уйига кирди, у ҳали ҳам куйиб кетган тандир оғзидай қорайиб ётган хонадонга ўнкаси тўлиб қаради, чуқур оҳ тортиб юборди...

Аммо қоп-қора кулиггина қолган бу уйда ҳам табиат ўзининг азалий ва абадий ҳукмронлигини қилмоқда. Тўсинлари ёниб ўпирилиб тушган том тупроқларида тактак ва арпа аралаш лолақизғалдоқ ўсиб кетган, чойқоқи ва алоҳида товланиб турувчи бинафша кўзга чалинарди... Эломон ҳовлида серрайиб туриб қолди. Ариқ рошида кокилдай ўсиб ётган, гулларини тўкиб, япроқ чиқара бошлаган сўлим тол повдачаларидан биттасини қайириб, синдириб олди-да, этиги қўнжигга бир уриб қўйди. Тавба, илгариги пайтларда бу ҳовлидаги дов-дарахтларининг шохларидан қушлар аримас, айри жойларида гала-гала қуш уялари кўзга ташланиб турар эди, қалдирғочлар уйининг очиқ деразасидан даҳлизга, уйларга вижир-вижир қилиб тинимсиз кириб чиқар, уя қуриб бола очарди. Битказиб кетган уяларига

янаги йил келиб болалари азалий меросни давом этти-
рарди...

Уша вақтларда Эломон:

Қалдирғоч, ғоч-ғоч,
Эшигингни оч-оч,
Эшигингни очмасанг
Туйнугингдан кираман,
Полапонларни олаб
Тўр-р-ра қочаман! —

деб деразалардан кириб чиқаётган қалдирғочларнинг орқасидан қийқириб, қулоч отиб қувгучи, ўйнашгучи эди. Қалдирғочлар тутқич бермас, ҳовлида гир айланиб учар, сўнгра беркинмачоқ ўйнаётгандай яна деразадан уйга кирар, уй шифтидаги болорга қияланқираб солинган уясига кўниб, қоп-қора кўзлари билан орқасига жовдираб қараб турарди. Деразадан сакраб ўтган Эломонни кўриб, нариги деразадан ёки шундоққина қулоғи тагидан «вижир-вижир» килиб, Эломонга: «Қани, орқамдан яна бир қувиб кўр-чи, ушлаб бўпсан! Ушлолмайсан, ушлолмайсан!»— дейётгандай туюларди...

Энди бўлса... Дов-дарахтларда уялар ҳам йўқ, қалдирғочлар ҳам «вижир-вижир» қилиб дераза ҳамда эшиклардан отилиб чиқмайди. Ҳовли ўртасидаги бир туп олма дарахтига ҳадеб мол-ҳол боғланаверганидан бўлса керак, пўстлоғи шилиниб кетиб, қуриб қолган. Аммо ариқ рошларида хилва, сертомир баргизуб ҳамда бинафшаранг чойқоқилар қулф уриб яшнаб ётибди.

Эломон ариқ бўйидаги тол тагига бориб чўнқайиб ўтирди. Шу пайт араваининг яроқсиз бўлиб қолган шотиси билан тўсиб, чилги-пилгилар ёйиб ташланган қўшни девор тарафдан: «Эломонмисан?»— деган товуш эшитилди. У Халил бобонинг сувидан таниб: «Ҳа, мен»,— дегач, Собо шоти тагидан сирғалиб чиқиб келиб кў-

ришди. Орқасидан ўн уч яшар чамаси невараси Ойжон ҳам илашиб келди.

— Боя «пақ-пақ» қилди. Яна нима бало бўлди, деб кўчага чиқсак, Султонхўжа этагини силтаб, бўкириб йиглаб ўтиб кетди... Нуқул сени қаргади. Сен қилдингми?

— Йўқ...

— Йигитларингми?.. Қасос опсан-да?..

— Йўқ, ота... Барибир шундай бўларди...

— Элни хароб қилди гўрингда тўнғиз қўпгурлар!

Хайрият, бир оз оёқни узатиб ухлайдиган бўпмиз, болам... Энди қачонга қадар идораларда ит ётиш мирза турири қилиб ётасан... Жойингга кел энди. Ота жойинг, уйингни кўтариб ол. Сува, андавала, уй-жой ҳам одам билан тирик. Қараб турмасмиз, ахир!.. Бундай пайхон бўлиб ётмасин. Отанг, онанг, акангнинг руҳини шод қил, болам, чирогини ёқ...

Кўча тарафдан яна ўқ овозлари эшитилди: «Отиб ташла!» деган ғазабнок товушлар янгради. Халил бобо мушукдай сирғалиб ҳовлисига кириб кетди. Эломон тўппончасини қиндан суғуриб, кўчага отилиб чиққан заҳотиёқ чап қулогининг шундоққина ёнидан «чийй» этиб ўқ ўтди. Дўстлари Ҳайдарини қувлаб келарди. Отнинг биқинига ниқтаб, ярқираган юганларни шарақшуруқ силтаб жон талвасада қочаётган суворий баъзан орқасига ўгирилиб, қувлаб келаётганларга қарата ўқ узиб қоларди. Эломоннинг ўқи хато кетмади: қочқин «воҳ» дедно эгарда қаддини ростлади, кейин орқасига ағдарилди, бир оёғи узангида қолди. От уни талай жойгача судраб борди. Қочқин бир амаллаб узангидан ўзини бўшатиб олди. Ўн-ўн беш қадам ерга эмаклаб борди, азод ўрнидан турди-ю, ўқ узиб қувлаб келаётган бир отлични қулатди. Ўзи ҳам гандираклаб йиқилди, бир оз ҳансираб ётгач, яна бир неча одим жойга эмаклади. Курагидан, елкасидан яна иккита ўқ еди.

Силтаниб-силтаниб тушса ҳам йўнғичқа пояларини чангаллаганча яна олдинга қараб сурилаверди.

Ялангликда, бахмал, бўз қоплаб кетган тепаликда Хайдарнинг хотини кўйлақларини ҳилпиратиб, бошидан сирғалиб тушиб кетган рўмолига ҳам қарамай дод солиб чопиб келмоқда эди. Унинг орқасидан Султонхўжа чол кўринди. Чол оғир наमतни судраганча туядай лўкиллаб: «Вой, чироғим, сени ҳам худо пешанамга сиғдирмадимми? Қандай кунларга қолдим», — деб бўзлаб келарди. У Эломонни тинмай қарғар: «Сенларга ҳам боққан бало бордир. Худовандо, унма, ўсма, кўкарма, жувонмарг бўл!» — дер эди.

— Балолардан қутулдик,— деди Эломон чолга жавобан осойишталик билан.

УЧИНЧИ БОБ

Сутга эндигина оқлик солинаётган фасл эди.

Эломон Одилов «Большевик» қўшчиларидан етти жуфт ҳўкизни, омов, бўйинтуруқ, хомут ва яна аллақандай лаш-лушларни беш кунга сўраб олиб келган эди.

Фақат омовга тиш етишмасди. Ейилиб, зўротасигача ойнадай ялтираб кетган уч-тўртта тиш билан иш битмасди. Эломон Бойбўсиннинг устахонасига саҳар-мардонда келиб: «Устахонангга эрта-мертан етиб келаман, тайёрлайсан, бошқа илож йўқ, бўлмаса, бўйинингни суғуриб оламан», деб тайинлаб кетди. Темирчи: «Ҳа, нимасини айтасан...» дея тўнғиллаганча қолди.

Эломон айтганини қилди. У саҳар-мардонда йўталиб, этигини тақиллатиб кириб борганда темирчи сандонга бошини қўйган кўйи, мушукдай хуриллаб ухламоқда эди. Устахонада занг, куйинди, кўмир ҳамда сувга ботириб олинган темир испи анқир эди.

Эломон жаҳл билан темирчинини силтади. Темирчи даҳшатли туш кўраётгандай бақириб ўрнидан туриб

кетди. Унниг тили калмага келмай гулдирарди. Бир оздан кейин эсини йиғиб олди-ю:

— Сени қара-ю!— деди яктаги барини қоқарқан, ту-пуришиб.— Нима, кўрмисан? Олиб кетавермайсанми анави матоҳларингни! Тўғри, ўнта қилолмадим. Темир эмасман-ку, ахир! Олтита тиш тайёрлаб қўйдим. Қарасам босқоннинг тагига бошим тушиб кетадиган... Қолганларини тайёрлаб, чошгоҳда ўзим етказиб бераман. Ҳа, нимасини айтасан...

— Унсур бўлганигда-ку ўзим билардим-а, аммо-лекин керакли одамсан-да, оғайни!

Темирчи бўш келмади:

— Сен ўша бир қарич темирингга ишонсан! Мен эса мана бу қадоқ қўлларингга! — деди гурур билан томогини қириб, бир чимдим носвойини тили тагига ташлар экан.

Эломоннинг бекордан-бекорга жаҳли чиқиб кетди:

— Нима, мени биллагига ишонмайди деб ўйловдингни?— деб у ёнидаги тўппончасини қинидан суғуриб олиб отиб юборди.— Нима деб ўйловдинг?

Темирчи Эломоннинг юзига бир оз энсаси қотиброқ қараб турди-да, носвойини туфлаб ташлади. Бориб тўппончани ердан олди-да, кутилмаганда:

— Жинни экансан!— деди босиқлик билан.— Қипқизил аҳмоқ экансан! Бу манга эмас, санга керак! Олиб қўй дов-дастангни, бу ҳали керак бўлади. Олиб ёнингга солиб қўй, фақат кўринмайдиганроқ жойингда олиб юр! Шунинг бўлмаса, бир муштлик ҳолинг бор, холос. Ол анави тишларингни ҳам!.. Қолганларини ўзим...

Осойишталик билан тонг отиб келмоқда.

Қалин боғ-роғларнинг пастларига нимтатир қоронғилик беркинган. Тоғ чўққилари оқ-кўкиш тусга кирган, юлдузларнинг ранги ўчиб кетган. Тонг юлдузи чақноқлигини бир оз бўлса-да йўқотган. Жўжахўрозлар дакангхўрозларга тақлид қилиб ингичка товушлари билан қичқирмоқчи бўлади.

Эломон сиз билан боғлаб, елкасига хуржундай ташлаб олган омоннинг пўлат тишларини уватга қўйди-да, ўтлар орасидан шилдир-шилдир қилиб оқаётган тиниқ сувга юз-қўлларини ювди. Майсаларни шабнам босиб ётарди. Эломоннинг этиги ҳўл бўлиб, барра ғумай билан шамайнинг сарғиштоб кукун гуллари ёпишиб қолди. У кўкрагини тўлдириб-тўлдириб нафас оларкан, шу беғубор ва осойишта тонгинг умри узоқ бўлишига яна бир қарра ишонди...

Ниҳоят бир неча ой муқаддам тўмтоқроқ қаламини кўлоғига қистириб олиб, айрига ўхшаб кетадиган чўпи билан ер ўлчаб юрарди: «Бир, икки, уч...» Чўнтагидан ҳадеб олиниб солинавверганидан уладаси чиқиб, латта бўлиб кетган қоғозига аллақандай белгилар, нуқталар қўярди-да, яна катта-катта қадам ташлаб, чўпини ҳақкалатиб ер ўлчашда давом этарди: «Ўн бир, ўн икки, ўн уч... йигирма...» Оёқяланг, иштончан болалар тинги қайтган тешада учи чиқарилган тол қознқчаларни қўлтиқлаб, унинг кетидан елиб-югуришарди. Белги қўйилган жойга, пўрсилдоқ, кўпчиб ётган ерга қознқ бир теппиб киргизиларди. Бола-бақраларнинг: «Амаки, ундай кейин-чи?» деб берадиган саволларига жавоб беришга, ҳатто бош қашишга вақт топиларди дейсизми? «Амаки» ҳозир муҳим иш билан бандлигини улар қаердан билсин? Уларга нуқул ҳиринг-ҳиринг кулдирадиган ўйин бўлса! Қулоқ чўзма бўлса! Чиллак, лаппар бўлса! «Ҳай-зувв» бўлса!..

Лекин катталар «ҳай балонгни олай, қариндошимсан-а? Яна бир ҳаппазгина қўш...» деб унинг атрофида елиб-югуришарди. Эломоннинг чимирилиб, бир-биринга қўшилнб кетган қошларига кўзлари тушиши биланоқ нарига тисарплишарди: «Ҳай, майли, шунисига ҳам шукур. Борига барака-да, қўшни. Ҳукуматнинг умри узун бўлсин!..»

Эломон какра босиб кетган уватнинг орқа тарафидан келган «Бууо» деган бўғиқ товушдан чўчиб сакраб

панага ўтди, чўнтагидаги тўппончасини тез суғуриб олди. Пусибгина овоз чиққан томонга қаради. «Большевик» қўшчиларидан олиб келинган қизил ҳўкизни кўриб, беихтиёр жилмайиб қўйди. Афтидан ҳўкиз темир қозикни суғуриб, эгасининг уйига жўнаб қолмоқчи кўринади.

Эломон ҳўкизни етаклаб, қўшчиларнинг ёнига етиб келганда, Халил бобо қон бўлиб қочоқ ҳўкизни сўкканича, кафтини пешанасига қўйиб олиб, нури кетган кўзлари билан чор-атрофга аланглаб қарарди. Чол барвақт туриб ҳўкизларни ўтлатиш учун олиб чиққан эдию, таҳорат оламан деб ариқ бўйига тушганини биледи холос. Бу жин урган ҳўкиз дарров қаёққа ғойиб бўла қолди экан?! «Бу падар лаънат ҳўкиз яхшиликни билса, ўтлагани олиб чиққанда йўқоладими? Бу атрофда бўри-ю, шақаллар изғиб юрганни бир ўйлаб кўрмайдими? Уни нуқул ажал ҳайдаб кетган!.. Устида туки-ю, бошида шохи борларга асти яхшилик қила кўрма, деганлари рост! Улиб кетмайдими менга деса!..»

Халил бобо Эломонни, у етаклаб келаётган «йўқолган» ҳўкизни кўрди-ю, довдираб қолди.

ТУРТИНЧИ БОБ

Шамдаё терилиб турган теракларнинг орқасидан қуёш гардиши камалак каби товланиб кўринганда, Эломон, Халил бобо, Анорқул бахши ва яна тўрт-беш нафар киши қишлоқнинг шундоқ биқинига жойлашган, бир тарафи тоғ этакларига, бир тарафи дарё лабига тутаниб кетган қўриқнинг бир чеккасида ишни бошлаб юборган эдилар. Улар бақамти тушиб олиб қўш ҳайдашарди. Чим бўлиб кетган тупроқ палахса-палахса ағдариларди. Қўшнинг энг олдида Халил бобо борарди. У кексалвигга қарамай, омовнинг қулоғидан сўхстагина ушлаб олиб, чап биқинига суяб борарди. Унг қўлида

ингичка узун тол гаврон. Гоҳ у ҳўкизнинг, гоҳ бу ҳўкизнинг қўймицига аста-аста уриб:

— Хўш-э, жониворлар!— дейди.

Тиш издан чиқиб кетмаслиги учун мавриди билан гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга қиялатиб-қиялатиб қўяди-да, яна тиклаб олади, хуллас, омоч тиши тегмаган ер қолдирмайди. Омочнинг ўткир, кумушдай ялтираб турган тиши бўз тупроқни тилиб, шувиллатиб бир томонга ағдаради, ҳўкизлар тухумдай-тухумдай келадиган кўзларини олайтириб, бўйинча ва бўйинтуруқдан озод бўлмоқчидек, олдинга интилади. Халил бобо ўз ишини донолик билан бажариб боради: баъзан омоч тиғига чап бериб, уқаламай қолган палахсаларни калиши билан тепиб, майдалаб кетишга ҳам улгуради. Шундоққина ёнида бораётган йнгитнинг ишидан ҳам кўз-қулоқ бўлиб боради.

— Умрингда қўшнинг қулоқ чўпини ушлаганмисан ўзи! Нуқул теракдай говлабсан-кетаверибсан-да! Хўкизларни майиб қилиб, ўзинг ҳам ҳадемай сулайиб қоласан-ку бунда! Омочни бўшроқ қўй, ахир! Ўз оҳангига, ўз ҳолига қўй! Омочни эҳтиёт бўлиб ушлаб юрсанг, бас! Буримлардан бохабар бўл. Ана келдинг, бохабар бўл деяпман санга, анграйма! Омоч қўлнингдан чиқиб кетса, тиш нақ ҳўкизнинг оёғини ялаб кетади!— деб койинарди-да, яна ўзининг ҳўкизларига меҳрибонлик билан:— Хўш-э, жониворлар!— деб қўярди.

Эломон омочни жонининг борича ерга босарди. У иложи борича ерни чуқур ҳайдамоқчи эди. Омоч зўғотасигача ерга ботиб кетганидан қўшнинг айрилари, чўп қозиқлари ҳамда ҳўкизлар бўйнига солинган тутдан ясалган хомутлар ғирчилларди. Хўкизлар зўрқиқиб, тўпиқларигача ботиб кетганидан оёқларини тупроқдан аранг суғуриб олардилар, тажанг бўлиб думларини селкиллатардилар. Халил бобо уватининг бошига етиб бориб, ҳўкизларини авайлаб қайтариб, янги изга тушганида Эломон ҳали ярим йўлда эди. У тол гаврон би-

лан хўкизларни аямай урар, жониворлар бу ёғоч кишанлар қисувидан қочиб кетолмасдилар. Қуймичларига зарб билан гаврон тушганда, ғазабланиб пишқирирдилар-да, гаврон теккан жойни думлари билан силардилар. Бутларининг ораси терлаб, қорайиб кетган эди.

Халил бобонинг кўзи Эломоннинг бу ишига тушиб қолди-ю, юраги ўйнаб, жонҳолатда унинг ёнига келди:

— Ана у боладан ҳам баттар экансан-ку! Бу қанақаси бўлди! Ё хўкизларда қасд-пасдинг борми?— деди у.— Ер ҳайдагани келганмисан, хўкизларни ўлдирганими? Хўкиз бир кунга керак эмас-ку, ахир! Умр шериклик! Бугун бўлса бўлди, эртага ё облою, ё насибми? Фирқалар истиқболни олдиндан кўради, деб айтишарди-ку?.. Сенга хўкизларнинг сараси тегибди. Ҳамма бир из олганда сен икки из, кам деганида бир ярим из олишинг керак! Сени қара-ю! Болага ўхшаб тиржайди-я! Дадаг раҳматлик бўлгандаку-я, қулоқ чакангга тарсаки тушириб қолардику-я...

Бобо Эломоннинг қўлидан омочни олди-да, хўкизларнинг қуймичига сийпалагандай қилиб оҳиста урди, омочни ҳам ўз маромига қўйди.

— Хўш-э, жониворлар! Барака топкурлар! Бугун сенларга ем-хашакларнинг сўлимидан бериб, бир меҳмон қилай. Бу жойларда барқ уриб буғдой, арпа ўсиб етилса, дони бизларники бўлса ҳам сомону тўпони сизларники-да! Мен у дунёга орқалаб кетармидим! Бир зўр берворинглар, жониворлар... Хўш-э, парч!..

Хўкизлар эркин юриб кетди. Тупроқ ҳам бир текисда ағдарилиб ёнбошлади.

Омочни қайтариб олиб хўкизларга бенхтиёр: «Хўш-э, жониворлар!» деб юборганини Эломоннинг ўзи ҳам сезмай қолди. Энди унинг ўзи ҳам бир оз енгиллашгандай бўлди. Оёқлари ердан чаққон кўча бошлади.

«Оббо чоли тушмагур-эй, бир қизартирди-да,— деб ўйларди Эломон.— Ҳали кўп қизараман шекилли... Қари билганни пари билмайдн-да лекинига!»

Бу пайтда Халил бобо қўшиқ бошлаб юборганди. Бу қария гўё яшариб кетгандай эди. Товуши бир оз хирароқ бўлса ҳам, қўшиғининг сўзлари аниқ эшитиларди. Бобонинг замзамаси ҳазил-мутойибага мойил эди:

Деҳқон очар ернинг зўри, қўриғини-ё,
Сочар доннинг асилини, уруғини-ё,
Тўра келар миниб отнинг тўриғини-ё,
Уриб кетар дур-гавҳарнинг бўлиғини-ё..

Бобонинг ошпоқ жингалак жун босиб кетган кўкрагини осойишта тонгининг сарин шабадаси елпирди, узун соқол-мўйловларини тўзитарди, қалами яктагининг бир учини ҳилпиратарди. Белбоғига қистирилган носкадис солинқираб турарди. Бу шабада боғ-роғлардан, тоғ этакларидан, олис дашт томонлардан чучмоманингни, бишафшанингни исини ҳам олиб келарди. Бу роҳатбахш ис себаргаларнинг ҳидига ҳам бир оз ўхшаб кетарди-ю, бироқ уники эмасди. Себаргалар гуллаганда борлиқни жийданинг ҳидига ўхшаш қуюқ ис чулғаб олади. Хуллас, бу шабадада ёвшан, ҳатто ҳаммадан кейин амаг қиладиган отқулоқларнинг ҳам барра исн бор эди, саҳий кенгликларнинг, саҳий даштнинг нафаси жамланган эди. Бу нафас бобога куч-қувват ато этарди, димоғига йигитлик ғайрати бўлиб урилиб, томир-томирларига, бўғин-бўғинларига ёйилиб кетарди.

Бобо ошиқмас эди. Ошиқадиган ери ҳам йўқ. Ошиққанидан нима фойда? Энг муҳими, ҳўкизлар бир маромда юриб турибди, тупроқ омов тишларининг ўткир зарбидан кўчиб, бир ёнга палахса-палахса бўлиб ағдарилиб тушмоқда. Бобо қўшни моҳирлик билан бошқариб бораркан, ўзи себган қўшиқ сўзларини дона-дона айтиб, хиргойи қиларди:

Қанорларнинг, қопчиқларнинг гўлиғини-ё,

Олиб кетар, қаранг эгам йўригини-ё,
Бойловдаги кишнаб турган йўригини-ё,
У депсинар чайнаб кумуш сўлигини-ё...

Бобо бу қўшиқни Қудратиллабойнинг томорқасида қўш ҳайдаб юрган отасидан унга ёрдамлашиб, сув ташиб, мола босиб, ҳўкизларнинг чилвиридан ушлаб бошқариб юрган болалик даврларида ўрганиб олган эди. Отасининг айтишига қараганда, бу қўшиқни бобоси ҳам айтган:

Деҳқон чайнар сўлиқларнинг қуруғини-ё,
Тўрвадаги арпасининг бор-йўғини-ё,
Олиб қайтмас соврунларнинг улуғини-ё,
Тонг қолдириб бедовларнинг чалиғини-ё...

Қандайдир дилгир оҳанг билан айтилган бу қўшиқ ҳозир, бобо қўш ҳайдаркан бошқачароқ жарангларди. Ўзгача таъсир қиларди. Бобо умри бино бўлиб ҳеч қачон бундай тўлиб, бўғин-бўғини бўшаб айтмагани бу қўшиқни... У қўшиқни тугатаркан: «Хўш-е, жониворлар, азаматлар! Парч!.. Ҳозир мен сенларга бир қўлимда арпа, бир қўлимда беда гули олиб келиб бераман. Сув ўрнига сут бериб боқаман! Қани, бир зўр беринглар, азаматлар! Қани, бир умтилиб юборинглар! Барака топкурлар, парч!...» деб қўйди.

Қўёш аллақачон терак бўйидан кўтарилиб кетган, гардишларини илғаб бўлмасди. Осмон ловуллаб олов ёнаётган тандир оғзидай бўлиб қолганди. Қизиб бораётган ердан билинар-билинимас мовий ҳовур кўтарилмоқда, Қили дарёси тарафда баҳорнинг маъмурчиликдан дарак берувчи серсув ва барра булутлари...

Биринчи бўлиб Халил бобо ҳўкизларини қўшдан чиқарди... Улар жониворларни яйловга ҳайдаб юбориб, ўзлари нонушта қилиш учун эндигина ўтирганларида омоч тишларини ярақлатиб темирчи келиб қолди.

Халил бобо белбоғини ёзиб тугунчадаги чаватини, беш-олти бўлак парвардани ўртага қўйди. Эломон кесак қалаб ўчоқ қилди. Хас-хашак йиғиб қора чойдишнинг тагига ўт ёқдилар. Анорқул бахши лагандай келадиган чаватини бурдалаб, бир тўғрамини оғзига соларкан:

— Оҳ, оҳ, бобо! Чаватимисан, чаватижон бўпти-да! Лекигин кампирингиз чавати пиширишга жа омил-да!— дер эди.

— Буни чавати-жиғилак деса ҳам бўлади! Хамири исмалоқ билан ҳилваннинг шарбатига қорилган. Шунинг учун ҳам мазали! Кампирингиз чавати пиширишга омил дейсанми, Анорқул? Нимасини айтасан... Кўргуликлар шундай омилкор қилиб юборсинки, асти билмай қолсин!

Узоқда отлич кўриниб ҳамма эътиборини ўша томонга қаратди. Бир оз яқинлашгач, Эломон Мустафинни таниб ўрнидан турди. «Уч кундан кейин келмоқчи эди, бир гап бўлган кўринади», деб ўйлади у меҳмонга пешвоз чиқаркан.

Ҳақиқатан ҳам райком вакили Мустафин (асли фамилияси Мустафоеву, лекин нима учундир Мустафин қилиб олган) — бекордан-бекорга келмаганди. У бир оз гапнинг ўрови учун у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирди. Ора-чора бободан бу йил баҳорининг қандай келишини, ҳосилнинг қандай бўлишини сўраб-нетиб олди. Бир-икки пиёла чойдан кейин, каловлашиб ўтирмай гапнинг очигини айта қолди.

— Ишларинг ёмон эмас, Эломон,— деди.— Кўпини кўрган оқсоқоллар «Ҳа, бўл!» деб турса, ишлар ёмон бўлармиди, нима дедингиз, оқсоқол?

— Балли, ўғлим!— Бобо бир хивични синдириб олди-да, у қўлидан бу қўлига олиб, салмоқлаб, гапда давом этди.— Бу ернинг феъли шунақа. Мана шу бир хивични суқсанг, эртага маржон-маржон куртак чиқариб, кокилдай ниҳолга айлантириб беради. Бир дона

буғдой эксанг, гуж-гуж бошоқ қилиб беради. Бир дона чигит эксанг бир сават пахта оласан. Ҳа, ўғлим, бу ернинг феъли шунақа. Говмишнинг елинлари ҳар қанча тирсиллаб, суту қаймоқлари чак-чак томиб турганими-нам унинг кўнглини олмасанг, бир томчи сут олиб бўпсан! Унинг ҳам сағриларини сийпалаб, елинларини ювиб-тараб, данакдай келадиған сариёғ билан ийдирсанг жонивор елиннида бир чакка сутини қолдирмай бериб қўйганини ўзи билмай қолади! Ер ҳам шунга ўхшаш бир гап, ўғлим.

— Раҳмат, оқсоқол... Лекин ана у қўшниларингизда иш чатоқроқ... Бир чакка ҳам ер ҳайдашгани йўқ. Ер кўпириб кетибди. Якталиклар қўш беришмай, борган одамни олдиларига солиб ҳайдаб: «Сизларга қараб турган қўш-пўшимиз йўқ! Ўзимизга керак, керак бўлса топинглар, эчкига ўт керак бўлса, бўйнини чўзиб тимирскилайди»,—дебдилар. Ер тобидан ўтдими, облоҳу акбар деяверинг! Уларга бир жуфт хўкиз бериб турсангиз яхши бўларди. Эломон, «Правда»ни ўқигандирсан? Ҳа, бугунги сонин... Кучли коллектив хўжаликлар ҳақида мақола чиқибди... Бизга рухсат берасиз энди, оқсоқол... Сенга икки оғиз гапим бор, Эломон.

Мустафин Эломон билан ёнма-ён юриб, шудгорга кирди-да, кафтига бир сиқим тупроқ олиб эзгилаб кўрди. Сўнгра гапини лўнда қилиб айта қолди:

— Шу давргача оролча-оролча бўлиб келдик. Бу ҳам керак эди. Энди бу оролчаларнинг кўлмакларга айланиш хавфи бор. Уларни кўлмакларга айлантириб қўймаслик учун бир-бирига қўшиб, каттакон оқимга йўналтириш керак. Бунинг учун нима қилиш лозим, деб ўйлайсан? Уйлаб кўрдингми?

— Ишлаш керак...

— Буни сендан кўра ўзим ҳам яхшироқ биламан! Дастуриламал қўлимизда.— Мустафин унга «Правда»нинг янги сонини узатди.— Шу давргача ишлаб келдик. Яна ишлаймиз. Энг муҳими, яккам-дуккам бўлиб эмас.

Лекин бу айтишга осон. Үзи бўлмайди. Фаоллар керак, фаоллар! Улар сенда анчагина бор-ку, а? Апорқул, Халил бобо... Яхши! Одамлар энди оролчаларнинг нариги ёғида ҳам оролчалар борлигини, деворлари орқасида мовий ва кенг осмон борлигини, беғубор уфқ борлигини илғасинлар!.. Тушунарлими, оғайни? Қўлни қўлга бериб ишлаймизми?.. Балли, дўстим! Ҳзим ҳам шундай деб ўйловдим. Райком мени сенинг ёнингга юборди. Хурсанд бўларсан, деб ўйлайман...

Ердан ҳовур кўтарилади. Дашт яшилланиб бормоқда. Тераклар кучалаларини ташлаб япроқ ёзмоқда.

Эломон мола босилиб, экишга тайёр-тахт қилиб қўйилган ерга меҳр билан тикилиб турарди. Эрта-индин бу бўлиқ тупроққа чигит қадалади. Ер об-тобида. Офтоб чарақлаб турса, хиёл ўтмай бу чигитлар пўстлоқларини бошига кўтариб, тупроқни туртиб чиқади. Кейин бу пўстлоқ қалпоқларини ташлаб юбориб, икки япроқчаси капалак қанотига ўхшаб қолади. Сўнгра соат сайин яшил тус ола боради. Ернинг ширасини, офтобнинг иссиғини, ҳавонинг қуюғини сўриб кучга тўлади.

«Мана, энди минг қўшчига бир бошчи деган гаплар чиқиб қолди,— деб ўйлар эди Эломон.— Эртага яна бошқаси чиқади. Кейин яна бошқаси...»

Энг муҳими, мана шу осойишта тонг, жилдираб оқаётган сув, кўкариб турган гиёҳ, ястаниб ётган бепоён ер, бепоён дашт ўзиники бўлиб қолди. Энди унга хиёнат қилмаслик керак. Армонлари қон бўлиб, қизғалдоқларга айланиб, кенг даштни буркаб ётган бу ерни ҳам она ўз гўдагини қандай суйса, шундай суйиб-эркалаш керак.

Халқ муроди шу буюк кенгликда ўзига, шиддатига яраша ўзан очиб оқиб бормоқда. Айниқса, оқимнинг энг олдида бораётган тўлқинларга қийин: умрида сув нималигини билмаган бу дашт уларни аёвсизлик билан шимиб йўқ қилмоққа уринади, аммо олд тўлқинлар

изидан янада қудратлироқ тўлқинлар гулдираб келаведи...

БЕШИНЧИ БОБ

Дашт таслим бўлиб, деҳқоннинг оғзи энди ошга етганда яна бир офатга рўпара бўлди. Колхоз ўтириб қолди. Экин майдонлари олдин қандай бўлса, шундайлигича турарди. Кенгайтиришга куч ҳам йўқ эди. Колхознинг суянган тоғи, шербилак йигитларнинг кўпчилиги урушдан қайтиб келмади. Қайтиб келганлари ҳам майиб-мажруҳ бўлиб, айтарли ишга ярамасди. Хотинхалаж, ўсмирлар кучига қараб қолган колхоз баҳоли қудрат тебраниб турар, кенг қулоч ёзишга дасти қисқалик қиларди.

Урушдан яраланиб қайтган Эломон биринчи кунидеқ шароит билан танишди: пахтазорларни айланиб чиқди, бошоқ тортиб қолган арпа-буғдойзорларни чамалаб кўрди, тоққа бориб чорвани кўриб келди. Ҳамма жойда шароит оғир эди, жигаргўшалари қайтиб келмаган кўпгина оилаларнинг руҳи паст, бунинг бошқаларга ҳам таъсири кучли эди. Одамларнинг руҳини кўтариш, ишга жалб этиш, кўнглини овлаш биринчи даражали иш эди. Иш эса тўлиб-тошиб ётарди. Тезроқ чигит экишни тамомлаш керак, эрта-индин арпа-буғдойга ўроқ тушади, унга тайёргарлик кўриш лозим, беда ўримини ҳам бошлаб юбориш керак...

Ҳаммадан ҳам Эломонни ўйлаштириб қўйган нарса — чигит экиш эди. Май ойи охирласа ҳам ҳаво очилмас, намгарчилик меъеридан ошиб кетган эди. Чигит экишга мўлжалланган ерларни намгарчиликнинг зўридан ғумай босиб кетди. Ҳаво очила қолсаю бу ерларни қайтадан чопиб, молалаб, тезроқ уруғ экса!

Таваккал қилиб экаверганидан нима фойда? Шунча меҳнат бекорга кетади. Ерга ташланган чигитни ер ҳовури билан илтиб, қуёш икки қулоғидан тортиб юза-

га олиб чиқолмайди. Чириб кетади. Бўлганидан бўлиб берган бугдойлар ҳам ёмғирнинг зўридан ётиб қолди. Бошоқ тортиб қолган тирбанд майсалар устини қалин ёмғир қўрғошиндай босиб ётарди. Қуюқ булутлар йиртигидан аҳён-аҳёнда кўришиб қоладиган қуёш гардиши бу ёмғирли мовийликда минг хил рангларда камалак бўлиб товланиб кетарди... Аммо бу гўзаллик Эломонни мафтун этолмасди.

Ҳамма ерда пахтанинг иши чатоқ эди. Уша кунларнинг бирида Мустафин ниҳоятда асабийлашиб юрган Эломонни кўрди-да, саломлашмасиданоқ хонасига бошлади.

— Кейинги ой ҳам ёғин-сочинли бўларми... Гўза айни шоналайдиган пайт ҳозир. Биз эса чигит эка олганимиз йўқ...— деди у гапни кесиб.

— Экишга ҳаво йўл бермаяпти, ахир. Бу ҳавонинг таги ҳам тешилиб кетди шекилли.

— Шуни айтаман-да... Кўп жойларда аҳвол шу. Аммо баъзи районларда ҳаво яхши экан. Бўлар нш бўлди, бу йил пахта бера олмайдиганга ўхшаймиз. Бирор чора ўйлаб топдингми?

— Анчадан бери ўйлаб юрибману лекин хавфли иш... Бу йилча беда экиб юбора қолсак нима бўларкин? Пахта ҳисобидаги қарзимизни келгуси йил икки ҳисса қилиб берардик... Албатта, ҳаво очилиб кетса, кеч бўлса ҳам битта-иккита бригадамиз ерларига чигит экиб кўрамиз...

Мустафин деразага шатур-шутур урила бошлаган дўлга қараб қолди.

Пахтага мўлжалланган ерларнинг кўп қисмига беда уруғи сепиб юбордилар. Беда экиш учун қуёшни куттиш шарт эмас. Ёмғир беданинг ҳам суви, ҳам қуёши эди.

Кунлар исиб кетди. Урим вақти бўлди. Энди ҳамма кучни арпа-бугдой ўрмига сафарбар қилиш керак эди. Темирчи Бойбўйсининг устахонасида кечаю кундуз иш тинмайди. Уста эрталабдан кечга қадар ўроқ ясар, бел-

ўроқ тайёрлар, кетмон пешларди. Фронддан эса дам қувончли, дам ташвишли хабарлар келиб турар эди. Жигарғушалари шаҳид кетиб, юрак олдириб қўйган одамлар уларнинг ўрнини тўлдириш учун кетаётган фарзандларини бағриларидан чиқариб юборгиларни келмасди. Лекин йигитлар уруш нималигини ўз кўзлари билан кўргиларни келар, оталари, акалари учун қасос олишни ўйлаб, фронтга шошилар эдилар.

Уша куни эрталаб ҳаво бир оз ўралашиб турди-да, кейин очилиб кетди.

Уримга барака киритиб турган охирги синф болалари бугун далага чиқмадилар. Улар ҳарбий комиссариатга чақирилган эдилар. Бойбўсин темирчининг яққюягона ўғли ҳам жўнайдиған бўлиб қолди. Бола ҳарбий комиссариатдан хурсанд бўлиб қайтди, дадасига қачон кетишларини айтди. Бойбўсин темирчи эса, қандайдир мўъжиза содир бўладю барибир ўғлим қолади, деб ўйларди. Худди унинг боласини ҳарбий комиссариатдан: «Сен бормаи қўя қол, дадангни, аягни биттаю битта арзандаси экансан, бор уйингга, юмушларга, колхоздаги ишларга қарашиб юравер!»— деб қайтариб юборишларини кутарди. У шунга ишонарди. Шунинг учун ҳам чақирув қоғози келганда ҳам кўнгли бузилмади. «Дарров бориб келиб, ишингга чиқа қол, ўғлим», деди-да, ҳар кунгидек салмоқланиб ишига кетаверди. Лекин кечкурун темир-терсак ва болғаю сандонларнинг заигидан қулоғи битиб уйга қайтгач, воқеани эшитди-ю, гарангсиб қолди. Бойбўсин бир уйдан тўртлаб, бешлаб азаматлар урушга кетаётганини, улар қайтиб келмаётганини ҳам биларди. Бироқ нимага унинг ўғлини қолдириш кераклигини ўзи ҳам билмасди. Қандайдир оталик ҳисси уни шунга қаттиқ ишонтирарди...

Ёлғизгинасидан ажралиб қолиш хавфини сезиб, эрхотин талвасага тушди. Охирида нур йилт этиб турган бир йўл ахтарардилар, охири топгандай бўлдилар ҳам.

Лекин буни болага айтиб бўлмайди. У ҳозир тушида немис-фашистларини қириб юрибди...

Темирчи хотини билан маслаҳатлашиб, алланима бало топиб келди-да, пиёлага солиб эритди. Бармоғи билан роса эзди. Эрталаб қўярда-қўймай ўғлига ичирди. «Бу нима ўзи? Нимага ичишим керак?»—деб тайсаллаб оёқ тираб олган ўғлига: «Сенга отанг билан онанг ёмонлик сиғинармиди? Бир қултум ичсанг бошининг тошдан бўлади. Сенга тикилган бало-офатлар ўз ўзидан йўқ бўлиб кетади», деб болани ишонтиришгач, уни ичиб юборди. Лекин орадан хиёл ўтмай, боланинг лаблари қовжираб, сувсай бошлади. Аъзойи бадани ловуллаб ёниб кетмоқда эди. У ётиб қолди. Темирчининг фикрича ҳам шундай бўлиши керак эди. Уч-тўрт кунлик қаттиқ иситмадан кейин туриб кетади, лекин урушдан қолади. Аммо боланинг иситмаси чўзилиб кетди. Ота-онанинг ваҳимаси беш баттар орта борди. Кечаси хотини эридан: «Яхши эзганмидингиз ўзи?» деб сўради хавотирда. «Яхши эзувдим шекилли», деди Бойбўсин. Орадан яна бир-икки кун ўтгач, боланинг нафас олиши оғирлашди. Шунча кундан бери биринчи марта аранг кўзини очган бола: «Мени нима қилиб қўйдиларининг, дада?»—деб сўради шивирлаб. Бу савол эр-хотинни адоий тамом қилди. Энди улар ҳам қилган ишларининг даҳшатли оқибатини сезган эдилар. Бола яна икки кун чўзилиб ётди-ю, кечга бориб жони узилди. Қий-чув кўтарилди. Бойбўсиннинг хотини остонада ўтириб олиб, сочини юлганча дод солди:

— Ёлғизгинамни ўлдириб қўйди-ей бу номард чол! Яхши эзмасдан данипаранг ичириб қўйди болагинамга... Кетаверганда омон қайтиб келармиди болагинам...

Маҳаллада гап ўрмалади. Бойбўсинни ҳам олиб кетдилар бу орада. Шу кетганича қайтиб келмади...

Бирйўла ҳам ўғлидан, ҳам эридан ажралиб қолган аёл телба бўлиб қолди...

Сахаррезда тушган шудринг чошгоҳга бориб бутунлай кўтарилиб кетади. Куннинг кўзи ёниб туради. Ҳатто тушга яқин буғдойзорда одам чидаб туролмайди, бошидан офтоб ўтиб, кўзини тиндириб юборади. Зингилаган буғдойзорда бундай пайтларда ишлаб бўлмайди. Эломоннинг боши қотиб қолди. «Бу аҳволда кун нсиб кетаверса, буғдойдан ҳам ажралиб қоламиз,— деб ўйларди у.— Офтоб уриб кетади. Офтоб уриб кетганидан кейин уни ўриб-йиғиб юришдан нима фойда? Ем-хашакка, сомонга айланадию унинг ҳам қурчи бўлмайди. Молнинг пчини ўтказади. Агар уч-тўрт кунда йиғиштириб олмасак, тамом-вассалом. Меҳнатимиз зое кетади. Шунча қилган меҳнатимизни елга совуриб юборган бўламиз. Кечаси билан бўлса ҳам ишлаш керак. Бир-икки кун қийналсак, ҳеч нарса қилмайди. Кечасига иш серунум бўлади. Буғдой поялари ҳам бир оз майинлашади. Бошоқ қилтаноқлари терлаб кетган баданга, бўйинга, юз-пешаналарга ёпишиб қичитмайди... Каттакичикни жалб қилиш керак. Лекин ўроқ етишмайди. Бойбўсиннинг ўрни ҳам жуда биллиб қолди-да. На-чора?»

Буғдой ўримиغا қизлар, жувошлар, ўсмирлар, чоллар, ишга ярайдиган мажруҳлар, хуллас, қимирлаган жон борки, чиқадиган бўлди. Яшил тоғ каби бўлиб ётган боғлардан ўсиб чиққан адл тераклар ортидан чўғдай қизариб тўлиш ой кўтарилиб келарди. У сўлгин шувълалари билан буғдойзорни, буғдойзорга уланиб кетган қир-адирларни, тоғларни ғира-шира ёритиб турарди. Эломоннинг ўзи ҳам бир чеккадан тушиб олиб, қулочининг борича белўроқ соларди буғдойга. Буғдой тўқ бошқларини кўтара олмай бир маромда шувиллаб йиқиларди.

Тўлиш ойнинг ғира-шира ёғдусида Игим тоғининг ёнбағрига жойлашган Оҳак заводининг юксак трубалала-

ридан кўтарилаётган паға-паға тутун олтингугурт рангида товланарди. Қили дарёсининг шовуллаши тинч ва осойишта кечада янада тиниқроқ эшитиларди. Чигирткалар чирилларди. Одамларнинг ғўнғир-ғўнғир товушлари, буғдой пояларини бир маромда ўраётган ўроқларнинг шатир-шутури эшитиларди. Уроқларини қайраб олиш учун кўтарганларида ой нурида ялтираб кетарди...

Эломон ёнида буғдой ўраётган жувон бирдан «вой» деди-ю, ўтириб қолди. Жувон ўтириб олиб, тиззасини қучоқлаганча, «вой, шўрим қуриб қолди», дер эди. Эломон ёрдамга шошилди: «Нима бўлди, Жаннат?» деб ёнига чўккалади. У Жаннатнинг оёғига ўроқнинг учи кириб кетган бўлса керак, деб ўйлади. Белбоғини шариллатиб йиртди-да, боғламоқчи бўлиб жувоннинг болдиридан ушлади... Кутилмаганда жувон унинг бўйнига осилиб қучоқлаб олди. Эломон бир лаҳза чима ҳолдса юз бераётганини билмай, эсанкираб турди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Уша шаҳидлар қабристонини...

Уша қари гужум. Бўрон гувиллайди. Гужумнинг ёш буталарини ерга қараб эгади. Тарс-тарс ажин босиб кетган новдаларни эгиб чийиллайди...

Эломон бу ишда аллақандай ғанимлик борлигини билар эди. Уни энди секингина бир чеккага чиқариб қўймоқчи эдилар. Бу ва бунақа ишларни Эломон кўравериб, кўзлари пишиб кетган. Назарида аллақандай юқорироқ мансабдан кетган нозикроқ бир одам энди унинг ўрнини эгаллаши лозим эди. Уша нозикроқ одамга: «Янги ер ўзлаштириб, чўлнинг гармсели ҳамда чилланинг суякни қақшатадиган изғиринларни билан курашиб, ўзингни кўрсатгин, гуноҳингни юв, кейин сафимизга қайтгин», дейилган. Унинг кўп йиллик хизматларини ҳисобга олиб, бу томонга жўнатишгадир. «Ҳақи-

қат энг юқорида ва энг пастда бўлади», дер эди Халил бобо. Худди шунга ўхшаб, юқорининг адолатли ҳукми то ўртага етиб келгунча кучини йўқотмаган бўлса ҳам, файзини йўқотган бўлиши керак. Чўл деган гап тайёр бўстон билан алмаштирилган. Балки у нозик одам жуда кўп йиллардан бери Султонхўжаевни қўллаб-қўлтиқлаб, қўлтиғига сув пуркаб келгандир. Энди Султонхўжаев унинг яхшиликларига бир қадар жавоб қайтармоқчидир. Султонхўжаев: «Мана, яхшилигингизни унутганимиз йўқ. Унутадиган хилдан эмасман. Мени қўллаб-қўлтиқлаган бўлсангиз, энди навбат бизга келди. Энди биз суяб юборамиз. Мана бунга оқибат дейдилар», дегандир. Қолаверса, бу нозикроқ одам бир-икки йил қойилмақом қилиб ишлаб ўзини кўрсатса, унинг учун мансаб поғоналарига яна йўл очилади. Яна тез кўтарилиб кетади. Бу эса садоқат изҳор қилган Султонхўжаевга жуда-жуда асқотиши мумкин... Эломон шундай деб ўйларди-ю, аммо фикрларига ўзи ҳам ишонмас эди. Гужумга суянганича хаёлга ботиб, бугунги гапларнинг илдинини қидирарди.

Султонхўжаев ўша пайтларда Эломонга савол бериб багрини ўртаб юборган, ола қуёнча билан завқланиб кетган бола эмас эди... Султонхўжаев юрагига тугилиб ётган аламини олишга имконият яратилганидан хурсанддир балки? Лекин очиқчасига ўч ололмайди. Чунки Эломоннинг обрўси зўр. Унга айб қўйиш учун шундай бир хато топилиши керак эдики... ҳеч ким фиринг деёлмасин, ҳеч ким ўч олиш учун бу иш амалга оширилганини билмасин. Султонхўжаев учун ана шу қулай фурсат келди. Пахта масаласида топилган хато унга энг зўр дастур бўлди. Бу хато Эломон-ку Эломон, унинг минг бор бели бақувват, амали катталарни ҳам учириб юборади! Қўзини мошдай очиб қўяди!.. Пахта билан ҳазиллашиб бўларканми? Отанг — пахта, онанг — пахта!

Эломон аввалига бюрода бўлаётган гапларга кўпам

парво қилмай Султонхўжаевга суяниб ўтирарди. Бир томони Султонхўжаевни ўзига шогирд деб биларди. Қолаверса, Эломоннинг кимлигини бошқалардан кўра шу райком секретари яхшироқ билади. «Эломон Одиловнинг тажрибасини бошқа хўжаликларга ёйиш керак», деб елиб-югурган ҳам шу Султонхўжаев. Аммо бюродаги оқим Эломон ўйлаган йўлга бурилмади. Султонхўжаев тadbиркор раисни қўллаб гапирмади: «Устоз, устоз», деб юргувчи раислар ҳам мум тишлаб ўтирдилар. Қўрқдиларми? Нимадан қўрқади, райком жонини олмаса... Амал деган нарса шунчалик ширинми? Ҳақиқатдан кўз юмса, амалга канадай ёпишиб олса... буларни коммунист деб бўлармикин? Султонхўжаев-чи? Нега ўзгариб қолди? Наҳот ўч олмоқчи? Йўқ... бўлиши мумкин эмас... Мумкин эмас...

Эломонни мана шундай саволлар қийнар эди.

...Худди шундай серёғини куз кунларининг бирида Султонхўжаев Эломон билан отда дала айланиб юрар эди. Ғовлаб кетган беда сап-сарик бўлиб гуллаб ётарди. Очиқ дашт томондан шамол эсиб турар, Нурак чўққиларини қоплаб ётадиган қалин қор юпқалашиб, тоғнинг қовурғалари кўришиб қолган эди. Ўнгириларга кўчиб тушган қор ола-чалпоқ бўлиб кўзга чалинарди. Улар отнинг жиловини ўз холига ташлаб қўйганча суқбатлашиб борар эдилар. Янги ерга, қўриққа экилган пахтанинг ҳосилини кўрдилар. Пахта териб олинган бўлса ҳам, бўшаб қолган чаноқларининг ўзиданоқ қандай ҳосил берганини билиб олиш мумкин эди. Эломоннинг кўзи пайкал четида, шундоқ қалин шўра тагида оплоқ очилиб турган беш-олти туп пахтага тушди. Унга ҳеч ким эътибор бермаганди. Чигит экиладиган пайтда тушиб қолган беш-олтита чигит ўзи ўсиб, ўзи кўкариб, ўзи оплоқ очилиб ётарди. Уни бемаврид шамоллардан, дўл ва гармселлардан жони қаттиқ шўра омон сақлаб қолган эди. Эломон Султонхўжаевга маъноли қаради. Чаноқларида кўпириб ётган, бироқ чанг ўтириб

ранги хиралашган пахта ҳали ўзлаштирилмаган қўриқнинг келажагига ишора қилаётгандай, бу ернинг бой ва серунумлигидан дарак бериб тургандай эди. Султонхўжаев Эломоннинг маъноли қараганини сездн. Бир оз жимгина борди-да, унга жиддий тикилди:

— Сиз тинимсиз ер ўзлаштираसиз... Бу — яхши. Лекин бир нарсага ҳайронман. Нега уч-тўрт йилдан бери колхозда ўсиш йўқ. Уйлаб ўтириб ўзим ҳайрон бўлдим. Йилдан йилга даштдан бир чимдим-бир чимдим ерни тортиб олиб, ҳосилдор ерга айлантираётибсиз, гектарингиз кўпаяётибди-ю, тонналарингиз ўша-ўша. Ваҳоланки, райондаги энг йирик хўжаликсиз. Районимизнинг плани кўп жиҳатдан сизга боғлиқ. Далаларингиздан олинадиган ҳосилга боғлиқ. Сиз эса бир жойда депсиниб турибсиз.

Эломон кулиб юборди.

— Центнер ҳам камайиб кетди дерсиз?

— Отангизга раҳмат. Аввалгидек эмас.

— Биласизми, нима учун?— Эломон айтсаммиқан ёки сир сақласаммиқан деган маънода бир оз ўйланиб қолди. Султонхўжаев: «Ҳа, индамай қолдингиз?» деганидан кейин айтишга қарор қилди.— Очигини айтсам, биз мана шу уч йилдан бери ўзлаштирган қўриқ еримиз ҳисобига пахта бераётибмиз. Колхозимизнинг эски пахта экиладиган майдонларининг ҳаммасига беда, буғдой, маккажўхори экканмиз. Ернинг шираси жуда камайиб кетди. Шунинг учун у ерларимизни ҳозирча бўрдоқига ташлаганмиз. Бир оз эт олсин, кейин яна аввалги хизматига қайтарамиз.

— Бу ёқда давлат: «Пахта, пахта», деб ётса-ю, сиз бўлсангиз, беда, маккажўхори, буғдой дейсиз. Бу ўзбошимчаликнинг охири вой бўлмаса эди. Уйлаб кўринг.

— Кўп ўйлаганман. Беда ҳам, маккажўхори ҳам пахтадек зарур. Бунинг устига, тоннани ер ўзлаштириш, гектарларни кўпайтириш ҳисобига эмас, ердан унумли фойдаланиш ҳисобига кўпайтириш керак. Агар ерга ях-

ши қаралса, меҳр билан парварниш қилинса, бир гектар ердан икки гектар ернинг ҳосилни олиш мумкин. Биз шунга эришамиз. Бундан уч йил олдин колхозимизнинг пахта экиладиган майдони қанча эди? Ҳозир пахта майдонимиз аввалгидан тенг яримга кам. Аммо тоннамиз — ўша-ўша. Бу яхшими, ёмонми? Сиз центнер ҳам камайиб кетди, дедингиз. Ваҳоланки, центнеримиз кўпайди. Нега райондаги бошқа хўжаликлар пахта планини арашг бажарадилар, хўжаликнинг бошқа соҳалари эса ўлда-жўлда қолиб кетади? Бизда ундай эмас. Емхашак ҳам, гўшт ҳам, дон масаласи ҳам ҳамиша кўнгилдагидек. Халқ оқ буғдой нонини тўйиб емаса, билкиллаган гўшт қозонда қайнаб турмаса, қандай қилиб ишлайди? Илгги пучайиб қолмайдими? Қачонгача буғдойни бошқа жойлардан сотиб оламиз? Қачонгача пахтадан тушган даромад ҳисобига гўшт сотиб олиб плани бажарамиз? Пахтадан тушган даромад халққа берилиши керак. Ортганига қишлоқни ободлаштириш керак. Райкомда пахта майдонига беда, буғдой, маккажўхори экканимни эмас, мана шу масалани муҳокама қилиш керак... Сиз менсимай маккажўхори дейсиз. Уни дала маликаси дейишаётибди-ю... ё маликалар кўнгилга урганми? — Эломон гапини ҳазилга буриб юборди. Узини бир ёнга ташлаб жимгина келаётган Султонхўжаев шарақлаб кулиб юборди.

— Лекин гапини оласиз-да, Эл ака!

— Гапини гапирган одам ишни ҳам билиши керак. Қуруқ гап — эшакка юк. Мана сизга бир мисол. Буни мендан кўра сиз яхшироқ биласиз. Лекин бу ҳақида лом-мим демайсизлар... Қўшни колхознинг қанча ери бор? Бир бригадасининг ўзини олиб кўрайлик. Юз гектар ўрнингга икки юз экади. Лекин юз ҳисобидан пахта беради. Икки гектар ердан оладиган ҳосилни бир гектардан олдим, деб ҳукуматни ҳам, партияни ҳам алдайди. Уни газеталарда мақтайдилар фалон центнерчи деб! Шу ҳам инсофданми?.. Энг расвоси шундаки, ер-

нинг юкини енгил қилиб қўяди. Ҳалол, покиза ҳосил бериб ўрганган ер ётоқ бўлиб қолади. Кейин у ҳам алдашга ўрганиб, нағма чиқариб қолади. «Ер бамисоли туганмас хазина-ю, дафина, уни талон-торож қилиш ярамайди», дер эди Халил бобо. Биз ернинг бойлигини бир-икки йил ичида тортиб олиб, кейин чўлга айлантириб ташлаб кетавермаймиз-ку ахир! Биз ерга муносабатимизни ўзгартиришимиз шарт. У биздан хафа бўлмаслиги керак. Бу ерни болаларимизга шираси, таровати, ҳусни ва муаттари билан қолдиришимиз керак, ўртоқ Султонхўжаев!..

Улар яна хийла юрдилар. Отлар думларини силкитиб, гоҳо пишқириб, эгаларини уринтирмай йўрғалаб борар эди. Ёвшан иси анқийди. Гоҳо оёқларининг тагидан шағалми, тулкими шип этиб чиқиб, қочиб қолади. Ёввойи жийда шохига қўниб олган бир қушча тинмай сайрайди. Офтобнинг кўзи ўткир бўлмаса ҳам, чарақлаб турибди...

Улар Қили дарёсининг ёйилиб оқадиган, тошлари кўриниб турган кечувидан ўтдилар. Бир гала ўрдак мовий ва тинч оқадиган сувда сузарди. Оёқ ва тумшуқлари узун лойхўрақлар думларини ликиллашиб, сув кечиб юрарди. Дарё ёйилиб кўлга айланиб қолган нариги тарафда сув юзасини лўқ ҳамда қамиш босиб кетган. Улар Етим тоғ этакларига қуёш оққанда етиб келдилар...

Эломон бу даштни кўп кезган. Гоҳ ўша қадрдон «Виллис»ида, гоҳ отда... У ҳар сафар бу кенг ва анвойи ўт-ўлан босиб ётган даштни кезаркан, юраги кўпириб, ҳаприқади. Қалбидаги ғубор кўтарилиб кетади. Бу ерларнинг гашти, таровати ўзгача! Файзи ўзгача! Эломон мана шу дашт бағридан юлиб-юлиб олиб анча ерни ўзлаштирди, пахта экди. Ғўза икки қулоқ бўлиб ранга кирганда, кейин шоналаганда, кўсак тукканда, оппоқ бўлиб очилганда кўзи қувнади. Меҳнатнинг самарасини кўриб, боши осмонга етди. Эгатларда жилдираётган

сувларга тикилганда, руҳи тиниқди. Лекин бу дашт, барибир бўлакча. Аллақандай, ҳавоси, шабадаси, таралаётган ҳар хил ўтларнинг ислари бўлакча. Атиргул очилиб, райҳону жамбиллар барқ уриб ётган томорқангдан ҳам фарқ қилади. Негадир, томорқангдаги экинлар ҳар қанча гўзал бўлмасин, ҳар қанча ранг-баранг ва жозибали бўлмасин, барибир, бу даштнинг бўлакча! Негадир, қуш бўлиб учгани келади. Худди болаларга ўхшаб, капалак, тиллақўнғиз тутгани келади... Анови Нурак чўққиси тепасидаги Олтин қасрга ўхшаб кўри-наётган булут устига чиқиб, оёгини осилтириб, ўтириб оламини кузатгани келади! Биз эса мана шу ерлар ҳисобига гектарларни кўпайтириб, тонналарни оширишга уринамиз. Йўқ, бу тўғри эмас! Бу даштларни ҳам оз бўлса-да, асраб қолиш керак. Бу даштда яйраб-яшнаётган ўт-ўланларни, ўсимликларни сақлаб қолиш керак. Бу даштда эркин нафас оладиган анвойи қушларни, анвойи жониворларни сақлаб қолиш керак. Булар ҳам бетакрор бойлигимиз, ахир!..

Эломон ёнидаги Султонхўжаевни ҳам унутган эди. У хаёлга гарқ бўлганди.

Улар қир бўйлаб осойиштагина боришар эди. У қирдан бу қирга учиб ўтадиган сайроқи какликлар Султонхўжаевни ҳам мафтун қилган эди. Аммо қир ёнбағирдаги хўжалар қабристонига кўзи тушди-ю, феъли аиниди, кайфияти бузилди. Мана шу қабрда унинг отаси, тоғалари мангу уйқуга чўмган. Уларни Эломон отиб ташлаган эди. Султонхўжаевнинг юраги ўртаниб кетди... Аммо чор-атроф, тоғу қирлар беқиёс гўзал эди. У Эломонга қуш қараш қилди-ю, лекин индамади, сездирмади. Секингина:

— Эл ака, какликларни кўраётибсизми?— деди.— Бу ерларда кийиклар қолганми?

— Бор. Ҳаммасидан ҳам бор. Бўрилар ҳам учрайди. Лекин чўпонларимиз уларнинг уруғини тез-тез камай-тириб турадилар...

Хурпайиб турган булут тоққа жала қуйиб юборди. Қуёш тигида жала олтин тўрдай ялтираб, кўзни қамаштирарди. Ёнбағирларда сурувлар ёйилиб юрарди. Кенг сайхонликда уюрлар тўда-тўда бўлиб, думларни билан еллинардилар. Эломон нариги қир орқасидаги оромгоҳдан колхозчилар учун истироҳат зонаси ташкил қилмоқчи эди. Ёнбағирларга ҳар хил дов-дарахтлар эктириб ташлаганди. Шулар ҳақида гапириб бермоқчи бўлди-ю, хўжалар қабристонини кўргач Султонхўжаевнинг ўзгарганини сезиб, айтмади.

Етим тоғ тизмаларининг ёнбағирларида, писта, бодом, қорақант, ёввойи жийда бир-бирига чирмашиб ўсиб ётган қир-адирларда булоқлар шарқираб оқиб ётарди. Бу булоқлар қэйнаб қуйилган қўрғошиндай қояларнинг тағларидан ўйнаб чиқарди. Бир кафт тупроқ бўлмаса ҳам, харсангларнинг ёриқ жойларида ўсимликлар кўринарди. Уларнинг узун ва қоп-қора кокилларидан тиниқ томчилар чак-чак томиб турарди. Адирлар орқасидаги адирлар, ундан ҳам наридаги тоғлар, баланд-баланд чўққиларнинг устини ва ўнгириларини қоплаган кумуш қор жилва қилди. Ёнбағирларни қоплаб ётган, бошини кумуш қор эгиб турган арчалар ҳамнишагидек кўзни қамаштиради — қуёшнинг олтин нурларида товланиб ётади. Улар кўзни олар даражада нурланиб ётган ана шу мангу гўзалликка, осмон саҳнини осойишталик билан чулғаб келаётган булутларнинг қуюлишига завқ билан боқишарди.

Эломон Анорқул бахши айтиб берган «Олтин калит ва Олтин қутича» эртагини эслади... Бир замонлар дашт ўрни асов денгиз бўлган экан. Қирғоқларини ўрмонзорлар қоплаб ётаркан. Бир этаги Сайхунга, бир этаги Жайхунга туташиб кетадиган бу бепоён ер — денгиз экан. Унга мана шу Қилин дарёси ҳам шовуллаб қуйиларкан. Чакалакзорларда шер, йўлбарс, айик ва бошқа йиртқич ҳайвонлар билан бирга қоракўз кийиклар икки қирни бир қилиб сакраб юришаркан... Айтишларича,

боболарнинг боболари мерос қилиб қолдирган Олтин калит ва Олтин қутича денгиз тўлқинлари келиб уриладиган шу Нурак чўққиларига, мана шу мўъжизакор тоғлар бағрига яширилган. Унда бу тоғ-тошлар осмон билан сўйлашар экан. Чўққиларни, муз ёнбағирларини мангу қор қоплаб ётаркан. Уша олтин суви билан зийнатланган ғор қаерда экан? Шамлар ҳали ҳам ёниб турганмикан?.. Пўқ. Замонлар бу тоғларнинг ҳам қаддини буккан, кўкўпар чўққилари емирилиб, тупроққа айланган...

Бу эртакни Анорқул бахши тўлиб-тошиб, дўмбирасини чертиб айтиб беришдан зерикмасди. Бунақасини Эломон умри бино бўлиб эшитмаганди. Ҳозир ҳам бу эртакни бир тинглаш нияти бор эди. Султонхўжаев ҳам бир эшитиб қўйсин!

Уша пайтларда Эломон атайлаб Анорқул бахшининг овулига борар, қимиз баҳона шу эртакни яна бир бор эшитиш пайида бўларди. У бир-икки коса қимизни симирадди-да, Анорқул бахшига тегажоқлик қиларди:

— Бе, сиз ҳам бахшиман деб юрибсиз-да ҳаммамизни лақиллатиб?

— Нимага лақиллатарканман?

— Буни ўзингиз биласизу лекин ҳеч кимга айтмас экансиз...

Бу гап-сўз неча маротаба такрорланса ҳам Анорқул бахшининг чиппа-чин жаҳли чиқарди ва доимо қўйнида олиб юрадиган дўмбирасини шартта чиқариб, узоқда, чангалзорлар орқасида қуёш нурида майда-майда бўлиб ётган, шиша кукунидай ялтираб оқаётган Қили томонга бир нигоҳ соларди-да, бор овоз билан куйлаб юборарди.

Қили оқиб турса доим шувуллаб,
Шамоллари эсиб турса ғувиллаб,
Анорқул ҳам ўлан тўқир ғувиллаб...

Кейин у осмонни ўраб келаётган булутлар борми, қилтириқ майса-кўкатлар борми, даштда ўсиб турган эгри-бугри жийда дарахти борми, шабададан жимир-жимир қилаётган дарёнинг сатҳи борми, хуллас, кўзига нимаики чалинса, ўланга қўшиб давом эттираверар эди... Эломоннинг эса чарчоғи, ғубори кўтарилиб кетарди. У мийғида кулиб, Анорқул бахшига қараб тураркан, унга ҳаваси келарди. Бу кенг ва серўт даштнинг, бепосн кўкаламзорнинг хўжайини у! У умрида нимани кўрди? Нима учун ўзидан, оиласидан, бола-чақаларидан бу қадар мамнун?

Эломон ўлан айтаётган бахшига тикилганча ўй сурарди:

«Суяги меҳнатда қотди. Қўлидан умр бўйи таёқ ва дўмбира тушмади. Бу дўмбира одамни шунча серзавқ қилар эканми? Унинг бағридаги ғам-ғуссаларни, чарчоғу ғуборларини шунчалик сўриб оларканми? Бирор маротаба нолиганини кўрмадим. Лекин умр бўйи одамлардан чеккада. Тўй-маъракаларга ҳам ойда-йилда бир борса боради, бормаса йўқ. Шу мол-ҳолларнинг тагида юргани юрган. Ҳали молларнинг тагини тозалайди, ҳали қўй-қўзиларнинг юнгини олиш билан овора, ҳали қўзилатиш деб бир мавсумни ўтказади. Кун ўтиб кетаверади. У куннинг тинч ва осойишта ўтганига хурсанд. Мол-ҳолларнинг, қўй-қўзиларнинг кўпайганига хурсанд. Кўпроқ пичан ўриб, қишга ғарамлаб қўйганига хурсанд! Анорқулни танибдики, уни ёки бола-бақраларини бирор марта шаҳарга борганини, кинога ёки театрга тушганини билмайди. Киномиз ҳам, театримиз ҳам мана шу ер, дейди. Мана шу ернинг тоза ҳавосию бир қултум қимизи бўлса бас, дейди. Бўлмаса, ўзига тўқ. Тагида «Победа». Еттига-саккизта гиламни тахлаб, сандиғининг устига солиб қўйибди. Қўй-қўзиси, боқаётган моллари бор. У шунга кўникиб кетган. Агар шаҳарга дангиллама уй солиб берсангиз ҳам, икки кун туролмайди. Бўғилиб кетади. Иссиқлаган пилла қуртига ўхшаб қо-

ладн... Анорқул-ку, майли, лекин хотини Рўзигул, ўғиллари Доноқул билан Сафарқул ҳам дадасига қараб бўй ўлчаётибди. Йўқ, оғайни, бунақаси кетмайди. Агар шаҳарга тушиб, маданий дам олишни хоҳлашмаса, биз кино ва бошқа томошаларни шу ерга олиб келиб кўрсатишимиз керак. Нега бу фикр шу вақтгача хаёлига келмади экан? Ақалли, овулларида радио йўқ. Бу кимнинг иши? Бунга ким жавобгар? Райондан келадиган вакил планни сўрашга, дўқ-пўписа қилишга уста. Лекин бирор марта одамларнинг яшаш шароити, аҳволи қандай деб суриштирмайди. Бу гўёки аҳамияти йўқ бир нарсдай. Агар ўзларини Анорқулнинг ўрнига бир кун олиб келиб қўйса, дод деб юборсалар керак. Дод деб юбормоқ ҳам гапми? Ҳали ҳам одамлар полвои экан: ҳар қандай гапингни кўтардилар. Қилган иши хато эмаслигини билиб турса ҳам: «Хато биздан ўтибди. Энди бир марта кечира қолинг, ака», деб ёлворишади. Одамларнинг елкаси катта кўприк экан...

— Бўлди, бўлди деяпман энди! Сиркангиз сув кўтармай қолибдими? Қизиқ феълингиз бор-а! Болага ўхшайсиз худди!— дер эди Эломон Анорқул бахшини юпатган киши бўлиб.

— Нима, сен Анорқул бахшини ҳеч нарса билмайди, одамларни лақиллатиб юрибди деб ўйловдингми, раис? Ҳа, билмасанг билиб қўй: Анорқул туғаси бахши, бу ёруғ оламда унга тенг келадигани бўлмаган, бўлмайди ҳам! Анорқул катта-катта давраларда не-не бахшиларни донг қолдириб совринлар олмаган! Билмасанг билиб қўй. Катта-катта давралардан новвосдай-новвосдай қўч-қорларни етаклаб келган кунлари бўлган!.. Етаклаб келганим йўқ, ўзлари эргашиб келарди. Мен дўмбирамни қўлга олволаман-да сел бўлиб айта бошлайман, жониворлар маст бўлганидан лўнгиллашиб эргашиб келишаверади!— Анорқул бахшининг ҳақиқатаи ҳам соврин олган пайтлари кўп бўлган. Бу совринларнинг энг каттаси така эди. Уни бир замонлар Қудратиллабой ўғлига

суннат тўй қилганда бериб юборганди. Буни Эломон биларди. Буни хотини Рўзигул ҳам биларди. Шунинг учун ҳам у оғзини фуфайкасининг ёқаси билан пана қилиб қотиб-қотиб кулмоқда эди. Анорқул чинакамга жаҳли чиқиб кетганидан Эломоннинг гапини эшитишини ҳам хоҳламасди.—Билмасанг билиб қўй. Эсингни танибсанки, бирга ишлаймиз. Билмаганингга ҳайронман. Эшитмаган бўлсанг яна бир марта эшитиб қўй, ҳеч эни қилмайди:

Қили оқиб турса донм шовуллаб,
Анорқул ҳам ўлан тўқир гувиллаб...
Одамларда ғайрат ёнар ловуллаб!
Баъзи бирлар ўтаверар увиллаб,
Қарвон ўтар, ит қолади вовуллаб,
Бахшингиз ҳам дарё каби шовуллаб,
Қолаверар хўп гувлаб-эйй...

Ўлан айтаркан, Анорқул бахшининг йиллар тўр тўқиб ташлаган юзларида ўт балқиб, кўзига нима тўқинса, ўланга қўшиб, қофиялаштириб, равон айтиб кетаверарди. Дўмбиранинг бахши овозига мослашган товушлари гоҳ кўтарилар, гоҳ пастлашар, дашт шабадасига сингиб кетадиганга ўхшар эди.

Эломон бутун чарчоғи ёзқилиб, қушдай енгил бўлиб қайтар эди. Бу сафар Султонхўжаевни ўша овулга бошлаб борарди...

* * *

Бўрон гувиллайди...

Қари гужум тагида Эломон букчайиб ўтирибди...

Эломон аввалига Султонхўжаевдан қаттиқ ранжиган бўлса, кейин буларнинг бари хафа бўлишга арзитайди, деган хулосага келди.

«Арзимагандан кейин хафа бўлишдан нима фой-

да? — деб ўйларди у, — гирдобга тушиб қолишдан чўчиди. Ўз фикрининг тўғри ёки нотўғрилигига ишонмайди. Шунинг учун кўпчиликнинг оғзини пойлаб ўтиради. Ҳатто биринчи бўлиб гапиршдан ҳам ҳуркади. Ўтирганларнинг кўнглидаги гапни айтаманми, йўқми деб! Шунинг учун улар донмо ўрталикда яшайдилар. Олдинга ҳам ўтиб кетмайдилар, орқада ҳам қолмайдилар. Бу эса уларнинг узоқ постда туриш принципи. Ўзича мустақил иш қилолмайди. Бўйруқ кутади...»

ЕТТИНЧИ БОБ

Саратоннинг дами қайтди. Яқиндагина қулф уриб яшнаб ётган ўт-ўланлар сарғайиб, қовжиради. Энди сувлар аввалгидек лойқаланиб оқмайди, тиниқиб, тагларидаги тошлар шундоққина кўриниб туради. Ҳаво кундуз кунлари сербулут бўлиб турса ҳам, кечга бориб очилиб кетади. Саҳарга бориб қалин ва қуюқ шудринг тушади. Тонггача ҳеч нарса ёпинмай, у ёнидан бу ёнига ағдарилиб чиққан одамлар, секингина кўрпаларини устларига тортиб, оёқларини йнғиштирадилар. Аввал этлари жунжикиб, сўнгра бир оз илийдилар, сўнг уларни тонг уйқуси элтади. Ўрда томондан қуёшнинг тилла гардиши кўриниб, мудроқ оламини мовий нурларига кўмиб юборади...

Заъфарон фасл очиқ ва осойишта келган бўлса ҳам, барибир, кузлигини қилиб туради: гоҳ-гоҳда тушдан кейин булутлар ёйилиб чиқади-да, тоғ тизмаларини алламаҳалларгача илиқ ва юмшоқ бағрига босиб ётади. Кечга яқин секин-аста қорайиб тўлишгач, шамол булутларни тўзитиб, осмон бўйлаб ёйиб юборади. Онда сонда муздек-муздек томчилар томчилайди-да, сескантиради. Кейин жадаллашади. Бундай пайтларда хирмонга тўпланган пахталарини деҳқонлар шоша-пиша паншахалари билан айвонга сурадилар, айвони йўқлар эса хирмон устига брезент ёпади...

Бир оздан кейин булутларнинг этаги йиртилади-да, ботаётган қўшиннинг камалак гардини оламни лаҳзалик нурга чулғайди. Ана шундай пайтларда Эломон худди болаларга ўхшаб қувнаб кетади-да: «Кун қизариб бот-дими, тамом, эртага ҳаво очилиб кетади»,— дейди гўё муҳим бир нарсани кашф қилгандай. Лекин бугун кунни бўйи ёғиб ёғмади, очилиб очилмади. Бирдан шаррос қуйиб юборди-да, яна ҳаво очилди. Болалар: «Бўри бола тугяптими», деб қувнашарди, катталарнинг юраги эса хнт... Эломон эски «Виллис»ида дала томонга кетаркан, ҳадеб кунботар томонга қарайди, шунга ўрганиб қолган экаи, нуқул: «Кун қизариб ботмади, эртага ҳам тинмайдими? Чоки сўкилиб кетди чоғи»,— деб пичирлайди. Бирдан юраги сиқилади-да: «Ҳавонинг авзойини билардим-ку! Нима қилардим йўлга чиқиб? Эрта-мертан от билан борсам ҳам бўларди-ку!» — деб ўйлади. Тўғри-да! Нима, унинг колхозни судралиб орқада ётибдими? План аллақачон бажарилган, биринчи мажбурият ҳам, иккинчиси ҳам аллақачон ўринлатилган! Ҳали плани ярим йўлда ётган, газета орқали мусобақага чақирадиган оғзи полвонлар кўп. Шуларни ўйлаб, Эломоннинг жаҳли чиқди. «Одамларга қийин бўлди,— деб ўйлади у.— Раисларга нима, идорада ўтириб олиб мусобақага чақираверади. Аммо далада эгилиб ишлайдиганга оғир. Идорада тўқилган мусобақа шартларини бажараман деб бели букилади...»

«Виллис» даланинг сирпанчиқ йўлида гоҳ тойиб кўндаланг бўлиб қолади, гоҳ кейинги ғилдираклари турган жойида чириллаб айланади-ю, лекин илгари жилмайди. Ариқ бўйидаги сирхдай-сирхдай тут новдалари шилшийдим. Барглар шитирлаб тўкилади. Тўкилган қалин барглар қатлама-қатлама бўлиб ётади. Йўлнинг икки тарафидаги пайкалларда ҳали пахталар бор. Ҳали унда-мунда кўсак кўзга чалинади.

Бир ҳисобда хотини Ойжоннинг айтгани ҳам тўғри. Ўзи ўлгудек ўжар, терс феъл. Бирор нарсани айтсанг,

ўшанинг тескарисини қилади. Тўғри гап эканлигини билиб турса ҳам, қўл силтаб: «Сен энди менга ақл ўргатадиган бўлиб қолдингми? Сен-а? Пўқол кўзимдан деяпман! Буни сендан кўра ўзим ҳам яхшироқ биламан!»— деб қолади. Илгарилари бунақа эмас эди. Ё қариган сари ақли суюлиб кетаётгидими? Ёш эмас, ахир! Бундай десанг, қиладиган ҳамма иши жойида. Ҳамма иши ўнгидан келади. Ойжон эсини ташибдики, дастурхон тепасида бир пиёла чойни ёлчишиб ичганини билмайди. Қанақа одам экан бу ўзи! Бунинг ўрнида темир бўлса ейилиб кетарди! Мана, бугун ҳам Ойжон худонинг зорини қилди: «Барака топгур, ҳамма ишингиз жойида бўлса, келинг, бир кунгина жой солиб берай, оёгингизни узатибгина дам олинг, чўпонларингиз буйруқ бермагунингизча отарни ҳайдаб келишмайди, улар шу бу йил чўпонлик қилаётганлари йўқ, ахир!» «Бормасам бўлмайди, уйда сиқилиб кетаман», деб йўлга чиқди. Аслида у чўпонлардан хавотирда эди. Улар ҳар йилги одат бўйича қўйларни ҳайдаб келиб пахтазорга қўйиб юборишлари мумкин.

Эломоннинг нафаси бўғилиб, кабинадан тушди. Уватга чиқди. Димоғига ёмғир, ўт-ўланларнинг, япроқ ва новдаларнинг, ғўза барги ва кўсақларнинг ҳиди урилди.

«Мана бу бошқа гап,— деб ўйлади у.— Мана бунини деса бўлади. Кўпчиб ётганини қара. Бу ер нима десанг шунини беради. Доғда қолдирмайди. Негаки уни доғда қолдирганимиз йўқ... Доғда қолдирмаймиз ҳам! Сен бизни боқаётибсан, кийдираётибсан. Мана шу иссиқ ва юмшоқ қалбингдан униб чиққан ҳар бир гиёҳ, ҳар бир бошоқ, ҳар бир туп ғўза меннинг ҳам бағримдан ўсиб чиққан...» Эломон бир оз қорамтир тусга кирган кенг далага мўҳр билан тикиларди.

Бир вақтлар тутантириқ учун янтоқ олиб кетардилар бу ерлардан. Араваларга ғарам қилиб босиб, эшакларга кулала қилиб ортиб ташишарди. Энди қараб

баҳри-дилинг очилиб кетади! Қани ўзинг бир ўйлаб кўр-чи, Эломон! Бу ерда юз берган воқеалар эсингдами? Ёки қариб қолиб эсингдан бутунлай чиқариб юбордингми? Ёдингда бўлмаса, ёдлаб кўр. Эсингда бўлмаса, эслаб кўр! Эндигина етмишвойлар қаторига кирибсан, унчалик қари деб ҳам бўлмайди.

Эломоннинг кўнгли тўлиб кетганди. «Қариб қолдим шекилли»,— деб ўйлади. Худди у ўз фарзандидай бўлиб қолган, гулга кириб, мева бера бошлаган, меҳр-муҳаббатининг бариши олиб қўйган ер билан видолашаётганга ўхшарди. Аммо бундай эмасди. Бу ер билан видолашиш унинг ўй-хаёлига ҳам келган эмасди. Эломонни мусобақага чақирган қўшни колхозда одамлар эгатма-эгат букилишиб, биттадан чигит териб юришарди. План деган нарса ҳали саксонга ҳам бўрмаган. Айниқса куни кеча юз берган воқеа унинг бутун вужудини қақшатиб юборди: колхоз раиси милиция, қишлоқ советидан комиссия чақириб, уйма-уй юрибди. Ёстигими, кўрпасими, пахталигими, хуллас, ҳеч нарса қолмай бирма-бир текширишибди. Ранс ситиб, чигитдан ажратиб кўрпа-ёстиқларига солиш учун колхозчилар уйларига пахта олиб кетган бўлиши мумкин, дебди. Бир есир аёлнинг уйдан уч килоча топилибди. У бу пахтани кўча-кўйлардан териб олган экан. Олиб бориб қамаб қўйишибди. Бошқа бирорта ҳовлидан бирор мисқол ҳам топилмабди-ю, лекин ранс есир аёлни баҳона қилиб ҳамма айбни колхозчиларга юклябди: «Мана шунақа,— дебди у.— Бу колхоз пахтасини уйларига ташиб, баракасини учирди!» Бу куни эса: «Эломон пахта сотиб олиб планини бажарди, бўлмаса районда бирорта колхоз бажармайди-ю, уники қандоқ бажарсин. Шароитимиз бир хил-ку... Бунинг устига Эломон давлатдан бир грамм ҳам ўғит олгани йўқ. Унинг ери бизларникига қараганда кэм куч»,— деганмиш.

Эломон бориб у билан бир жиқиллашиб келмоқчи ҳам бўлди-ю, фикридан қайтди:

— Тупурдим! Сен бир оғиз гапимга ҳам арзима-сан,— деб қўя қолди.

Эломон машина кабинасига қайтиб кирди, бир зарб билан уни лойдан чиқариб олди. Осойишталик билан шабада эса бошлаганди. Лекин ҳали қурмаган дала йўлида машинасини шитоб билан ҳайдаб кетди. Бу машинанинг товушини эшитган қишлоқнинг ҳар бир катта-кичиги дарҳол танирди: «Эл ака келдилар-ов»,— деб қўйишар, оёқларини йиғиштириброқ ўтиришар, сипороқ бўлишга ҳаракат қилишарди...

Эломон Одилов рулга бағрини бериб, газни борича босаркан, ўйларди: «Мустафин ҳам пенсияга чиқиб кетди. Тўғрироғи, зарбдор фронтдан запасга ўтди. Мен мана шу пўлат от билан бирга чиқаман. Султонхўжаев машинани янгиланг дейди. Бунинг тирик жондай менга қадрдон бўлиб қолганини билмайди. Ҳай, майли, чуқ, пўлат жониворим! Ёки ҳалиги гапларимга хафа бўлдингми?.. Сен ҳам қариб қолдинг, мен ҳам... Кўп нарсаларни бирга бошимиздан ўтказдик. Лекин ҳали сен билан мен бақувватмиз. Ана у заводдан эндигина лабини, қошларини бўяб, ҳар куни ялтилатиб чиқиб турганлари бу йўллардан юра олармиди, ахир! Шундай деб ўйлайсанми? Уларга нуқул асфальтланган, ойнадай ярқираб турган йўллар бўлса! Улар хавфсизроқ жойларда юришни яхши кўришади. Уларга шундай бўлса. Сен билан биз-чи? Нақ партизанинг ўзгинаси! Лой демай, чангалзор, ботқоқ демай, ўнқир-чўнқир демай кетаверамиз! Қани улар ҳам биз юрган мана бу сўқмоқлардан юриб кўришсин-чи! Ҳаял ўтмай ўмганлари ерга тегиб, афт-башаралари таппи бўлиб кетади!..»

Машинанинг тош тегиб чатнаб кетган ойнасига бирикки томчи ёмғир келиб урилди. Бу томчилар борган сари кўпайди. «Бундан кейин шу-да! Об-ҳаво: «Плап-ларингни тўлдириб олинглар, кейин бир гап бўлар», деб кутиб турармиди? Ўзини билган деҳқон вақтида этагини йиғиб олади... Осмондан бир томчи тушдимми,

тамом, пахтакор учун эгардан тушови қимматга туша-
веради». Эломон ён теварагидаги пахталарга қараб-
қараб қўйди. Ғўза шохларида ҳўл кўсаккина қолган.
Сиқсанг суви оқади. Улар очилмасликка очилмайди-
ку-я, лекин ана у тиржайиб қолганлари ҳам нобуд бў-
лади. Уларни шундай ҳайдай десанг, ерга ўғит ҳам
бўлмайди. Бу тарафда чорвамиз кўп бўлса. Пахта ҳам
керак, чорва ҳам. Қолхозиди чорва жуда кўп, пичан-
зор, бедазорлари кам. Аммо қўй-қўзиларининг жуни
йилтиллайди. Инак-ипак бўлиб товланади...

Эломон ҳар йили йиғим-терим тугагач, ерни шуд-
гор қилишдан олдин бутун қўй-қўзиларини, мол-қолла-
рини, йилқиларини пахтазорнинг бир бошидан қўйди-
ради. Қўй-қўзилар ўтган ерлар шип-шийдам бўлиб қо-
лади. Ана шу қорайиб, шип-шийдам бўлиб қолган ер-
ларга орқамачи-орқачи тракторларни солдиради. Чорваси
пайкалларни ўғитлаб ҳам беради. Лекин бу йил оғир
келди. Қолхозиди биринчи ёмғир ёққунча мажбуриятини
ҳам бажариб бўлди... У кафтини кафтига уриб: «Кела-
си йил ҳам қозону чўмичларимизгача мой бўлади»,—
деб қўйди. Эломон Халил отанинг пасиҳатини сира ҳам
эсидан чиқармас эди. Бобо бир куни гапдан гап чиқиб:

— Пахтаи «оқ олтин» деймиз,— деганди.— Тўғри,
олтин! Лекин билиб қўйки, олтиннинг ҳам баҳоси бор,
менинг билишимча, фақат икки нарсанинг баҳоси йўқ.
Шу икки нарса бебаҳо. Бири инсоннинг соғлиги бўлса,
иккинчиси ернинг саломатлиги!..

САҚКЗИНЧИ БОБ

...Уша қабристон...

Бўрон гувиллайди...

Уша қари гужум...

Унинг тагида Эломон букчайиб ўтирибди...

Бу қари гужум нималарни кўрмади дейсиз? Қандай
воқеаларнинг гувоҳи бўлмаган у?

Эл-юрт ўз қаддини анчагина тиклаб олган эди. Қорлар эриб, кўклам шабадаси эса бошлаганди. Ҳт-ўланлар пиш уриб, кунгай ерларга ранг кириб, қурт-қумурсқаларга, жониворларга жон кириб қолганди. Эломон ўна кунни саман отида кечга қадар қўриқни айланиб чиқди. Қалин ва серчангал юлғунлар орасидан шақаллар, тулкилар писиб қочиб қолишарди. У қош қорайганда қайтиб келди. Кечаси билан нималарнидир хомчўт қилиб чиқди. Яйраб-яйраб кулди. Унинг кайфияти нечоғли баланд эди. Буни Ойжон ҳам сезди. Секингина эрининг ёнига келиб чўкди. Ойжон ҳам ўзидан-ўзи хурсанд бўлиб кетаётганди...

Эломон бу кунни баъзи фаоллари билан енг учуда гаплашиб олди-да, кечқурун катта клубга колхозчиларни йиғди. У гапни чўзиб ўтирмай, лўндасини айтиб қўя қолди:

— Қачондан бери томорқамиз атрофидан наринни кўрмайдиган, кўролмайдиган бўлиб қолдик? Хўш, мен сиздан сўраяпман? Қани, ўзларинг бир нима денгларчи!.. Шундоққина биқинимизда юзлаб гектар ер қўриқ бўлиб ётибди. Одамларимиз бўлса бор, машиналаримиз бўлса бор! Бўлиқ, шираси кетмаган ер... Бугун мен саманини миниб айланиб юрсам: «Сизларнинг белларингизда белбоқларингиз йўқ! Белбоқларинг бўлса, аллақачон келардиларингиз. Биз эса сизга тонна-тонна пахта, буғдой, арпа, хуллас, нима истасаларингиз ўшани берардик! — деб мени роса мулзам қилишди.— Яна улар чўп эксаларингиз азамат чинор қилиб берамиз, бир дона буғдой ташласаларингиз бошоқ берамиз, бир дона чигит эксаларингиз бир сават пахта оласизлар»,— дейишди. Бу қўриғимиз шундай деб зорланиб турса-ю, биз ийиғи чиқиб кетган еримиздан нари жилмасак!

Катта-кичик кулиб юборди.

Одамларни у ёққа, бу ёққа суриб бир мўйсафид юқорига чиқди-да, қизиқчилик қилиб:

— Ёшлар у ерларнинг сочига райҳон қадаб, юзини силолмаса, бизга қўйиб беришин, Эломон! — деди.

Бу гапга ҳамма қотиб-қотиб кулди...

Серҳосил ерга айланган мана шу ерда Эломон ҳамон машинасини зириллатиб борарди. «Виллис»нинг ойналарига ёмғир томчилари шаштсиз уриб турарди. «Эсла, эслаб кўр, Эломон! — дер эди у ўзига.— Ушандан бери кўп нарсалар ўзгариб кетди. Ушанда ерга эндигина суқилган новдачалар кучоқ етмас дарахт бўлди. Неча-неча мартабалаб арпа-буғдой ўрилиб, ерга омоч тушди. Ушанда туғилган чақалоқларнинг сочсоқоли оқарди. Уларнинг фарзандлари ҳам қирчиллама ёшга етди... Фақат ана у чўққиларидаги ўзгаришлар кўзга чалинмайди. Ҳамон ўша-ўша. Баҳорда оқ туялар тўдасига ўхшаб булутлар подаси илиқ бағрига босиб ётади. Қишда эса муздай қор. Йиллар ҳам шамоллар, бўронлар, момақалдироқлардан иборат шекилли. Осойишта бирор лаҳзаси йўқ...

Эломон ўз хаёлларига берилиб кетганидан қарши-сидан келаётган мусобақадош колхоз раисини кўрмади ҳам. Бирдан кўзи тушди-ю, аввал индамай ўтиб кетавермоқчи ҳам бўлди. Бироқ аллақандай ички бир нарса тўхташга мажбур қилди.

— Яхшимисан, Очилбек? Қандай шамол учирди бу ёқларга?

— Кўзингизни шира босиб қолибдим, Эл ака? Сал бўлмаса машинангиз билан туртиб кетувдингиз.

Эломон ҳазилга бурди:

— Энди ҳамма нарса беш бўлгандан кейин...

— Ҳа, ютингиз... Эл ака, бир иш билан келгандим олдингизга...

— Хўш?

— Қарасам «Виллис»нингиз юрибди... Ана у зовурдан кесиб ўта қолдим...

«Дардингни тезроқ айтмайсанми»,— деб ичида гижинди Эломон.

— Бир ёрдам бериб юборсангиз... Озгина пахтангиздан сотсангиз. Бир амаллаб бўлса ҳам маррага етиб олсам бўлди.

Эломон унинг қулоқ-чаккасига тарсаки тортиб юборишдан ўзини аранг тийди. Хаёлига Очилбекнинг: «Эломон планини ҳам, мажбуриятини ҳам пахта сотиб олиб тўлдирган», деган гапи келди. Иложи борича, босиқлик билан шундай деди:

— Сотиб олиб план тўлдириб бўларканми? Ким ўргатди сенга муштдай бошингдан ҳаром иш қилишни? Ё институтда шундай таълим беришганмиди?

Очилбек: «Жўрттага шундоқ қилипти. Албатта дарров хўп дермиди. Йўли шундай бўлса керак»,— деб ўйлади-да:

— Тажрибангиздан пича ўргатсангиз, деган эдим-да,— деди сирлироқ қилиб.

— Агар сенга пахта керак бўлса, Очилбек, одамларингни олиб келгин-да, ана, пайкаллардан борини териб кетавер!

— Энди бу билан иш битармиди?

— Иш битмаса, сенга маслаҳатим шундай: энди ортиқча чиранма-да, келаси йилнинг гамини кўравер!

Эломон бу қадар босиқлик билан гапирётганига ўзи ҳам ҳайрон эди. Очилбек Эломоннинг овозидаги осойишталикни розилик аломати деб ўйлади-да, бир халта пул чиқариб, унга узатди:

— Ками кейин...

Очилбекнинг гапи бўғзида қолди. Қулоқ-чаккасига келиб тушган зарбадан учиб кетди. Халтадаги пул сочилиб кетди. Очилбек ўрнидан тура солиб анча нарига тисарилиб борди-да, шундай деди:

— Ўзингиз сотиб олиб план тўлдирасиз-да, далагиздаги пахтани чорвангизга едирасиз. Чорвага бергунча бизга сотсангиз бўлмайdimи?

— Пахтани сен ҳаромига сотгунча молларга едириб юбораман!

— Ҳақорат қилманг, мен ҳали масалангизни бюрога қўйдирмасамми!

Эломон «Виллис»и кабинасидаги қўшотарини қандай чаққонлик билан олганини билмайди. Очилбекка тўғрилаганини ҳам билмади. Қарсиллаб кетган ўқ овозини ҳам эшитмади. Бир зумдан кейингина атроф-теварагини чулғаб ётган аччиқ порох тутунини сизди...

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Ёмғир томчилаб турибди. Қўй-қўзилар ғумай-шамай, кўсак ва ғўза япроқларини куртиллатиб чайнайди... Уларнинг кетидан Анорқул бахшининг кенжа ўғли Сафарқул гавронини елкасига ташлаб юрибди. Эшакдай келадиган ити — Сиртлон ҳар доимгидек ёнида. Анорқул бахши ва Доноқул шийпон олдида қўй қийдан олов ёқиб, гурунглашиб ўтиришарди. Рўзигул тандирдан иссиққина, лагандай-лагандай келадиган нонларни узиб олиб, саватга ташламоқда.

Онда-сонда ёмғир томчиси ланғиллаб ёнаётган чўғга тушиб, чарс-чурс бўлиб қолади, чўғ бир оз тўқ кулранг тусга киради-да, кейин яна ҳалқа бўлиб, ёшга тўлаётган кўздай аста-секин ланғиллаб кетади... Анорқул ўрнидан туриб чуқур нафас олди. Кейин хотинига юзланди.

— Рўзигул, қозонингни тагини ёқиб юборганмисан? Ёқиб юбор бўлмаса! Имиллама!.. Сен, ўғлим, бор, укангга қараш. Ғира-шира бўлиб қолди. Қайириб келиб ўрага қамай қолинглар... Ҳавонинг авзойи хунук. Жалапинг иси келаётир. Хирмон шийпонига қамай қолинглар...

— Жуда ваҳима қиласиз-а, дада! Жала бўлгандаям сизга бу ер тоғмидики хавф олсангиз...

— Эсим қурсин, хаёлда йўқ... Бор, жўна! Энди устимиздан куласанлар-да, бошқа нима қилардиларинг! Тоғ бўлмаса тоғ эмасдир, шуни ҳам айтиш шартмиди? Хўп деб кетавермайсанми!

Доноқул кулиб юборди. Унга қўшилиб Анорқул бахшининг ўзи ҳам жилмайди.

Дарҳақиқат, Анорқул бахшининг гаплари тўғри чиқди: хаял ўтмай Доноқул билан Сафарқул сурувни эндигина олиб кела бошлаган эдилар ҳамки, шатуршутур қилиб ёмғир қуя бошлади.

Эломон Анорқулларникига етиб келганда, бояги қий чўғи жағ-жағ бўлиб, кулга айланмоқда эди. Анорқулнинг ўзи ёмғирдан қочиб айвонга кириб олган қўйларни кузатар эди.

— Балли, ўғлим,— деди Анорқул бахши.— Қадамингга ҳасанот. Қадам етди, бало етмасин!.. Биринчи бўлиб келишингни билардик, ҳар сафаргидай...

Эломон ҳам салом-алик қилиб бўлгач:

— Қалай? — деб қўйди.

— Кўриб турибсан, ўғлим, ҳавонинг авзойинга қараб, буйруғингни кутмаёқ йўлга чиққан эдик. Ҳасан-чапсаннинг суруви юқоридаги шийпонда қолди. Қолганлари ҳам ўзларига жой топиб олишди... Жопиворлар бир маза қиладиган бўлишди-да! Келганларидан бери бошларини кўтармайди-я. Ун кунга қолмай жунларигача йилтиллаб кетади...

Анорқул Эломоннинг юзида аллақандай ташвиш борлигини сезди:

— Нима гап, тинчликми?

— Барвақт келибсизлар,— деди Эломон бахшининг ўткир нигоҳидан кўзини олиб.— Пахтани айтаман... Ҳар йилнинг йўриғи бошқа эди, бу йилнинг кети торроқ келиб қолди. Бунинг устига тупроқ тўзиқроқ...

Бахши нягини қашиб индамай қолди. Доноқул бир хижолатда турган отасига, бир ташвишдаги рансга қараб турди-да, бенхтиёр суҳбатга қўшилди.

— Бировлардан қолмай деса ўтириб меҳнат қилишин-да! Ҳамма офтобда қорайиб, куйиб ишлаганида улар хонимчалари билан курортма-курорт санғиб юришади! Эл ака билан беллашаман деб газетама-газета

жар солишади. Енгилгина обрў қозониб, орденга эришмоқчи бўлишади. Орденлик бўлмоқчимисан, обрў қозонмоқчимисан, мана, энди ғалвир сувдан кўтарилганда гапир. Кўп гап билгунча, иш қил, номард!..

Анорқул бахши ялт этиб ўғлига қаради:

— Сен... Қизишма!.. Бу гапларга аралашма.

— Анорқул ака, Доноқул омади гапни айтяпти. Ҳа, бир гап эсимга тушиб қолди. Ўғит оладиган бўлиб қолдик. Уловларнинг билан чиқинглар деб қолишди. Унда Мустафин биринчи эди. Мен «Виллис»им билан бир ўзим чиқдим. Азбаройи шароит қандоқ эканлигини билиш учун. Ҳамма колхоз раислари қатор-қатор машинаю тележкалари билан чиқишибди. Майли. Менга: «Орқалаб кетасизми, Эл ака!»—деб ҳазиллашишди ҳам. Кулдик. Лекин анави мени мусобақага чақирган сапчабош таъбири тирриқ қилди. «Бу кишига нима! Райкомда обрўлари зўр. Битта сим қоқсалар ҳамма нарса тап-тайёр-да!»—деб қолди. Ичимда ер билан битта қилиб ташлай дедим-у, лекин «Очилбек! Ёзиш-чишишга устасан. Лекин ернинг иши қоғоз билан бўлмайди, ука. Мен бу йил бир сиқим ҳам ўғит олмайман. Менга ажратилгани ҳам сенга. Ўғит олсам, Эломон отимни бошқа қўяман!»—деб юбордим. Ичимда: «Сўтак! Биз ажал билан юзма-юз олишиб юрганда ҳали сени туққан онанг ҳам йўқ эди. Теракдай ўсиб кетаверган бойвачча! Лекин бир кунмас-бир куни боплайман!»—деб ўйладим.

Анорқул бахши ҳузур қилиб кулди:

— Бу гапни ўзингдан энди эшитаётиман. Лекин баъзилар: «Эл ака ўғит важдан қўшни колхоз раисини роса дўппослабди! Ўғли қатори бўлса. Эл ака ҳам қизиқ!»—дейишган эди.

Ёмғирнинг тинишидан дарак йўқ. Юнглари ғунча-ғунча бўлиб кетган қўзичоқ совлиқнинг тагига кириб олиб, тумшуқлари билан онасининг елинини туртиб-туртиб, ийдириб эмади. Оғзининг икки чети оқ. Онаси

бутиши кериб сути тўлиб-тошган елинини қўзичоги оғ-
зига меҳрибонлик билан тутиб туради. Тўйган қўзичоқ
дик-дик сакраб ўйнайди. Хавотирланиб маъраб-маъраб
қўяётган онасига эътибор бермайди. Шовуллаб ёғаёт-
ган ёмғирга парво ҳам қилмайди. Ахир у онасининг
илиқ ва оппоқ сутига қониб олди-ку! Онасининг оппоқ-
қина сутига...

ЎНИНЧИ БОБ

...Оқ карвон, қизил карвон... Поёнсиз саҳро. Кумуш
қўнғироқларнинг жангур-жунгури. Қум. Сўнгсиз қум...
Сап-сариқ ҳандалакдай қуёш. Карвон бормоқда, оғир
карвон. Қум, қум... Поёнсиз саҳро.

— Мен сўйлаб берай, сен тингла...

Жуда қадим замонларда, Одам Ато билан Момо
Ҳаводан сал кейинроқ кенг ва ям-яшил ўрмонда бир
ота-бола яшаган. экан. Боланинг оти Ўзбекхон бўлиб,
мўмин ва ювошгина экан. Шунинг учун отаси уни ерга
ҳам, кўкка ҳам ишонмай, доимо ёнида бирга олиб юрар-
кан. Отаси гоҳ-гоҳ ўксишиб, ўзидан қоладиган ёлғизги-
на фарзандининг чақмоқдай чақнаб турмаслигидан,
ишонувчан ва соддадиллигидан хафа бўлиб кетаркан.
У ўғлига кўпинча: «Мунча бўшашимасанг! Дадил бўл.
Мен вақти етиб қазо қилсам, авлодимиздан биргина сен
қоласан. Бу авлоднинг тақдирини давом этадимми, йўқми,
сенга боғлиқ бўлиб қолади», дер экану ниманидир яши-
риб, унга айтмас экан.

...Ойнинг кўкиш нурларидан ғаройиб бир рангда ан-
войи товланиб, шовуллаб ётган ўрмондан баъзан кекса
отанинг ғамгин ҳамда дилгир қўшиқлари эшитилиб қо-
ларди. Лекин у ўғлига жанговар таълим бериш лозим-
лигини кейинроқ тушунди. Қамон ясаб отишни ўргатди.
Тошлардан чўқмор ясаб, душман бошини мажақлашни
уқтирди. Лекин кеч эди. Ота юрагидагини ўғлига айта
олмай қазо қилишига кўзи етгач, унга бир тумор берди
ва шундай деди: «Мабодо мен оламдан ўтсам, ўз куч-

қудратингга ишонч пайдо қилганингда мана шу тумор ичидаги нарсани олиб ўқи ва унга амал қил. Унда ёзилган нарсаларни амалга оширишга урин. Шаҳид ажодларимиз руҳи шунда шод бўлади!»

Орадан йиллар ўтди. Елғизлик ва ўрмондаги ёввойи ҳайвонлар билан кураш унга сабоқ берди. Ўзбекхон ўз кучига бовар қилгач, васиятга амал қилиб туморни очди. Унда шундай дейилган эди:

«Ўғлим, сенга ҳеч қандай молу мулк, меросу аркони давлат қолдира олмайман. Лекин бир дона олтин калит қолдириб кетяпман. У юксак Нурак чўққиларида жойлашган ғорларнинг бирида. Насиб қилса, топиб оласан. Насиб этмаса, тоғни толқон қилиб юборганинг билан топа олмайсан. Тилсимга айланган бу олтин калит сенга насиб қилса, уни ҳеч кимга берма; зинҳор-базинҳор йўқотма. Ўзингнинг вақти қазонг етганда, уни ўғлингга қолдир. Ўғлинг эса ўзининг энг эркасига топширсин. Хуллас, авлоддан авлодга етказинглар. У олтин калитнинг ёнида олтин қутича бор. Бу тилла қутича фақат шу калит билан очилади. Бу олтин қутичада бир дона тилла чигит билан бир дона тилла бошоқ сақланади. Етти пуштимизнинг ўзлиги, ғурури бўлиб келган бу нарсаларни ҳеч нарсага алмаштира кўрма... Бу нарсани йўқотсангизлар ёки бирор буюмга алмаштирсангизлар умр бўйи поймол бўлиб, ўзликларингизни бой берасизлар. Бу улугъ васиятни авлодимиздан авлодимизга бедахл етказ...»

Ўзбекхон қалин чакалакзорда хаёл суриб ўтириб, ухлаб қолди. У тонг, оппоқ тонг мавжли нурлари билан оламни мунаввар қилиб уйғонаётган пайтда керишиб, эринчоқлик билан кўзларини очди. Тепасида, қарағай буюғида бир қушча унга таниш тилда сўзлаб:

— Тур ўрнингдан, ўғлон! Васиятни бажар, юр менинг ортимдан, сенга ўша тоғни кўрсатиб қўяй, хавфхатарлардан қўрқма; қўрқдингми, бу дунёдан бутун наслу насабинг йўқолиб кетади,— деди.

У ўрнидан отилиб турди ва қушчадан:

— Эй доно қушча! Сен менинг тилимни қаердан биласан?— деб сўради.

Қушча кулди-да, содда йнгитга қараб:

— Мен табиатнинг элчисиман,— деди.— Табиат менга доим: «Ҳамма тирик жонга кўз-қулоқ бўлиб юр! Тагин улардан бирортаси мангу йўқолиб кетмасин», деб тайинлайди. Табиат онамиз шундай ғамхўрки, ҳатто энг ёмон нарсаларнинг ҳам умрига зомин бўлмайди. Сенинг уруғинг эса қирилиб кетди. Биргина сен қолдинг. Ухлаб ётганингни кўриб, табиат дарҳол ҳузурингга мени юборди. Сен ҳам унинг фарзандисан... Мен фақат сенинг эмас, дунёдаги ҳамма жонзоднинг тилини билман!.. Қани кетдик! Мени қоралаб ортимдан юравср!

Олис Сайхунга қадар ястанган қалин толзор, қарағайзор, юлғунзор, чинорзор ва тутзорлар, минг хил паррандаларнинг сайроқи овозлари таралиб ётган чақалакзорлар орқада қолди. Бир вақт қараса то Нурак чўққиларигача ойнадай ялтираган денгиз бўйиндан чиқиб қолди. Пишқириб ётган денгизнинг қирғоқларини қоятошлар, харсанглар ва яна аллақандай сирпанчиқ ўсимликлар ўраб, чирмаган эди. Қушча эса гоҳ ҳавога кўтарилиб, гоҳ пастга тушиб, ўз машқи билан маст бўлиб олдинда борарди. Бу орада қушча анча-мунча майса-гиёҳлару ҳайвонлар, паррандалару даррандалар билан ҳам нималарнидир гаплашиб олар, йўл-йўриқ кўрсатарди. Ўзбекхон бир оз кузатиб тургач:

— Эй доноларнинг доноси, табиат элчиси! Сўзимга қулоқ сол! Мен бу денгиздан қандай ўтишим мумкин?— деб хитоб қилди.

— Юлгун ҳамда чирмовиқларнинг қурий бошлаганларини чийраб сол яса! Сўнгра сувга ташлагин-да, устига чиқиб ол. Иккита таёқ олиш ҳам ёдингдан чиқмасин. Денгизнинг нариги томонидаги баланд чўққини кўрясанми? Тўғрингдагисини? Қўлларинг ва таёқларинг билан сувни орқага суриб, олдинга интил!.. Энди хайр.

Менинг ҳали қиладиган ишларим бошимдан ошиб-тошиб ётибди. Сен хавотир олма. Тез-тез хабар олиб тураман. Хайр, севикли Одам! — деди қушча ҳамда чарх уриб самога кўтарилиб кетди.

Йигит қушча тайинлаб кетганча иш қилди. У икки қўли ва таёғи билан сувни орқага бор кучи билан сурар, денгиздан кўтарилаётган енгилгина оқиш ҳовурда аранг кўзга ташланадиган чўққига қараб интиларди. Бир маҳал тепасида яна ҳалиги доно қушча пайдо бўлди:

— Айтиш эсимдан чиқибди... Қулоғингга қуйиб ол! Агар кечаси довулда адашиб қолсанг, юлдузларга қараб йўлингги топ. Ана шу сен борадиган чўққи тепасида доимо энг ёруғ юлдуз порлаб туради. Уша сенинг бахт юлдузинг. Ортингда ҳам энг ёруғ юлдуз порлаб туради. У ота-боболаринг юлдузи. Сен шу икки юлдуз ўртасида чўққига қараб интилавер. Бахт ёр бўлсин. Хайр, севикли Одам!

Тумапли денгиз қўйнидаги сол ва унда чўққига интилаётган одам гоҳ кўзга элас-элас чалинар, гоҳ тўлқинлардан пайдо бўлган ўзан ичида бутунлай йўқолиб кетардилар. Тўлқинлар сол ва одамни у елкадан бу елкага олгандай липиллатиб борарди. Тумапли кечалар, абадий шов-шув уларнинг доимий ҳамроҳи бўлди. Бир неча бор сув ости чўққилари унинг ҳаётига чангал солди. Унинг тепасида чағалайлар уча бошладилар. Бу яқин орада қуруқлик бошланишининг дарағи эди. Ниҳоят, сув сатҳини туртиб чиққан сирпанчиқ ва яйдоқ қоялар кўзга чалинди. Қуюқ туман оғушида Нурак чўққиси аниқ кўринди.

Мовий ҳамда кўм-кўк осмонда яна доно қушча пайдо бўлди:

— Салом, севикли Одам! Омон-эсон мапзилга яқинлашибсан. Лекин энг даҳшатли ва қўрқинчи жойларга етиб келдинг. Энг кучсиз тўлқин ҳам сени ваҳший сув ости қояларига сол билан бирга иргитиб юбориши мум-

клин. Сув ости қоялари қувшовидан чиқиб олгач, кунботар томондаги адирларга қараб юр. Кўряпсанми, чўққилардаги қор ва муз қатламларини ваҳший бўронлар ўнгирларга суриб ташлаган. Сен тўппа-тўғри қорли сўқмоқдан кўтариласан-да, биринчи доводдаги ғор томонга қараб юрасан. Бахтинг ва аждодларингнинг бахти ярқ этса, шу атрофдаги тилла суви билан зийнатланган кичикроқ бир ғорга дуч келасан. У ғорда онамиз— Табиатнинг илоҳий қудрати ила абадий шамлар ёниб туради. Бу шамларнинг кумуш ранг шуъласида олтин калит ва олтин қутича ярақлаб кўзга ташланади. У олтин қутича ичида даданг раҳматин васият қилган бир дона олтин чигит ҳамда бир дона олтин бошоқ бор... Йўлда хавф-хатарга дуч келаман, деб қўрқиб юрма.

— Раҳмат, доноларнинг доноси! Айтганларингни қиламан. Хайр!..

Қирғоққа яқинлашганларида қудратли тўлқин солни бир томонга, йигитни эса ўнгир томонга иргитиб юборди. У қанча вақт ҳушсиз ётганини билмайди. Бир пайт кўзини очиб қараса, сол қиррали харсанг тошнинг учиде шалвираб ётибди. Йигит ўша атрофларда беармон ўсиб ётган ёввойи дўлана, саримсоқ ва тоғ пиёз, итузум каби неъматлардан озикланиб бир оз қувватга кирди. Чашма сувиға қонди. Ой ҳандалакдай бўлиб чўққида кўриниш берганда япасқироқ бир тошга бошини қўйди. Майса-кўкатларга тушган намни ҳам сезмасдан, бир зумда тошдай қотиб ухлаб қолди...

У кўзини очганда ўзини тоғнинг баланд чўққисиде кўриб қўрқиб кетди. Куёш бир найза бўйи баландликда тургандек эди. Унинг чор-атрофини эчкидай-эчкидай келадиган ўлаксахўр ғажирлар ўраб олган, қонсираган кўзларини чақчайтириб «ғуурт-ғуурт» этган товушлар чиқарардилар. Ғажирлар сакраб ўрнидан турган одамни ҳеч писанд қилмагандай, лекин вазминлик билан нариги қояга бориб қўндилар. Шунда унинг ёнида яна она табиатнинг илтифотли элчиси пайдо бўлди:

— Салом, севикли Одам! Мен сенга айтмаганмидим, сал нотўғри қадам қўйсанг бутун насл-насабингнинг ҳамда онамиз — Табиатнинг лаънатига қолиб, ўлиб кетасан деб!

— Эй доноларнинг доноси! Сен менга шу гапни айтмаган эдинг!

— О! Ундоқ бўлса, мени кечир! Менинг ҳам ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди. Табиат онамизнинг ҳозир худди сенигдек мангу йўқолишга маҳкум ўнлаб-йингирмалаб фарзандлари бор! Уларнинг ҳаммасига бош-қош бўлишим керак... Майли, ҳозир ҳам кеч эмас. Юқорига чиқишдан кўра тушиш осонроқ бўлади! Чап томонингда мангу қор-ёмғир ҳамда шарқироқ сувларнинг қудрати туфайли ажойиб отга айланган ва тушиш осон бўлган яссилик бор. Бир ёнда кўм-кўк ва ҳамишаллик зилол, шарқираган сой. Мана шу ердан тушиб тўғри ўннга бурилсан. Аввалги айтган ғоримнинг устидан тушасан... У ёғи ўзингга маълум. Зинҳор ухлай кўрма. Ўзингга эҳтиёт бўл. Хайр. Биз энди мутлақо кўришмаймиз. Лекин менинг сенга бир ўтинчим бор: ўзингдан тарқаладиган бутун уруғу қавму қариндошингга васият қилиб қолдиргинки, улар ўз манфаатларини ўйлаб, Табиат онажонимиз яратган нарсаларга ҳадеб зарар етказавермасинлар, Онажонимизни хафа қилмасинлар! Ўнинг қарғишига қолмасинлар. Хайр!

— Хўп бўлади, доноларнинг доноси! Хайр!..

У шарқироқ сой бўйлаб юриб, охири доно қушча айтган бурилишга етиб борди. Унг томонга бурилиши керак. Унг томон эса шамол суриб ташлаган қатлам-қатлам қор эди. У тиззасигача қор кечиб юриб кетди. Ниҳоят, у она табиатнинг қудрати ила мангу шамлар ёниб, олтин калит ва олтин қутича ярқираб турган ғор олдига етиб келганда жарангдор бир товуш уни тўхтатди:

— Тўхта, эй саёқ банда! Бу ерларга не мақсадда келдинг?

— Сен ўзинг ким бўласан?— деди овози қалтириб йигит.

— Мен Одам Ато билан Момо Ҳавонинг мангу руҳиман!

— Мен одамнинг васияти бўйича келдим бу ерларга. Ўзбекхон уруғининг абадий мероси ҳисобланган олтин калит ва олтин қутичани олиб кетгани келдим! Унда аждодларим маҳрига тушган бир дона олтин чигит билан бир дона олтин бошоқ бор...

— Айтмасанг ҳам яхши биламан. Аслида бу олтин калит ва олтин қутича меннинг ҳам меросим ҳисобланади. Чунки, сенлар ҳам мenden тарқагансанлар. Болаларимни бойлик бир-бирдан ажратди, бир-бирига қотил қилди, уларни бир-бирига мангу душман қилиб қўйди. Бир-бирига тушунмайдиган бўлиб қолди улар. Мана, энди уларга ёруғ олам тор...

— Бу гапларни менга нега айтмоқдасан, эй Муқаддас руҳ?

— Шунинг учунки, отанг ўлар чоғида, мен ундан бу ноёб нарсаларни сўраб олгандим. Бу олтинлар зурриётларинг бошига кулфат келтиради. Шунинг учун уни йўқ қилиб ташла, авлодларинг тинчгина яшасин, деб айтган эдим. У кўнмади. Сенга мерос қилиб, қолдирди. Сенга ҳам, эй фарзандим, айтар гапим шуки, у нарсалардан воз кеч. Улар бошингга битган бало бўлади фақат! Наслу насабинг бошига қирғинбарот келтириб, авлод-авлодингни кулга айлантириб қўяди!

— Мен отамнинг васиятини бажариб, ўз меросимни олишим керак!

Муқаддас руҳ қаттиқ уҳ тортди. У тоғлар тепасида момақалдироқ гулдирашига, чақмоқ чақишига разм солиб турди-да, бошини қуйи эгди.

— Нима ҳам дер эдим? Мерос — сенки. Лекин насихатимни у қулоғингга ҳам, бу қулоғингга ҳам қўрғошишдай қуйиб ол: бу ноёб буюмларни топтаган поймол

бўлади... Уни эҳтиёт қил ва келгуси авлодларинг ҳам пок сақлашсин! Кир ғорга!

У шамлар ёниб турган ғорга кирди. Шамларнинг шуълаларида олтин калит ва олтин қутича найкама-лакдек жилоланарди...

— Эй зурриётим!— деди Муқаддас руҳ.— Мана бу мангу шамлар сендан таралиб кетадиган насл-насабнинг пок руҳлари сифатида ёниб туради. Олтин калит ва олтин қутичани ҳамда унинг ичидаги дунёнинг энг ноёб нарсаларини бой берган кунларингизда бу муқаддас шамлар сўнади...

— Раҳмат, эй Муқаддас руҳ! Мен бу ўғитларингни ўз қоним билан бутун хел-хештимга етказаман!

— Хайр, эй зурриётим! Оқ йўл!

— Хайр!

Йигит ўзи истаган нарсаларни олиб, муқаддас ғордан чиқди. Денгизлардан, дарёлардан, ўрмону чакалаклардан ўтиб, кенг бир воҳага етди. Ёвлар топтаб, вайронага айлантирган, дарахтзору боғ-роғларга ўт қўйилиб, култепаларга айланган қишлоқлардан ўтди. Дарё бўйига етганда аллақаердан бир қизнинг товуши келди. Йигит ниҳоятда чарчаган эди, ўша томонга юрди. Таажжубки, сув бўйида биргина қиз ўтирарди.

Дарё-дарё тўлқин десам
Ёвлар экан, ёвлар экан.
Одам бўлиб бир-бировин
Овлар экан, овлар экан.
Жилга десам, қонга тўлган
Новлар экан, новлар экан...

Қиз ўксик товуш билан қўшиқ айтарди. Умидсиз ва руҳсиз бир ҳолда эди. Дарё соҳилларини босиб кетган қамиш-ғаровлар, бутазорлар оғир гувулларди. Қуёш ботиб бормоқда, ваҳимали тун бостириб келмоқда эди.

Йигит салом бериб, қизнинг ёнига борди. Ниҳоятда қўрқиб, сачраб турган қиздан сув сўради.

У сув берди. Бу соҳибжамолга Узбекхон узоқ тикилиб қолди.

— Нима керак сенга, эй йигит?

— Соҳиблар кўринмайдими?

— Уларни душманлар битта қўймай қириб кетди.

— Сен қандай омон қолдинг?

— Кўзамни кўтариб дарё бўйига, бу ерга келувдим. Чўмилиб кечга қолибман. Бош оққан ёққа кетмоқчи бўлиб турибман. Раҳминг келса, мени ҳам ўзинг билан бирга олиб кет.

— Йўқ, мен ҳам шу ерда қоламан,— деди йигит.— Дарё яқин. Бир кунимизни кўриб кетармиз.

Уларнинг биргаликдаги ҳаёти мана шундай бошланди, ер ағдариб олтин чигит эккан эдилар, сал кун ўтмай бир сават пахта олдилар. Бир сават пахтадан юздан зиёдроқ олтин чигит чиқди. Олтин бошоқдан бир донасини олиб ерга ташлаган эдилар, ўрим-ўрим бошоқлар пайдо бўлди... Фарзандлари тез вояга етиб, неварали ҳам бўлдилар. Кўпайгандан кўпайиб томир ёявердилар. Уларнинг сурувлари кенг яйловларни тўлдириб ёйилиб юрадиган бўлиб қолди. Қўй қийининг кўпайиб кетганидан бу ердан оқиб ўтадиган дарё Қийли деб атала бошланди. Мол-қолларининг маърашлари олислардан ўтадиган карвонларнинг эътиборини тортди.

Дарё яқингиналарида шовуллаб оқиб ётарди. Лёллар бешиклари бошида чақалоқларини эмизиб ўтириб, унга қарата қўшиқлар тўқир эдилар:

Санги зарим, санги зар,
Бўғалоқдай ўйнайсан.
Салқинларинг муаттар,
Бунча шўхсан, қувнайсан.
Тошларингдан томунчоқ
Тақсам, хўп де, бўйнимга.
Оҳ, қўлларим қўшқирғоқ
Кела қолгин қўйнимга...

Бу — яқиндагина уйланган, лекин авлодларини душман қутқусидан сақлаш учун жанг қилиб, уйига қайтмаган аскар бевасининг қўшиғи эди. Оппоқ кўкрагини чақалоғининг оғзига солиб: «Тўйиб-тўйиб эм, бўталоғим!» — дер эди. Бу гўдак тез етилса, тез ўсса, жангчи бўлади-да. Боболарининг васияти шу. Юртни, олтин калит ва олтин қутичани авлодларга омон етказиш керак..

Кунлар, ойлар, йиллар, асрлар ўта бошлади. Юрт кенгайиб кетди. Олтин калит билан олтин қутичани авлоддан-авлодда омон-эсон етказавердилар. Бу ноёб нарсалар пайига тушиб юртни, элни қул қилишни мўлжаллаган жаҳонгирларнинг сон-саногии йўқ эди. Аммо бутун юрт жангга отланарди:

Оқ отларда келмоқда оқ душманлар,
Сариқ отда келмоқда сариғлари.
Яна босар юрт устини туманлар,
Қонга тўлар бу элнинг ариғлари.
Майдонларда кишнар асов тулпорлар,
Жангга кирар жондан кечиб шунқорлар,
Қалқонларни тешиб ўтар найзалар,
Мардлар душман бошига қилч солар.
Жангда кетса эрлари агар шаҳид —
Бевалари жангга чиқиб солар човут.
Бироқ бермас олтин калит, қутини,
Омон сақлаб қолар Бобо юртини.

Мардонавор қўшиқларни куйлаб, душманга шердай ташланардилар. Жанг майдонларида душманларнинг мурдалари қоларди. Жони ширин кўринганлар эса келган сомонхонасига югуриб қоларди... Майдонда шаҳид бўлган биродарларининг ҳурматини бажо келтириб кўмардилар, кейин умрбод (агар эрга тегиб кетмаса) унинг онласи, бола-чақасини тарбият қилар эдилар.

Кейинги юрт оқсоқолининг учта хотини учта ўғил туғиб берди. Оқсоқол қазо қилганда, унинг эр етган

Ўғиллари ўртасида юрт оқсоқоллиги талаш бўлиб қолди. Шунда кўпни кўрган бир доно мўйсафид (у ўшанда ақлсизлик қилганини биллиб ўз-ўзини осиб қўйган эди) уч йигитга уч музофотни бера қолайлик, барибир эмасми, оға-ини, олтин калит билан олтин қутичамизни омон-эсон авлодлар қўлига топширсак бўпти-да, деди. Шундай бўлди ҳам. Кейин олтин калит билан олтин қутича кимнинг қўлида туриши кераклиги ҳақида баҳс қизиб кетди. Оға-инилар ўртасида низо чиқди. Бир-бирининг устига лашкар тортишгача бориб етдилар. Илгариги замонларда биргалашиб юрт ва эл душманларига қарши курашадиган улус бир-бири билан уруша бошлади. Бирни қурган уйга бири олов қўйди. Шовуллаб ётган ўрмонларни, серҳосил ерларни пайҳон қилдилар. Иттифоқ юрт забунликка юз тугганини эшитган босқинчилар эл устига лашкар тортди. Оқибатсиз тўнғич ўғил хазинамда бутун дунёни сотиб олишга етадиган тиллою кумушларим бўлсаю мен шу арзимаган олтин калит билан олтин қутича учун шунча жанжал қилманми, ҳеч қайсимизга бўлмай қўя қолсин деб, уни душманларга инъом қилиб юборди... Уни от думига боғлаб сазойи қилиб ўлдирдилар... Бироқ олтин калит билан олтин қутича ўзгалар қўлида эди. Тилла билан зийнатланган муқаддас шамлар ҳам сўниб бўлганди. Мана қиссам ҳам тамом,— деди атрофини қуршаб жимгина тинглаб ўтирганларга Анорқул бахши...

УН БИРИНЧИ БОБ

Эломон бу кеч Анорқулнинг қўрасида қолиб, ундан олтин калит ва олтин қутича ҳақидаги эртани худди илк карра тинглаётгандай мароқ билан эшитди. Шунга ўхшаш бир эртани болалигида отаси айтиб берган эди. Лекин у сал бошқачароқ эди. Олтин чигит экилганда, гўзал ва сўлим бир ўсимлик ўсиб чиқарди. Бу ўсимликнинг шохида чаман бўлиб очилган ҳар бир чаноқда оқ

харир ёпинғич ёпиниб биттадан келинчак турарди. Бу келинчакларнинг биттаси салом бериб деҳқоннинг олдига тушиб келарди-да, унинг ёнида мангу қоларди. Қолган келинчаклар оққушга айланиб дунёнинг ҳар хил бурчакларига учиб кетардилар. Оппоқ келинчакларнинг ноз-карашмасига, инжиқликларига чидаганлар уни ўзлари билан абадий олиб қолардилар. Енгилга ўрганиш, туя қилишни яхши кўрадиганлар: «Сен бизга тўғри келмас экансан. Бизга сендан кўра киришимгиналари ҳам бўлаверади. Сен бизларни чарчатиб қўясан»,— деб ундан юз ўгирардилар.

Лекин Анорқул айтган эртақ бўлакча. Ҳар эшитганда Эломон қаттиқ таъсирланади. Бу сафар ҳам анча вақтгача унинг таъсиридан чиқолмади. Сурувни оралади, пайкалларга кирди, тикан босиб ётган қўриқни айланди. У негадир олтин калит билан олтин қутичани сотиб юборган оқсоқолнинг катта ўғлини лаънатлар эди. Аммо ҳамма бало шунда эдики, учта хотин олган, уч уруғдан хотин олиб авлодини ўз кўнгилхушлиги учун булғаган оқсоқолни ҳеч ким қарғамас эди... Ҳар нккала эртақ ҳам ўз мағзи билан имон ва эътиқод туйғусини улуғлар эди. Бу кечадан бери Эломон юрагида тош бўлиб чўкиб ётган дардни ўт олдирди. Анорқул эртақ айтаётибди-ю, унинг кўз олдига нуқул кеча юз берган воқеа келади. Очилбекни ўйлайди. «Умрида эшитмаган гапини айтди-я, бу бола. Уқ тегмаганига афсусланаман. Текканда яхши бўларди! Мен яшаб, қариб, ўз имоним билан ўлиб кетяпман. Аммо битта имонсизнинг ёстиғини қуритиб кетардим. Зап иш бўларди-да! Орқамда ким йиғлаб қолади! Йиғлаб қоладиганим борми! Фарзандларимнинг умри қисқа экан. Ойжонми? Барака топгур...»

Эломон бир неча йил бурун бўлган бир воқеани эслаб кетди:

Паға-паға қор ёғар эди. Ҳаммаёқда янги йил тарадудди. Эломон ва Ойжоннинг кўзи бир неча соатдан бери

йўлда, Тошкентдаги бир азиз ўртоғи оиласи билан меҳмон бўлиб келиши керак эди. Янги йил киришига бир соатга яқинроқ вақт қолди. Лекин меҳмонлардан дарак йўқ... Энди унинг кўнглига ваҳима туша бошлади. Нима бўлдикин? Тинчликмикан? Йўлда омон-эсон келатибдимикан? Ё қор бошланиб қолган бўлса, йўлга чиқмай қўя қолишдимикан? Менинг ўзим ҳам аҳмоқман. Нима қилардим уни таклиф қилиб. Дарвоқе, унинг ўзи: «Бу йил сеникига борамиз, кутасанми?»— деган эди-ку! Тинчлик бўлсин-да ишқилиб... Ҳалигина бир дўсти хотининг билан кел, бирга кутамиз, деганди. Ундан олдинроқ ҳам беш-олтитаси ё келинг, Эл ака, ё борайлик, дейишди. Ҳаммасига: «Меҳмоним бор, боролмайман»,— деб жавоб берди. Ниҳоят, ўн беш минутча вақт қолди. Энди меҳмоннинг келмаслиги аниқ эди. Эломон хотинига:

— Гир этиб бор-да, Ойжон, Анорқулни чақириб кел,— деди.— Чоп!

Ойжон борди-ю, дарҳол қайтди. Анорқулни куёвлари олиб кетган экан.

— Ундоқ бўлса, Ойжон, Нурмат қўшнимизни чақириб чиқ. Бўл, тезроқ, тезроқ!

Эломон агар меҳмон келса, бир мириқиб ичмоқчи, қадрдони билан роса ҳасратлашиб, бор ғам-аламни эски йилда қолдириб кетмоқчи эди. Айтгани бўлмади.

Ойжон ҳаял ўтмай қайтиб келди. Нурматни катта ўғли чақириб кетган экан...

Эломон мунғайиб қолди. Киприкларидан икки томчи ёш думалаб кетди. Лекин буни Ойжон сезмади. Бирининг куёвлари олиб кетса, бирини катта ўғли чақиртиса... Во дариғ!

Шамол дераза ойнасига қор урарди. Эломоннинг кайфияти тушиб кетди. Ўзидан-ўзи тажанг бўлиб хотинига бақириб юборди.

— Ингиштир майда-чуйдаларингни! Ароқларни ариққа улоқтириб юбор!

Ойжон шошиб қолди. Гап нимадалигини дарров тушуни. Ойжон умрида бир ҳўплам ароқ ичган эмасди. Эломоннинг ёнига ўтиб, чolini кучоқлади:

— Хафа бўлдингизми, бегим?... Мен-чи? Мен бирга ичишсам бўлмайдими? Ё мени одам қаторига қўшмай-сизми?

Эломоннинг миждаларида икки томчи ёш пайдо бўлди-ю, юмалаб кетди. У Ойжоннинг умрида ичмаганини яхши билади ва ҳозир: «Мен-чи? Одам қаторига санасангиз агар», деган гапининг мазмунини ҳам, бу вафодор хотини нима учун шундай деб айтганининг сабабини ҳам билиб турарди. У ҳозир Ойжон ўзини аранг тутиб турганини, бир оғиз илиқ гап бўлса: «Қўй, Ойжон, хафа бўлма. Ҳар нарсага хафа бўлаверадими одам?» — дейилса бас, ўпкасини босолмай йиғлаб юборишини ҳам яхши билади. Эломон Ойжонга қараб турди-да:

— Оч ана у турганларни!— деди...

Фарзандсизлик ёшликда унчалик билинавермайди. Кишнаб юрган айғирдай гоҳ ўзингни у томонга, гоҳ бу томонга ташлайсан. Қўзни шамғалат қилиб, ем еган жойингга тасира-тусур жўнаб ҳам қоласан...

Лекин кексалик остонасини ҳатлаб ўтганда нималардир етишмаётганини, нимадир йўқлигини, нимадир унутилганини сезиб қоласану дамнинг ичингга тушиб кетади. Серҳосил мевалар ичидаги битта-яримта дарахт камҳосил бўлгани билан дарров кўзга чалинавермас экан. Лекин сўппайиб турган ёлғизгина дарахтнинг бор-йўғи дарҳол кўзга чалиниб қоларкан.

Эломон фарзандлар кўрди. Лекин улар пешанасига сиғмади... Тўнғичлари ёшига етмай қизамиқдан ўлди, ундан кейингисини кўмир элителиб қўйди (бутун уй ичлари билан кўмир элителиб қўйганди. Лекин Эломон ҳам, Ойжон ҳам тузалиб кетди). Бироқ уларнинг учинчи фарзандлари юракларини доғлаб кетди...

Ўша йили қишлоқ хўжалиги учун машаққатли йил

бўлган эди. Юртнинг азаматлари урушдан юлнниб-тир-налиб қайтган. Бу томонда қишлоқ хўжалиги ўмганини кўтара олмай, майиб бўлган сирдай қуймичини қи-мирлатолмай ётибди. Эломон урушдан қайтган қи-нинг эртасигаёқ райком секретари ўртоқ Мустафин уни чақириб олди. Қучоқлашиб кўришдилар. Кўкрагидаги қатор орден ва медалларга ишора қилиб:

— Қаҳрамон бўлишингга сал қопди-ку, ошна. Лекин барибир қаҳрамонсан! Мана шу жаҳаннам ичида, фашист деган ўлатни қирган ҳар бир одам қаҳрамон!— деди. Кейин кулди-да, қўшиб қўйди:— Албатта, битта ҳам фашистни ўлдиролмаёқ бир қўлидан ажралиб қайтган менга ўхшаганлар бунга кирмайди. Хўш, ошна; гап бундай. Жуда чўкиб қолдик. Бир-икки кун дамингни ол-да, колхозингни қайтариб ол. Ҳозир икки гапнинг бирида пахта деб туришибди. Пахта ва яна пахта... Пахтазорларнинг бир қисмига буғдой экиб тургандик. Мажбур бўлгандан. Энди у ерларга яна пахта экишга тўғри келади. Буғдойзори лалмига, Етим тоғ ёнбағрига кўчирсак, дейман... Майли, ўзинг ўйлаб кўр. У ерларни мендан кўра яхши биласан, ахир.

Куз жудаям сермашаққат, серташвиш келди. Кексалар: «Бунақасини кейинги юз йил мобайнида ҳеч ким кўриб, ҳеч ким эшитмаган»— дейдилар. Пахта-ку яхши битди. Кўчатлар серҳосил эди. Лекин биринчи терим тугамасданоқ гўзаларни совуқ уриб кетди, намгарчилик, қора совуқ бошланди. Қаттиқ-қаттиқ кесакларни кафтга олиб салгина эсангиз, толқон бўлиб кетади. Сурункали ёмғирдан кейин гупиллаб қор уриб берди. Пахтаси териб олинган чаноқлар оппоқ қорга тўлиб, кечаси билан музлаб чиқарди. Ҳеч илож қолмади. Музлаган, қор тагида бўлса ҳам ерда пахта бор. Териб олиш керак. Оммавий сафарбарлик эълон қилинди: етти яшардан етмиш яшаргача далага! Бир килограммдан териб берса ҳам ҳарна!

Кексалар қўлларига таёқ олиб олдинда кўсакларда-

ги, чаноқлардаги қорларни тушириб боришади, орқаларидан ёш-яланглар музлаб қолган кўсак ва пахталарни териб оладилар...

Эломон тортиб олинган пахталарни гоҳ четанли аравага ортишиб, гоҳ самоварга иккитагина пайраҳа ташлаб, уни буюриб, буни топшириб, елиб-югуриб юради...

Бир беванинг гапи қулогига чалишиб қолди:

— Эл аканинг бойвуччалари кўринмайдимми? Нима, у кишининг ойлари борми?— Беванинг қўллари, панжалари совуқдан кўкариб кетган эди. Кўзларида аламнафрат ёниб турарди. У Эломонга атайлаб эшиттириб гапирмоқда эди.— Кимнинг хотини бўл, раисники бўл экан-да!

— Ҳай, овсин, уят бўлади-я! Унга тил теккизманг, яқинда бўшанган... Беш ой ҳам бўлгани йўқ, ахир!..

— Уликларига куйиб қўя қолай шунақа турмушни! Эримдан кечагина қорахат келган, мен эса бу ерда ўлиб кетишим керак эканми? Шунча азобларга туғмай менинг онам ўлсин!— у ҳўнграб йиғлаб юбориб қўлларини қўлтиғига тикди: қўллари ёрилиб, қонаб кетган эди...

Эломоннинг қўлидан четанга ортмоқчи бўлиб турган бир уюм пахтаси тушиб кетди, ўтириб қолди. Ўша аёлнинг кетидан чоғиб бориб: «Нима, эрингни мен ўлдирдимми? Мен ўлдирдимми? Нимага менга миннат қиласан! Нима, сени бу ерга олиб чиқиб шу аҳволда ишлатишга мен мажбур қилияпманми? Менми? Нимага юрагимни ўртайсан? Мен ҳам сенга ўхшаб, топшириқни бажариб юрибман-ку, ахир!» демоқчи ҳам бўлди. Лекин ўрнидан қўзғалолмади. Қўзғала олмас эди ҳам. Чунки аёлнинг баъзи бир гаплари ҳақ эди. У аламзадалиқ билан айтганди юрагидаги оғир ва чуқур дардларини — у бир кун эмас, икки кун эмас, эсини танибдики, мапа шу эгатлар ичида. Лекин бунақа гап унинг оғзи-дан бирор маротаба ҳам чиққанини ҳеч ким билмайди.

Эломон ўрнидан туриб аравакашга буюрди:

— Отни аравадан чиқар!

Аравакаш аввал ҳайрон бўлди. Кейин елкасини қисиб қўйди-да, «менга нима» дегандек, отни бўшатди...

Ер — лой, кўча-кўй — лой. Лой аралашиб ётган қалин қор серқатнов кўчада ўйнаб кетган. Изғирин игна санчади.

Эломон от чоптириб гузардан ўтди. Қошлари қиров, юзлари эса чатнаб кетганди. Отнинг тақали туёқлари лой аралашган қорни қорнига, орқасига отарди. Тарашадай қотиб қолган думи эса узилиб қоладигандай эди...

У ҳовлисига ҳам от чоптириб кирди. «Дирр», деди-да сакраб тушди. Қайфи учиб кетган Ойжондан: «Боланг дурустми?» — деб сўради.

— Бир оз иситма қиляпти.

— Унчалик эмасми?

— Унчалик эмасу бир оз бор. Нима, типчликми?

— Сен ҳам далага чиқмасанг бўлмайди, Ойжон. Маломат қилишаётибди...

— Мен далага чиқмай юрганмидим, ахир? Шунни халқ билмайдими? Сиз ўзингиз пашшадан фил ясайверасиз!

— Йўқ, Ойжон! Жиддий айтяпман!

— Чақалоқни нима қиламиз?

— Рисолат кампир бир-икки кун қараб турар...

— Эмизикли болани-я?

— Гапни қисқа қил! Бирор йўл топ!.. Ҳозир мен билан бирга кетасан. Туш пайтида қишлоққа тушадиган аравада келиб, эмизиб кетаверасан!..

«Одамми бу? Айтганини қилдирмасдан қўярмиди у? — деб алам билан ўйлади Ойжон. — Шунча боласи турмай ҳам кўзи очилмади бунинг!»

Улар отга мингашиб далага етиб борганларида, изғирин янада кучайганди. Эломон нега гузарга от чоптириб кетганлигининг тагига етолмай турган одамлар ҳамма гапга дарров тушуниб қўя қолишди. Бевага боя-

ги суҳбатдоши дакки берди. У: «Шунчалик бўлишини қатган билибман!»—деди-ю хижолат бўлиб кетди.

Ойжон одамлар қатори келиб-кетиб юрди. Тушлик пайтида бориб чақалоғини эмизиб келарди. Эрининг: «Дурустми?»—деган саволига «Яхши!» деб жавоб қайтарарди...

Бир куни у тушликка кетганича қайтиб келмади. Аравакашдан: «Эломон акангиз тез келсин!»—деб таъинлаб юборибди... Эломон ҳаялламай борди. Лекин бу пайтда чақалоқнинг мурғак юраги тўхтагани. У йўрғакда уч кунлик ойдай барқ уриб, жилмайгандай бўлиб ётарди...

— Аянг ўлсин, сени шу кўйга солган, бўталоғим!—дер эди Ойжон.

Аравакаш бориб даладан уч-тўртта кексаларни айтиб келди. Иримини қилиб тупроққа топширдилар. Эломон бу куни чиқиб борганда қайси кунги бева унинг йўлини тўсиб чиқди. Кўзларида ёш филтиллар эди:

— Шунчалигини билибманми, Эл ака! Алам устида айтиб юборганим...

Эломон унинг гапини эшитди. Аммо ҳеч нарса демади. Қўли билан бир ёнга суриб қўйиб ўтиб кетди. Унинг юрагига нимадир санчилиб қолгандай эди-ю, лекин ҳеч кимга сездирмади. Бунинг устига Ойжон ҳам «ана кетди, мана кетди» бўлиб уч ойдан зиёдроқ ётиб қолди...

...Эломон кўриқдан қайтиб чиққанда шими ва костюмини қўйгани босиб кетгани. У буни сезмабди ҳам. Доноқул айтгандагина кўриб қолди-ю, кулиб юборди. Анорқул эса бозор қилиб келгани тушиб кетган экан. Эломон «Виллис»ини шийпон олдида қолдирди-да, Анорқулнинг саман йўрғасини миниб қишлоққа тушиб кетди...

УН ИККИНЧИ БОБ

— Ойжон...

— Эл ака..

— Бунча қалтирайсан?

— Қалтираётганим йўқ...

Эломоннинг ота уйини Султонхўжаининг болалар култепага айлантириб кетгач, у ит ётиш, мирза турни қилиб юрганда, Халил ота яхши маслаҳат берди. Эломон даладан ўлғудай чарчаб қайтар, кечқурун ота уйини ясаб-ясқар, ўзи лой қилиб, ўзи қориб, ўзи ташиб уй тикларди. У худди ёшлигида ўзи билан қувлашмачоқ ўйнаган қалдирғочларга ўхшаб кетарди: ниманки керак бўлса елиб-югуриб бажарарди...

Кечқурун Ойжон аяси бериб юборган бир коса ўмочни ёки ярим косагина сўк ошни олиб чиқар, бир пиёла чой қўйиб бериб изига қайтарди. У эндигина ўн тўртдан ўн бешга атанадиган пайтлар эди. Эломонга Халил бо-бо ихлос қўйиб қолган эди. Хотини билан қизига:

— Қочма, қизим. Узингнинг акалгдай гап. Сен ҳам, онаси, ўз болалгдай кўр. Одилнинг ўғли-да бу, ахир! — дер эди у икки гапнинг бирида.

Эломон Одил бобонинг ўғли эканлигини Ойжон дасидан ҳам яхшироқ биларди. Фақат у Одил бобосининг ўғлини кейинги бир-икки йил ичида кўрмади, ҳолос. Элвойининг (Эломонни жўралари, тенгқурлари, Ойжон ва дугоналари шундай аташарди) ўқишга кетиб қолганлигидан беҳабар эди. Уларнинг бари майда-чуйда болалар эди. Ҳовлиларидаги битта-яримта сугирми, қўйми, эчкими, хуллас, нималари бўлса, ўрда атрофидаги бўзга ҳайдаб чиқишарди. Нонуштадан кейин чиқиб кетиб то номозгаргача, то аялари пахса деворларидан бўйлаб, қўлларини пешаналарига қўйиб:

— ...ҳай-ҳууувввв! — деб чақирмагунларича далада ўйнар эдилар.

Беғубор болалик!.. Эломон билан Ойжон ям-яшил кўкатлар қоплаб кетган яйловга эчкиларини ҳайдаб юборардилар-да, ўйинга берилиб кетардилар. Аввал кўғирчоқ ўйнашарди. Ойжон уйдан олиб чиққан қий-

тиқлардан қиз бола ясашарди, кейин ўғил бола. Улар тўй қилиб, қизни йигитга олиб берардилар. Эсларнда чала-чулпа қолган ўланларни ҳам айтардилар. Ойжоннинг қизи Эломоннинг ўғлига турмушга чиқмайман, деб дод солиб йиғлаган бўларди. Кейин Эломоннинг ўғли жаҳл билан келарди-да, келинини лойдап ясалган отга ўнгариб олиб қочиб кетарди. Ойжон эса: «Ман қандоқ қилай, болам, тақдиринг шу экан. Борган жойингдан тиниб-тинчиб кет, қизим. Ўзингдан кўпай»,— деганча қолаверарди... Эломон эса икки қўлини сонига шапатилаб уриб, тасавуридаги от туёғининг тасвир-тусирини жонлантирар эди.

Беғубор болалик!.. Бир қултум тиниқ сувдай томоқдан ўтди-кетди...

Эломон осмонда юлдузлар чарақлагунча ишлади. Ҳали япроқлари қалинлашиб кетмаган тераклар орқасидан тўлин ойнинг олтин гардиши кўринганда, Ойжон бир коса сўк оши олиб чиқди-да, рўмолини сал химариб:

— Чарчамадингизми? — деди.

— Бугун-эрта тугаб қолар... Бобом уйдадилар?.. Бир оз ўтиринг. «Оқ теракми, кўк терак?» — деди Эломон болалик пайтларига ишора қилиб. Ойжон кулимсираганда, дудоқлари нурланиб кетди. Эломоннинг бу гапи ҳар иккаласи ҳам кўпдан бери айтолмай келаётган, лекин юз-кўзларидан, қадам олишларидан, қарашларидан лаб бериб қолган муҳаббатнинг оддийгина изҳори эди. Ойжон жавоб бермади. Эломон шундоқ ёнига чўккалаган Ойжонни бағрига босиб ўпиб олди. Ойжон юзини кафтлари билан бекитиб: «Вой ўлмасам!» деганича уйга чопиб кетди. Омборлари тагидан ўтадиган чашмага юз-қўлини чайиб олди. Буни кузатиб турган Эломон ўзича жилмайиб қўйди...

Ойжон бир-икки кун чиқмади. Бу Эломоннинг юрагини ўрташ учун етгулик муддат эди. Мана, рўза ҳам бошланиб қолди. Бобо тароби ўқигани кетиб, ярим

кечага яқин қайтиб келарди. Яна Ойжоннинг ўзи чиқадиган бўлиб қолди...

Эломон уйини тиклаб олди. Қорасувоқ, оқсувоқдан чиқариб, ўтирса бўладиган бир аҳволга келтирди. Култепага айланган уйга ранг кириб, ундан одам нси келиб қолди. Ойжон аяси билан Эломон ишга кетгандан кейин ҳовлидаги қаттиқ тупроқни бўшатиб, ариқча-жўякча қилиб, райҳон, намозшомгул, қоғозгул, ажриқ-гул ва шунга ўхшаш кўчатлар ўтказиб қўйдилар. Бу гуллар сув қуйилган сари амал қилиб, дурқун ўса бошлади. Аёл бор жойдан гул нси келади, деган гап бежиз эмас, ахир!

Эломон ўзи билан ўзи машғул бўлиб кетди. Бунинг устига баҳор серёмғир келди. Майса-гиёҳлар белга урарди. Баҳорикор бошоқ тортиб қолган бўлса ҳам, пишмай, кўм-кўклигича турарди. Йилт этган офтоб анқога шафе. Дов-дарахтларнинг новдалари шунчалик говлаб кетдики, ўз оғирлигини кўтара олмай синаверди. Бир томондан қўзилаш бошланди. Қолхозда қўзилайдиган совлиқлар сони унчалик кўп бўлмаса ҳам, қўйхона йўқ эди. Анорқулни юборишга юбордику-я, лекин кўзи билан бир кўриб келмаса, кўнгли жойига тушмайди. Бир тарафда Анорқулнинг хотини янги бўшанган, эрига яхши ёрдам беролмайди. Қўзичоқларни дарҳол иссиқроқ жойга олиш, бошқаларидан хабардор бўлиш, тагини тозалаш — бу ишларнинг бари бир йўла бажарилиши лозим эди. Шунинг учун у қишлоқдаги яллақоп аёллардан уч-тўрттасини нақд пул ҳисобига ёрдамга олиб чиқди. Чорвачилигини амал-тақал қилиб йўлга тушириб юборди-ю, лекин асосий масала юрагини занг босиб кемирмоқда эди: ғўзанинг аҳволи чатоқ эди. Эндигина икки қулоқ бўлган ғўза амалдан тўхтаган эди. Бунинг устига, қайси кунги дўл шалпайиб турган ўша иккита қулоғини ҳам синдириб кетди. Ёмғир ҳаммадан ўт-ўланга ёқиб тушди, у кунига ярим қарич кўкариб гуркирарди. Эломон Мустафинга:

— Бу йил пахта бўлмайдиганга ўхшайди. Умидни-мизни узиб ўрнига бугдой экиб юбора қолсак нима қилади-а? — дея ботинқирамайгина савол ташлаган эди, у чўғ қозонга тушган икки томчи сувдай жазиллаб кетди:

— Пахта керак! Бир килограмм бўлса ҳам пахта топиришимиз керак.

Эломоннинг кўзлари киртайиб қолди ташвишларнинг кўплигидан. У баъзан икки-уч кунлаб далада, колхозчиларнинг, чўпонларнинг ёнида бўларди, Ойжон деярли унутилаёзганди. Авваллари у тезда тўй қилиб, тишчиб қўя қолишни мўлжаллаган эди, уйдаги гап кўчага тўғри келмас экан. Уйига борган пайтларида Ойжонни бир кўрар, унинг қўлидан бир коса сўк ошни маза қилиб ичар, миннатдорчилик изҳор қиларди-ю, бошқа гап кўнглига сиғмасди. Отига аччиқ-аччиқ қамчи босиб, дала томонга йўрттириб қоларди.

Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ. Кунлар бирдан исиб кетди. Ҳовури тез кўтарилган ерни чопиб, қайтадан қўш қўшиб, мола босиб битта-битта кетмон уриб чигит экишди. Иссиқ ва ернинг нами чигитнинг қулоғидан тезгина тортиб чиқара қолди. Утоқ ва яганалаш бошланди. Қўзилатиш яхши ўтди. Лекин табиат баъзан аввал бағрига тортган бўлади-ю, кейин жони борича қисади. Гоҳ бунинг акси бўлади. У ўзининг иссиқ нури ва ҳавоси билан чигитларни ундириб беради-ю, бу ёнига чатоқ аралаштиради... Ҳаш-паш дегунча бошоқ тортиб қолган баҳорикорни офтоб урди, белга уриб ётган ям-яшил бугдойзор икки кун ичида синиқди...

Мустафин ўроқчилар бошидан ҳориб-толиб келаётган Эломонни кўрди-да, имлаб чақирди. Идорага олдинма-кетин кирдилар. Мустафин бир оз ўйланиб тургач, бармоқларини қирсиллатиб, бепарвогина шундай деди:

— Қалай?.. Уриб бўлай деб қолдиларингизми? Салпал бўлса ҳам ялчиймизми? Ё тоза адои тамомми?

— Бор. Лекин ҳали-бери ўримни тугатолмаймиз. Агар офтоб уриб кетмаганда, нақ буғдойнинг тагида қолар эканмиз... Бир маслаҳатли иш бор эди. Шу яғна ва ўтоқдан чиққан бригадаларнинг одамларини ҳам ўримга ҳашарга олиб чиқсак. Қолганларини ҳам офтоб уриб кетади-ёв бўлмаса! Улгура олмаяпмиз!

Мустафин бош ирғаб, Эломоннинг сўзини маъқулади. Лекин унинг важоҳатидан яна бир нима демоқчилиги сезилиб турарди. Эломон ҳам қистаб ўтирмади. Оғзини пойлади. Ниҳоят Мустафин гапирди:

— Табиат ва ҳаётнинг қонунини қизиқ экан-да! Нима қилишни ҳам билмай қолдим. Бир ёқда меҳнатимизни офтоб жингиртоб қиляпти. Бир ёқда эса юракдан уриб ўтирибди...

Эломон лов этиб қизарди. Бошидан: «Бу қаердан била қолди экан?» — деган фикр лип этиб ўтди.

— Сен эртақларга тақлид қилиб ўтирма-да,— деб Мустафин гапини давом эттирди,— уйланадиган бўлсанг, уйлан. Ҳозир реализм даврида яшаяптимиз. Бўладиган ишнинг бўлгани яхши. Хаёлинг ҳам сал қўнним толади...

Кечқурун уйига келган Эломонни Халил бобо чақиртирди. Анчагача салмоқлаб у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Дунёда юз берадиган воқеалардан сўради. Уй-жойини, ота уйини тузатиб, марҳумлар чирогини ёқиб ўтиргани қишлоқдаги кўпгина қарияларга маъқул бўлганини айтди-да, охири даромаднинг буромадига ўтди:

— Элжон, фарзандимдай бўлиб қолдинг. Биласан, битта занфамиз бор. Кеча тароби тугагач, битта-икки-та ифвогар баъзи қўланса гапларни айтиб қолди. Мен: «Бешиккерт, унаштириб қўйганмиз», деб юбордим. Бошқа иложим қолмаганди. Шарнатда шарм йўқ, ўғлим... Нима дейсан?

— ...

— Дака-дўмбира қиладиган замонми, кўнгилнинг ўзи кифоя, ўғлим...

Уша баҳорнинг охирларида Эломоннинг ҳовлисидаан уч-тўртта кампир ҳамда маҳалла кайвонисининг овози эшитилди:

Йиғлама, қиз, йиғлама, ёр-ёр-ей,
Тўй сеники, ёр-ёр-ей, тўй сеники.
Остонаси тиллодан-о
Уй сеники, ёр-ёр-ей, уй сеники...

«Остонаси тиллоданмиш!» — деб мийиғида кулиб қўйди Эломон ва Ойжоннинг оёғини босиб олди...

УН УЧИНЧИ БОБ

Уша қабристон...

Уша қари гужум.

Унинг тагида Эломон букчайиб ўтирибди.

Бебош бўрон гувиллайди...

Бўрон гоҳ гувраниб осмону фалакка кўтарилиб кетар, шунда гужумнинг шох-бутоқлари бир лаҳза осойишта бўлиб қоларди. Димоғига ҳали-замон ўтиб кетган сурув ҳиди, янги қий ҳиди урилди. У тоғ ёнбағридаги қишлоққа, унда кўкариб турган адл теракларга, мўрилардан кўтарилаётган тутунларга қараб қолди. Назарида қозонларда қоврилаётган қовурдоқ иси димоғига киргандай бўлиб кетди... Лекин ҳаял ўтмай бўрон яна ер бағирлаб келди-да, ҳали далаларда кўкариб турган пахта ёки эндигина ағдарилган шудгор исини эмас, совуқ уриб кучини йўқотган, арзимаган эпкиннинг ҳам қўғирчоғига айланган тупроқ зарраларини юз-кўзи демай тўзитиб селди.

У нима учун яшади? Шу вақтгача нима деб жонини жабборга берди? Нима учун одамларга ўхшаб оёғини

узатиб, тинчини кўзлаб яшамеди? Пенсияга чиқиб кетиши керак эди. Мустафиндан хафа бўлиб юрибди. У пайтида пенсияга чиқиб тўғри иш қилган экан. Мустафин бир куни унга: «Азизим, ҳеч ким ўлишни истамайди. Лекин ўз вақтида ўлиш ҳам катта фазилат!» — деб айтган эди. Гапида жон борга ўхшайди. Беайб парвардигор! Одам ўзидан ўтган камчиликларни ўзи биллавермайди. Одам ўз оласини кўрса ёрилиб ўларкап! Қизиқ гап. Бир ҳисобда ўзининг ҳам итфёъллиги борда! Ичи тор, ичи! Бўлмаса шундай нозик бир пайтда, ип таранг тортилган бир пайтда, ана кетди, мана кетди бўлиб турган бир пайтда нима қиларди гапимни ўтказаман, айтганимни қиламан деб. Юрт яккаю ёлғиз сеники эмас-ку, ахир! Юртнинг сендан бошқа тергайдиганлари ҳам бор-ку, ахир! Нима қилардинг жўжахўрозларга ўхшаб жиқиллашиб? Ёшинг ҳам бир жойни қоралаб бориб қолган бўлса... Хўш, планингни тўлдирдинг. Бунинг учун раҳмат. Мажбуриятингни бажардинг. Бунинг учун ҳам яна бир карра раҳмат. Энди, бор, кўнглингни кўчасига нима келса ўшани қилиб юравер, Эломон Одиллов, деб елкангга қоқиб чиқариб юбориши керакмиди? Бу тирикчилик ҳам тегирмондай бир гап. Тўйдим, демайди. Қанча берсанг шунча кам. Ютаман, дейди. Сен бўлсанг, нуқул колхозим, дейсан. Бу ёқда район бор, область бор, қолаверса, бутун юрт турибди... Гражданлигинг қани? Ўзингни бил, ўзгани қўй... Мен ҳақиқатан ҳам нотўғри иш қилдимми? Нотўғри йўл тутдимми?.. Ахир чорвани ҳайдашга мен буйруқ бердимми? Чўпонлар ўзбошимчалик қилган бўлса, эртасигаёқ сурувни қайтардим-ку. Бундай бўлишини билганимда қайтармас эдим. Мен ҳақман. Ахир район ҳам, область ҳам, республика ҳам бизга ўхшаган хўжаликлардан ташкил топганми? Эшакка соя бермайдиганларнинг тили узун бўлади, қонун-қониданинг қифтини шундай келтириб ташлайдики, қўшга қўшилгандай ҳеч қаёққа қимирлолмай қоласан. Бу муттаҳам-

нинг гапини қара-я? Бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун деган ажойиб қондани ҳам усталик билан ўз манфаатига бўйсундиради-я? Уялмай: «Хўш, сизнинг ҳосилингиз яхши бўпти. Бизлар бу йил катта хатога йўл қўйибмиз. Бу хатоларимизни коммунистчасига тузатамиз. Лекин сиз нима учун коммунист бўла туриб пахтазорга мол қўйдирдингиз? Коммунистлик виждонингиз қани? Бутун юрт, бутун элу халқ бир грамм пахта учун жонини қурбон қилиб турган бир пайтда-я тағин!..» дейди-я! Очилбекнинг пахта сотиб олмоқчи бўлганини эса, шубҳасиз, яширди. Айтсанг, бўйнига олмайди. Қани ана бу занжирдан бир уннагин-да, чиқиб кўр! Бу занжирдан чиқаман деб уннаган саринг баттар қисиб бораверади. Охири шу даражага етадики, қовурғаларинг қирсиллаб кетади. Хатосини ҳам бўйнига олиб қўяди тағин. Хатони бўйнига олиш ҳам зўр қалқонлардан бири. Ҳамманг ўз жой-жойингда ишлагин-да, камроқ мажлис қил. Камроқ ақл ўргатиб, кўпроқ ўрган. Авра-астарингни очиб ташлайдиган «нега!» деган саволни кимга беришни ҳам билиш керак...

Уша қари гужум...

Бўрон гувиллайди...

Очиқ кунлар бошланди. Худди баҳорникига ўхшаш ёқимли шабадалар эса бошлади. Ердан нам бутунлай кўтарилиб кетмаган бўлса ҳам селгиб қолди. Ғўза шохларида қолган сал жони бор кўсақлар тишининг оқини кўрсатгандай, тиржая бошлади. Чаноқларда қолган-қутган бир чигит-икки чигитлар ҳам шамолда оқаринқиради. Олманинг кечки гуллари очилди. Ғовлаб кетиб ҳосил бермаган ғўзалар тагидан қалин барг чиқариб кўкара бошлади... Дала айни чорвабоп бўлса ҳам Эломон қўйларни қўйдирмади. Очилбекка ўхшганлар сўнги имкониятларини ишга солиб планларини бажариш пайига тушиб қолдилар, далага машина-машина одам чиқади. Пахтанинг килограмми — йигирма

тийин. Баъзи колхоз раисларининг фикрича, йингирма тийинни эшитиб катта-кичик пахта теримига ўзини уриши керак эди. Шундай бўлди ҳам. Лекин унумдан дарак йўқ эди. Ун кунда ярим процент ҳам топшира олмадилар. План бўксалаб, жойидан жилмади. Ҳеч ким: «Биродарлар, бу йил бўлганича бўлди, энди келгуси йилнинг ғамини еяверинглар: келаси йилга яхши ҳозирлик кўрсак, бу йилнинг ҳиссасини ҳам чиқариб юборамиз»,— деб айтмасди... Султонхўжаев чўғ устида ўтиргандай эди: «Ҳар йили планини бир зарб билан бажарадиган район нега у келганда бу аҳволга тушиб қолди? Раҳбарларнинг олдида нима деган бўлди энди? Сиз бордингизу районни чўккалатиб қўйдингиз, қўлингиздан келмас экан, қани, бўшатиб қўйинг, аввал раҳбарлик санъатини ўрганинг, кейин бир гап бўлар»,— деб қолишса-я!.. Йўқ, бахтимга ҳаво очилиб кетди, шошилиш чоралар кўриш керак!»

Табнат ҳавони очиб қўйди-ю, ўзининг балоларини одамлар бошига ёғдира бошлади: грипп тарқалди... Иситмаси чиқмаган, иссиқдан лаби қовжирамаган бирорта одамни топиш қийин бўлиб қолди. Одамлар орзиқиб, ҳаводан нам тушишини кутар эдилар.

Эломон ҳам бир неча кундан бери жойида қимир этмай ётар эди. Узоқ намгарчиликда юргани, кечалари совуқ шийпонда қолиб кетгани ўз кучини кўрсатган эди. У умри бино бўлиб хасталанганини, бирор жойи санчганини, бирорта санаторий ёки курортга борганини билмайди. Шунинг учун ҳам Мустафин уни доимо койирди. Бироқ унинг ўзи ҳам бу масалада Эломондан қолишмасди, у ҳам умрини оёқда ўтказганди. Санаторий ҳамда курортларни эндигиларга чиқарган. Бизнинг давримизда кечаси билан дастгоҳ ёнидами, постдами, рулдами, хуллас, қаерда бўлмагин, вақт етишмасди. Икки сменалаб ишлаганда ҳам, уч сменалаб ишлаганда ҳам, барибир, вақт етишмасди. Энди-чи? Вақтларининг ўтказа олмай ўзларини минг ёққа урадилар. Илдожи

бўлса, бир йилда икки-уч марталаб курорт ва санаторийларга бориб келишса. Ишнинг тагига етиб бўлармиди? Жонни асраш керак, жоннинг қадрига етиш керак. Қадрига етмаганларнинг ўзига қийин. Эртага ёши бир жойга бориб, юрак бир-икки туртиб қўйганда кўзлари шартта очилади-ю, лекин сўнгги пушаймон кор қилмайди. Эломонлар, негадир, бунақа ишларга олифтагарчилик, тўқликка шўхлик деб қарашарди. Эломоннинг ўзи бу масаладаги фикрларни доимо ўжарлик билан бўлса ҳам ўтказиб келган. У ўйларди: «Мана, масалан, оддий бир колхозчи. Кун чиққанидан то ботгунига қадар тинмай меҳнат қилади. Қўлидан кетмон тушмайди. Тепасидан қуёш алангасини пуркаб турганда ҳам соат бир бўлмай тушликка чиқмайди. Яна уларнинг кўпчилиги ҳали суяги қотмаган ниҳоллар — мактаб болалари... Уларнинг ёнига чопиқ қандай бўлиши кераклиги, ўт-ўлан илдизи билан суғуриб ташлаш зарурлиги, ғўза кўчатларига эҳтиёткорлик билан қараш лозимлиги ҳақида таълим бермоқчи бўлиб борган вакил ярим соатга чидаб туrolмайди. Аввало бундай пайтларда зинғиллаб ётган далага чиқиб аҳмоқ бўлгани йўқ. Чиққан тақдирда ҳам сув шовуллаб оқиб ётган ариқ бўйида турганча, қўлларини пахса қилиб алланимабалоларни тушунтиради-да, жўнаб қолади. Колхозчи ўсмирнинг қўлидан кетмонни олиб: «Кетмон чопиш мана бунақа бўлади, ука», деган вақилин у ҳали кўрмаган. Суяги саратоннинг алангасида пишган, қаҳратоннинг, чилланинг қаҳрида чиниққан, кетмон дастанинг дастидан қўллари ғадир-будир бўлиб кетган мана шу колхозчиларнинг қайси бири курорт ёки санаторийга бориб келаётибди. Агар санаторий ва курорт ҳақида гап кетадиган бўлса, биринчи навбатда ана шу одамларни юбориш керак. Биз бўлса, худди болани алдагандек уларнинг бир нечасини туристик саёҳатга чиқарамиз-да, қутуламиз-қўямиз...»

Эломоннинг иситмаси борган сари кўтариларди.

Лаблари қовжираб: «Сув», деди. Бошини босиб ўтирган Ойжон бир пиёла обдиш ичирди. Кейин:

— Сал бошингизни кўтаринг... Зора енгиллашсангиз. Бир косагина мастава қилгандим, ичасизми? Бир тер қуйилиб келса-ку, ғуборингиз чиқиб отдай бўлиб кетасиз-а... Қуриб кетсин, ўзи ёпишқачоқ бўлади шу грип деган...

Эломон боши узра снарядларнинг чийиллаб учиб ўтганидан ҳам, қулоғини ялаган автомат ўқидан ҳам, устига девдай бостириб келган танк важоҳатидан ҳам қўрқиб лабига учуқ тошиб чиққанини эслолмайди. Лекин у бир нарсадан — врачнинг игнасидан, уколдан қўрқарди. Эти сесканиб, тортишиб таранг бўлиб қоларди. Шприцда юборилган дори ҳам томирларга тарқалиб кетмай, ўша жойнинг ўзида уюлиб қолар эди. Хуллас, укол деса капалаги учиб кетарди. Шундай бўлса ҳам Ойжон:

— Духтур-пухтур чақирайми? — деди астагина.

Иситма қилиб, тамшаниб, кўзини очолмай ётган Эломон кўзларини катта-катта очиб Ойжонга ўқрайди. Ойжоннинг бемаврид бўлса ҳам кулгиси қистади.

Эломон кечга бориб кўзини очди. Ойжон тўртта ёс-тиқ қўйиб берди. Ёнбошлаб ўтирди. Аъзойи бадани сирқираб оғрир, томирлари лўқ-лўқ қиларди. Етим тоғ ва Қили томондан келган енгил шабада бир оз чиройини очгандай бўлди. Лекин дард Эломонни икки-уч кундаёқ бир бурда қилиб қўйганди. Рангида ранг қолмаганди.

Эломон бир оз туриб юрмоқчи бўлди. Унинг юриши атак-чечакка ўрганаётган боланикига ўхшарди. Ўзидан-ўзи кулгиси қистади. Сал нарида қараб турган Ойжонга кўзи тушди-ю:

— Яна болаликка қайтпмиз, Ойжон. Ҳаммасини яна қайтадан бошлаймизми дейман-а,— деди. Унинг кулиши Ойжонга ажабтовур туюлиб кетди...

Ҳовлида бир оз айлангандан кейин унинг мадори

қуриди. Жойига чиқиб ёнбошлаб ётди. Унинг тумшайган юз-кўзларини ғалати табассум ёритиб юборди. Қарийвергандан кейин шу экан-да! Мўрт бўлиб қоларкан одам! Бўлмаса шу намгарчилигу бир кеча ёмғирда қолиб кетгани ҳам гапми? Уни болалигида отаси: «Чўмилавериб итбалиқ бўлиб кетдинг-ку! Сувдан чиқ энди, шамоллаб қоласан!» — деб койингани койинган эди. У бўлса тенгқур болалар билан бирга кечгача Қилининг буралиб оқадиган чуқурроқ жойларига калла ташлагани ташлаган эди. Жўралари этлари титраб сувдан чиқиб олардилар-да, Эломонга жўрттага тегажоқлик қилиб, овозларини борича қичқиршиб:

Безгак шамол эс, эс!
Эсолмасанг пес, пес! —

деб Эломонни чўчитмоқчи бўлишарди. Қўрқитиб бўпти улар! Эломон то меёрига етмагунча чиқиб бўпти!

Эломон сувдан ҳаммадан кейин чиқарди. Ҳадеб шўнғийверганидан қулоғига сув кириб гарангсиб қоларди. Лекин нима бўпти! Бу Эломон учун чўт эмас. У хом сурп кўйлагининг бир учига озгина қум ўраб қулоғига тикарди-да, бошини қийшайтириб ҳақкалаб қоларди:

Оқ тош, кўк тош
Қулоғимнинг сувини
Олиб қоч!

Ҳақкалайверганидан кейин қулоғи очиларди...

...Одам умри қуш уйқусичалик қисқа экан. «Оқ тош, кўк тош, қулоғимнинг сувини олиб қоч», дея ҳақкалаб юрган бола қаерда-ю, мана бу сўрида иситмаси чиқиб, ёнбошлаб ётган Эломон қаерда? Лекин Эломоннинг кўксиде ўша вақтдаги болачадан нимадир сақланиб қолган. Балки шунинг учун ҳам Очилбекнинг га-

пини ҳазм қилолмай, юзига шапалоқ тушириб қолгандир? Балки шунинг учун ҳам милтиқни қўлга олгандир? Ҳарқалай, Эломон нима иш қилгандаям ўз манфаатини ўйлаб қилмас эди. У уйда ётиб қолганига ҳеч қанча вақт бўлгани йўғу диққати ошиб кетди. Иситмаси сал босилиб, кўзи бир оз очилувдики, кенг ҳовлига сиғмай, ўтирса ўрни, юрса йўли куйиб қолди. Умрида биринчи марта: «Ойжоннинг бир ўзи қандай қилиб ўтираркан-а?» — деб ўйлади. Гоҳ пайтлари уйга бир-икки кеча келмай қолади. Айниқса йиғим-терим пайтларида-ку тоза худо беради. Ойжоннинг даладан қолмай чиқишига сабаб бор экан-да! Гап бунда эмас. Ўзи туғаси деҳқон қизи. Оёққа турганиданоқ сигир, эчки соғиб ўрганган...

Эломон даласини соғинган эди. У кенг далаларни тўлдириб эсаётган шамолларни соғинган эди. У Анорқул бахшини, унинг фарзандларини, кечани кеча, кундузни кундуз демай шудгор қилаётган тракторчиларини соғинган эди. У қадрдон қари «Виллис»ини соғинган эди.

Бу соғинч туйғуси унинг юрагига, қонига, ақлига ана шу она тупроқнинг серфайз иси билан биюга кирган эди...

Халил бобо айтганидек, ер бировга мош берса, бировга тош бераркан. Мана бир мисол. Эломон колхозининг ҳар томонлама қўли баланд. Фақат пахтада эмас, ҳамма соҳада авжи зўр. Эломоннинг сўзи билан айтганда, қозон ҳам мой, чўмич ҳам. Унинг ҳисобича келаси йил бундан ҳам яхшироқ бўлса керак.

«Очилбекнинг ерига ёққан ёмғир менинг ҳам еримга ёғди,— деб ўйларди у.— Унинг ғўзасини уриб кетган дўл менинг ҳам ғўзамни уриб кетди. Пайкалларимиз шундоққина ёнма-ён. Унинг ғўзаларида беш-олтитадан, менинг ғўзаларимда эса ўн-ўн бештадан кўсак бўлади. Унинг колхозчилари ҳам эрталабдан кечгача даладан чиқмайди, офтоб тиғида ягана қилади, ўтайди, чопиқ

чопади, суғоради. Бир ариқдан сув ичамиз. Бизнинг ғўзаларни ўт босиб ётганда унинг пайкалларига бир дона ҳам гиёҳ учратмайсан. То ҳосилга киргунча одамнинг ҳавасини келтирадиган бўлиб ўсади. Бир қараган кишиёқ: «Бу йил Очилбекнинг дови келти. Омади бор экан боласи тушмагурнинг!» — демасдан иложи йўқ. Агротехника талабларига, — ўқиган бола эмасми, — тўла риюя қилади. Лекин ҳосилга кирган куниданоқ, одамлар пайкални бир айланиб чиққан кунинёқ пахтазорлари сувга тушган мушукдек ҳурпаяди қолади. Таги кўриниб қолади. Иккинчи теримга ўтмасидан аҳволи маълум бўлади. Баъзи бировлар: «Очилбекнинг пахта-си кўзикди», дебди. Нима учун?..

Эломон яна ўрнидан туриб боғ айлангани чиқди. Анорларнинг шохларига чойнакдай-чойнакдай оқи оқ, қизили қизил анорлар осилиб ётибди. У авайлаб битта косадай келадиганини узди. Анорни пиёлага сиқди-да, кўзини юмиб шмириб юборди. Баҳри дили очилди. Бир оз тамшаниб турди-да, бояги саволларига оддийгина жавоб топди:

«Мана шу анорнинг ёнига экилган бир дона чигитдан бир қопчиқ пахта — оппоқ сертола пахта олиш мумкин... Гап ерда экан. Бир одам касал бўлса, доридармон билан касалнинг ўша ерини тузатиш мумкин. Лекин бу дори одамнинг бошқа аъзосига қандай салбий таъсир қилиши мумкин? Бунини — бир жойни даволаб, табиий равишда иккинчи жойни касаллантириш, деб айтадилар. Уша жойи дарров азоб бермаса ҳам бора-бора, бадан кучсизланган сари ўз найрангини кўрсата боради... Ер ҳам шундай бир гап-да. Ёввойи ўтини қуритамиз деб чигитга қўшиб дори соламиз (чигитнинг ўзи ҳам дориланган бўлади), қурт-қумурсқа деймиз, дори сепамиз, тезроқ ўссин деймиз, доғи соламиз, тезроқ очилсин деймиз, дори сепамиз ва яна ҳоказо деймиз, дори соламиз... Биз бу ишларнинг барини кўкариб турган нарсамиз учун қиялпамиз, деб ўйлай-

миз. Ваҳоланки, буларнинг ҳаммаси ҳам вақтинчалик фойдани кўзлаб қилинади. Лекин ер абадий-ку! Биз эса бу ишни ҳар йили такрорлаймиз. Бир сиқим тупроқ олиб искасанг, ундан тупроқ эмас, кўнгил оздирувчи сассиқ бўй келади. Тупроққа ўхшаб кўрингани билан тузга айланиб кетган. Ғўза ҳосилга киргунча дори-дармон билан кўкартириб оламиз-да, (Худди кўкрагида сути йўқ она чақалонга омихта бериб боққандай. Қўзичоғим, омихта она сути бўлармиди-я) дори-дармон бермай қўйилдими, тамом, худди ўша касалнинг ўзгинаси: узилади қолади...»

«Ернинг шираси, шарбати тамом бўлиб қолган,— деб ўйларди Эломон.— Мана шу анордаги шира ва шарбат қаердан келган? Еки карсиллаб турган олмадаги ранг ва тарам-тарам жилва ниманинг ранг ва жилваси? Шу анор билан олмани олиб боргин-да, Очилбекнинг ерига экиб кўр, қани. Имоним комилки, ҳосил беради: аммо ранги касалнинг рангидай ўнгиб кетган бўлади, унинг ичидаги доналари ҳам саргимтир, бемаза... Ҳатто анор пишиб улгурмасданоқ қурт тушиб, чортеварагидан кемира бошлайди. Олмада эса умуман ранг ҳам, жилва ҳам бўлмайди, ўргимчаклар ҳар шохга тўрини ёйиб олади. Олмалигини кўриб ачиниб кетасан. Олмага раҳминг келади. Лекин одамнинг олмага эмас, уни бағрида кўкартириб турган ерга ҳам раҳми келиши керак, ерга ачиниш керак, ерга. Ерни шу кўйга солган одамнинг бефаросатлигидан ғазабланиш керак... Бу одамлар қадимги бойларни эслатади. Шакл-шамойили, кийим-кечаги, юриш-туриши бошқачаю лекин моҳиятида ўхшашлик бор.

Ҳозиргилари ҳам худди шунинг ўзгинаси. Соғлом ернинг табиийлигини сақлайдиган, ширасини турғун ушлайдиган шарбатлар бериш ўрнига бир фаслга аранг етадиган кимёвий дори бераверишни таъқиқлаш керак. Дори бир йил иш беради, икки йил иш беради. Кейин саҳрода ҳафталаб сувсиз юрадиган туялар ўз ўрқачи-

даги ёғи туфайли жон сақлагандай, ер ҳам ўз шарбатини ўзи сарф қила бошлайди. Ниҳоят, бу шарбат татом бўлгандан кейин, у бутунлай ишдан чиқади. Бу ишдан чиққан ерни соғломлаштириб олиш учун йиллаб вақт камлик қилиб қолади. Аввал олган фойдаларининг барини сарф қилиб ҳам уни соғломлаштириш мушкул бўлиб қолади. Соғайиб кетса ҳам, тез-тез касалга чалинаверади. Фақат унинг кўнглига қараб туриш лозим бўлиб қолади. Йўқса, у сенга панд бераверади. Чунки, уни шу кўйга сен солгансан!..»

Эломоннинг фикр-хаёллари чуқурлашиб бормоқда эди. Ойжон олдига қўйиб кетган бир коса аччиққина шўрвани ҳам сезгани йўқ, ўзи билан ўзи овора эди. Ойжон:

— Озроққина... ичиб... ўралиб ётинг,— дегач хаёлини йиғиштириб олди. Шўрвани хўриллатиб ичди. Ёнида ўтирган Ойжонга:

— Нега ўзинг ичмаяпсан? — деди.

— Ширчой ичдим.

Эломон Ойжоннинг юзига бир лаҳза тикилиб қолди. Нега шу пайтгача сира эътибор бермаган экан-а? Озиб чўп бўлиб кетибди. Унинг илгариги оқи оққа, қизили қизилга ажралиб турадиган, нақш олмани эслатадиган юзлари, чақноқ кўзлари қани? Эломоннинг ёнида бир қариб қолган кампир ўтирарди. Билакларидаги томирлари бўртиб чиққан, кўз атрофи ва ёноқларини ажин тўрлари босиб кетган, сочларининг қорасидан оқи кўпроқ бир муштаткина кампир ўтирарди. Унинг тарам-тарам олмага ўхшаган юзларидаги қизиллик ва тароватни, чақноқ кўзларидаги сержилва нурни, билакларидаги тиниқликни йиллар билдирмай ўғирлаб кетганди. Бу ноёб бойликларни йиллар энди қайтариб бермасди. Қайтариб олиб бўлмасди ҳам! У юзларидаги тарам-тарам қизилликни, кўзларида ёниб турган ўтни, билакларидаги силлиқликни, кўкрагини тўлдириб турган ҳароратни, томирларида жўшиб турган ғайрат-ши-

жоатни фарзандларига ҳам қолдира олмади. Пешанасига фарзанд сиғмади. Бу қайтмас бойликларни йиллар сидириб кетди... Эломоннинг ҳам Ойжондан ортиқ ери қолмаганди.

Эломон ўрнидан туриб кетди. У қадрдон даласига чиқмоқчи — кўнглига таскин топмоқчи эди. Енгил-елпи кийинди-да, эшикка қараб юрди. У эшикнинг олдида Рўзигулга дуч келди. Унинг кўзларида ёш филтиллар эди.

— Шўримиз қуриб қолди, Эл ака! — деди у енги билан кўз милкини артаркан. — Анорқул акангиз тоққа кетувди. Қўтонни кўриб, у ёқ-бу ёғини тузатиб, қишга созлаб келиш учун... Ҳали-замон иккита милиса келди-да, сурувни шийпонга қамаб, Доноқулим билан Сафарқулимни машинага ўтқазиб олиб кетди. Сариқ машинада...

Эломоннинг эти музлаб кетди. Лекин ўзини босиб:

— Ҳеч нарса бўлмайди. Мен кўрсатиб қўяман уларга! — деди. Кейин Ойжонга қаради: — Рўзигул билан гаплашиб ўтира туринглар! Мен ҳозир келаман!

— Йўқ, Эл ака. Қўйлар шийпонда қолган. Ҳеч ким йўқ. Бир-иккитаси қўзиламоқчи бўлиб турувди...

— Ойжон! Рўзигул билан сен ҳам бирга бор бўлмаса!.. Тез боринглар. Мен дарров қайтиб келаман!..

УН ТУРТИНЧИ БОБ

Эломон қабулхонада узоқ кутди. Унинг назарида бюро аъзолари ниманидир келиша олмай узоқ тортишар эдилар. Бирларининг гапи иккинчисиникига тўғри келмай баҳслашиб ётганларини Эломоннинг сезгир қалби англаб туради. Шундай бўлса-да, унинг тоқати тоқ бўлиб, юраги қисилмоқда, қўлларини орқасига қилганча қабулхонанинг у ёғидан-бу ёғига бориб келмоқда эди. Боя ташқари эшикдан Очилбекнинг боши

бир кўринди-ю, дарров қаергадир ғойиб бўлди. «Нима қилиб юрибди бу ерда? Ё уни ҳам чақиришганми? Нега бир кўринди-ю, жуфтакни ростлаб қолди?»

Ниҳоят котиба қиз: «Қиринг!» ишорасини қилди. У биринчи секретарнинг хонасига кирганда, назарида ҳали ҳам мунозара тугамагандай эди, лекин Эломон кирган заҳотиёқ ҳаммалари жим бўлиб қолдилар. У Султонхўжаев кўрсатган бўш стулга ўтирди. Биринчи секретарь ўрнидан турди-да, столи устидаги қоғозларни у ёққа, бу ёққа суриб тартибга келтирди. Кейин кўлига бир варақ қоғозни олиб гапира бошлади:

— Уртоқлар!.. Кун тартибимиздаги иккинчи масалага — Эломон Одилоннинг шахсий муҳокамасига ўтамиз. Сўз халқ контролининг раиси ўртоқ Ботирбековга...

Эломоннинг кўз олди қоронғилашгандай бўлиб кетди. Унинг шахсий партиявий масаласи кўрилмоқда. Бейхтиёр юзлари учиб, юраги тез ура бошлади. Ўтирган жойида қимирлаб қўйди. Бюро аъзоларига бир-бир разм солиб чиқди. Эломон уларнинг кўпчилиги билан ўн йиллардан бери бирга ишлашиб келади. Ҳаммалари Эломонга қарамасликка ҳаракат қилар эдилар. Газета редактори бир қаради-ю, дарҳол кўзини олиб қочди. Бу ерда фақат Ботирбеков янги ходим эди холос. Эломоннинг кўзи Султонхўжаевга тушди. У бармоқларини асабий ўйнаб, Эломонга қараб ўтирарди. «Бу иш яхши бўлмади, ўртоқ секретарь. Ҳар ҳолда яхши бўлмади», — деб ўйларди Эломон.

Ботирбеков дона-дона қилиб гап бошлади:

— Бу йил пахтакорларимиз учун жуда оғир ва машаққатли бўлди. Шундай долзарб паллада, айниқса, пахтакорман деган, юрагининг мана бу ерида олов ёниб турган ҳар бир гражданда чуқур масъулият ҳисси бўлмоғи даркор! Уртоқлар, Эломон Одилондек кўпни кўрган кўзи пишган одам тушиб қолган аянчли аҳволни қарангки, ҳатто, ўзига мусобақадош колхоз раиси Очилбек Тўхтасинов у қилаётган иш ноўрин эканлиги-

ни партиявий позицияда туриб, дўстона маслаҳат берганда, яъни ҳали ерида пахта борлигини айтганда уни дўппослаган! Милтиқ билан отган, қуролли ҳужум қилган!.. Агар ўртоқ Очилбек Тўхтасинов вақтида қочиб қолмаганда, қотиллик юз берган бўлур эди. Лекин ҳозир ҳам юрак ўйноғи касалига гирифтор бўлиб қолибди, медицина справкаси бор...

— Тўхтанг! — деб бақириб юборди Эломон ўзини босолмай.

Ҳамма унга қаради. Ботирбеков сўзи бўлиганидан ғазабланиб:

— Шийпонда эмассиз, Эломон Одилов. Бу ер райкомнинг бюроси... Этика, маданият деган нарсалар ҳам керак одамга! — деди-да, гапида давом этди:

— Ҳурматли бюро аъзолари! Хоҳласангизлар, ўртоқ Очилбек Тўхтасиновнинг ўзи шу ерда. Чақиртириш мумкин.

— Керакмас! — деди Султонхўжаев.— Биз суд органлари эмасмиз. Биз бу ерда унинг партиявий масаласини кўряпмиз. Давом этинг.

«Гапиравер, шоввоз, гапиравер. Юрагингда армонинг қолмасин! Мен жуда кўп гапирганман. Бугун ҳали яна гапираман. Мендан этика, маданият талаб қилдингми, худди мана шу масала бўйича мен сенларга яхшилаб гапириб қўймасам бўлмайди. Қани этика, маданият қанақа бўлар экан, бир ўрганиб олинглар!»— деб ўйларди Эломон. Унинг бояги ҳаяжонларидан асар ҳам қолмаганди. Аксинча кўлига қоғоз, қалам олиб нималарнидир чизиб ўтирарди. «Эломон бунақа мажлисларни энди кўрибдими? Бундан баттарларини кўрган. Бундан бешбаттарларини бошидан ўтказган. Лекин доимо ҳақ қарор топган. Бизнинг замонда ҳақ қарор топиши керак ҳам-да! Эломонлар йигитлик қалбининг ҳароратини, умрининг қаймоғини шу ҳақиқат учун кураш йўлига сарфламай, нимага сарфлади? Энди шундоққина кўзининг олдида рўй бераётган ноҳақлик-

ка йўл қўйиб берармиди? Тўғри: унинг каттакон амали йўқ, лекин каттакон виждони бор!.. Гапиравер, шов-воз! Сен эски галифе шим-костюм, этик, дўппи кийиб, мўйловини ўстириб юрганига бу одам ғирт қишлоқи, саводсиз, ҳеч нарсани тушунмайди, деб ўйларсан? Эҳтимол, шунинг учун устига чиқиб истаганимча тепкилайвераман, ғиринг деб гап қайтармайди, деб ўйларсан? Тўғри, саводсиз бўлсам саводсиздирман. Уқишга вақт бўлмади. Умримиз жангу жадалда ўтди. Лекин бир нарсани яхши биламан. Ҳақиқат нималигини яхши биламан ва ҳақиқат учун курашишни ҳам яхши биламан... Сен ҳозир мени ўртоқ дейишга тилинг бормай, ҳазар қиляпсан... Лекин анави ҳаромхўрни «коммунист ўртоқ» деб мурожаат қиляпсан... Ким коммунисту ким коммунист эмаслигини кўзларингни каттароқ очиб билиб олиб гапирардинг агар сенинг ўзинг ҳам ҳақиқий коммунист бўлсанг. Кўзларингни шапоқ босиб қолибди, укажон. Жувонмарг бўлиб кетасан бунақада...»

Ўтирганларнинг Ботирбековдан энсаси қотиб, Эломон аканинг шунчалик босиқлик билан ўтиришига ҳайрон қолиб, гоҳ-гоҳ зимдан қараб-қараб қўйишарди...

Ботирбеков ҳамон булбул бўлиб сайрамоқда эди:

— Халқимизнинг бошига ана шундай қийин синов тушиб турган бир пайтда, етти яшардан етмиш яшаргача партиямиз амри билан далада бир грамм ҳам «оқ олтин»ни қолдирмай йиғиб-териб олиб, жонажон она-Ватанимизга топшириш учун курашаётган бир пайтда, Эломон Одилов ҳали оппоқ очилиб ётган пахтазорга чорвани ҳайдаб боқишни буюрган. Ҳа, ўртоқлар, буни тушунмовчилик, онгсиз ҳолда қилинган оддий бир ҳаракат деб бўлмайди! Буни Эломон Одилов кўриб-билиб туриб, онгли равишда қилган! Қани, ҳурматли бюро аъзолари, буни бир ўзларинг ўйлаб чуқур таҳлил қилиб кўринглар-чи!.. Бу — халқ мулкига хиёнат, бу халқ мулкани поймол қилиш. Бу сиёсий кўрликнинг, сиёсий нодонликнинг ўзгинаси.

Эломон Ботирбековнинг кейинги гапларини эшитмади ҳам, у ўз хаёлига берилиб кетганди. У пешана сочининг бир тутами сувда ўнгиган пахтадай бўлиб кетган Султонхўжаевнинг ёшлиги ҳақида ўйларди:

...Уша йиллари. Қулф уриб гуллаган ўрик, олмалар пахса деворлар оша солланади. Қуёш эринчоқ нурлари билан оламнинг вужуд-вужудини бўшаштиради. Ариқчалардаги сувлар теран осойишталик билан жилдирайди. Бутун борлиқни паррандаю даррандаларнинг, жониворларнинг анвойи товушлари тутиб кетгандай...

Эломон билан Мустафин саман отларини майлига қўйиб даладан қайтишмоқда эди. Пахса девор билан ўралган торгина ҳовлида бир бола дод солиб йиғларди. Улар эгарда туриб ҳовлига қарашди. Бир аёл боласини қон қақшатиб урмоқда эди:

— Итдан бўлган қурбонликка ярамас! Сен менга нима кармат кўрсатардинг! Дунё олиб берармидинг? Бошимга битган бало бўлдиларинг!

Ҳовлидаги харсанг тош устида ҳассасига суяниб ўтирган чол Султонхўжа эди. Эломон билан Мустафин бир-бирига сўзсиз қарашди. Бу қарашнинг маънисини иккаласи ҳам бирдек тушунган эди. Шундай бўлса ҳам Эломон изоҳ берди:

— Шу чолнинг болалари-да... Бу невараси бўлса керак. Султонхўжанинг кўзлари очигу кўр бўлиб қолган дейишади... Болани бунақада ўлдириб қўяди бола беқадр!

Улар олдинма кейин отдан тушдилар. Бир тавақали тахта эшикни қамчи дастаси билан тақиллатиб ичкарига кирдилар. Эломонни таниб қолган аёл дод солиб болани унинг оёғи тагига улоқтириб юборди:

— От! Буни ҳам отиб ташла, имони йўқ! Мени ҳам от, анави ўтирган чолни ҳам от, анави боласини эмизётган эчкиларни ҳам от! Кейин гўристонга айланган мана бу уйга олов қўйиб юбор, имонсиз! Шундан кейингина оёқларингни узатиб ухлайсан!.. Бедин! Имонсиз!

Худодан топгур! Худоё худовандо санларнинг бошинга ҳам шу кунларни солсин-да! Улмай ана шу кўзларим билан бир кўрсам эди! Бу дунёдан қаҳ-қаҳ уриб кетардим!

Аёл савдойинамо бўлиб қолганди. Кейин у остонага ўтирди-да, хандон отиб кулди. «Қўшиқ айтиб берайми?» — деб сўради. Ўзича хиргойи бошлади:

Гумбур-гумбур сой келади-ё, сой келади,
Устида сандиғи билан-а, сандиғи билан,
Сандиғида ой келади-ё, ой келади,
Ой юзлар сариғи билан-о, сариғи билан

Гумбур-гумбур от келади-ё, от келади,
Устида тобути билан-а, тобути билан.
Унда бир зот келади-ё, бир зот келади,
Найзаси — совути билан-а, совути билан.
Гумбур-гумбур...

Эломон болани қўлидан ушлаб ташқарига етаклади. Мустафинга боши билан «Кетдик!» — ишорасини қилди. У болани мингаштириб олди-да, отга аччиқ қамчи босди. Эгасидан ҳеч қачон бундай қамчи емаган саман қаттиқ кишнаб, сапчиб кетди...

Улар орқа-олдиларига қарамай кетишаркан, аёлнинг қўшиғи ҳали ҳам эшитилиб турарди:

Гумбур-гумбур сой келади-ё, сой келади,
Устида сандиғи билан-о, сандиғи билан...

Эломон болани олиб бориб етимлар уйига топширмакчи эди. Йўлда бу беғубор гўдак берган бир савол унинг бағрини ўртаб юборди. Боланинг унга-бунга ақли етиб қолганди. У ингичка ва ўксик товуш билан: — Амаки, дадам билан амакиларимни сиз отиб ташлагансиз-а? — деб сўради.

Эломон бирдан титраб кетди. Кўзига ёш келди. Бу болага нима десин? Ҳа, мен отиб ташладим, десинми ёки йўқ деб жавоб қайтарсинми? Мустафин уни бу қийин аҳволдан чиқарди:

— Анави қуёнчани қара! Бирам чиройлики!— У паҳса девор ёнида ўт чимдиётган ола қуёнчани кўрсатди.— Ушлаб берайми?

— Ушлоласизми?

— Бўлмасачи?

Мустафин атайлаб отдан тушди-да, қаердандир адашиб келиб қолган бу қуёнчани роса овора бўлиб тутиб берди..

...Эломон ҳозир шуларни ўйларди. Ундан кейин бу бола катта бўлиб техникумга кирганини, ундан кейин ўзи билан бир сафда ишлаганини, ўзлари партиёга қабул қилганларини эслади. Султонхўжаев ҳам ҳозир худди шулар ҳақида ўйлаётганди. Бунини у тушуниши керак-ку! Агар Эломонлар шундай қилмаганларида ҳозир ўзи ҳам бу лавозимларда ўтирган бўлармиди? Ё унга у ёғи ҳам, бу ёғи ҳам бирмиди?

Ботирбековдан кейин яна бир-иккита одам гапирди. Аммо Эломон уларнинг нима деяётганини пайқамади ҳам. Унинг икки кўзи, қулоғи, хуллас, бутун вужуди Султонхўжаевда эди.

Ниҳоят, Ботирбеков гапига яқун ясади:

— Ҳамма гап равшан, ўртоқлар. Эломон Одилов партиё аъзоси, область Советининг депутаты бўла туриб, онгли равишда қўпоровчилик иши билан шуғулланган. Бундай одамга, айниқса пахта масаласи бўлганлиги учун ҳам сафимизда ўрни йўқ, деб ҳисоблайман... Сиз, Одилов бирор нарса дейсизми ёки ҳамма гап тушунарлими? Уйлайманки, ҳамма гап тушунарли. Ҳамма ўз ишига бориши керак, далага чиқиши керак, охирги граммларгача териб олишимиз лозим... Шунинг учун ҳам вақтимизни олиб ўтирмассиз, деб ўйлайман.

Эломон бирдан чўчиб тушди ва эс-ҳушини йиғиш-

тириб олди. Белгилар қўйган қоғозини қўлига олиб, ўрнидан турди:

— Нима тушунарли бўлди? Менимча, ҳеч нарса тушунарли бўлгани йўқ. Сиз, ўртоқ Ботирбеков, охири граммгача қайғурганингизда, мана бу ерда беш йиллик планини аллақачон бажариб қўйган меҳнаткаш коммунист кишини эмас, коммунист бўла туриб планини бажара олмай, арздод қилиб юрган одамларни муҳокама қилган бўлар эдингиз.

Бюро аъзолари ўртасида шивир-шивир бошланди.

— Демак, сиз қароримиздан, партия қароридан норозисиз? — деди Ботирбеков.

— Мен партия қарори ҳақида эмас, сенинг қароринг ҳақида гапирдим! Сен эса бутун бошли партия эмассан! Унинг битта ходимсан. Шунинг учун ҳам партия ҳақида, партия номидан гапирганда аввал ўйлаш керак бўлади.

Ботирбеков ошкора: «Уҳ-хув! Ҳали ҳам баландку!» — деб юборди.

— Сен, бола,— деб Эломон Ботирбековга юзланди.— Менинг неварам тенги ҳам келмайсан. Биз бу жамиятни қуриб, унга тош тегизмай юрганимизда сенинг даданг ҳам йўқ эди. Сен энди менинг партиядо қолиш қолмаслигим тўғрисида доклад қиладиган бўлиб қолдингми? Мени ўртоқ дейишдан ҳазар қиладиган бўлиб қолдингми? Мен сени ўртоқ дейишдан уялиб турибман!.. Сен бу ерда этика, маданият деган гапларни гапириб ўтдинг. Лекин менда деҳқончилик маданияти йўқ деб исботлаб кўр-чи! Эшитмаган гапингни эшитардинг! Сен яхши кийим-кечак кийиб маданиятлиман, деб ўйлайсану, лекин деҳқончилик маданиятидан, этикаси-дан узоқ одам экансан...

— Узингизни босинг,— деди Султонхўжаев гапга аралашиб.

— Ҳақорат қиляпсиз,— деди Ботирбеков.— Областа ҳам кўрамыз ҳали бу ишни.

— Ҳалигиша ўзинг айтдинг, бу ер колхоз шийпони эмас, райком бюроси деб. Шунга амал қилиб, бизнинг гапни ҳам бўлмаё эшит, Ботирбеков! Истаган жойингда кўр бу ишни!.. Нима, колхоз шийпониди бюро ўтказиб бўлмас эканми?.. Мен сенинг ўрнингда бўлсам, маша шу бюрони шийпонди, халқ ичиди ўтказган бўлардим. Қани халқ нима дейди?..

Султонхўжаев кескинроқ аралашшига тўғри келди:

— Ботирбеков таклифини овозга қўяман, ўртоқлар.

Тўққизта бюро аъзосидан беш киши бетараф қолди. Икки киши қарши овоз берди. Ботирбеков билан қишлоқ хўжалик бошқармасининг бошлиғи: «Партиядан ўчирилсин!» — деб овоз бердилар. Уларга қийинчилик билан бўлса ҳам Султонхўжаев кўшилди. Ботирбеков билан қишлоқ хўжалик бошқармасининг бошлиғи ҳам янги одамлар бўлиб, улар ҳақиқатан ҳам шундай бўлиши керак деб ўйлашарди. Бетараф қолганлар эса кўрқди: Эломоннинг ёнини олай деса, ҳозир пахта масаласи ниҳоятда оғир, ўзлари ҳам гирдобга тушиб қолишлари мумкин, у томонига ўтса, Эломонни бутун эл биледи. Бутун республикада бунақа ранс ва колхоз бўлса, ўн-ўн бешта бордир!

Бюро тарқалганиданоқ кўпчилик Эломоннинг кўзига кўринмай жўнаб қолди.

УН БЕШИНЧИ БОБ

Уша қабристон...

Уша қари гужум...

Унинг тагида Эломон букчайиб ўтирибди...

Бебош бўрон гувиллайди...

Гужумнинг пастдан ўсиб чиққан шохи ажралиб кетган, тамоман узилмаган бўлса ҳам, ерга шалпайиб тў...

шиб, чўзилиб ётарди. Худди шу туришида бу гужум даҳшатли жангларда бир оёғини ташлаб қайтиб, қўлтиқтаёққа суяниб турган мардонавор жангчини эслатарди.

Бу қари гужум нималарни кўрмади. Қандай воқеаларнинг гувоҳи бўлмади...

У қилич қайраб, чирсиллаб келган қирчиллама қишларни ҳам кўрди, шох-шаббаларида музлаб қолган қорлар тагида ҳазин қирсиллади, кечалари тарашадай қотди. Булут йиртиғидан аҳён-аҳёнда кўриниш бериб қоладиган қуёшнинг бир синиқ гардишини ойлаб интизор бўлиб кутди. Юмшоқ ва барра булутлар фасли бошланганда шохларида муз қотган қор ва сумалаклар эриб, наваларнинг учларидаги булдуриқлар ерга тушиб, ойнадай чил-чил синарди.

Етимтоғ тарафдан, қалин толлар орқасидан кўтарилаётган қуёш тафти нафасига урилиб, яйраб-яшнаб кетарди. Қалин ва қорамтир пўстлоқлари орасидан илиқ қон югуриб, нимадир бўлаётганини илғаб, қувончи нчига сиғмай шамоллар оғушида ёш жувондай тўлғанарди... Майда-майда куртаклар бўртиб, осойишталик билан япроқларга айлана борарди. Илк баҳорнинг юмшоқ шабадалари уни сийпаларди, Нурак тизмаларидан, ўша ёқлардан пилла қурти етилган пайтда қўйиладиган мингбоши ҳамда чачратқиларнинг, лолақизғалдоқ ҳамда собаргаларнинг муаттарларини димоғига пуркаб кетарди унинг. Оҳ, бу шабадалар!..

Чор атрофида кўкатлар уна бошларди, биринчи бўлиб яшилтоб қуёнжуни кўрпа-кўрпа бўлиб даштни қопларди, сўнгра тактак қиёқ баргларини кўрсатарди, лола қизғалдоқ оч-яшил ғунчалар тугиб, кейин қил-қизил бўлиб очиларди, исмалоқ, чақиртиқан, кейин нимпушти бўлиб гуллайдиган чойқоқи ўсиб чиқарди, поялари бақувват отқулоқларнинг айри жойларида зарғалдоқлар хониш қилиб қоларди, қабристоннинг пахса деворлари атрофини бахмалдай бўз қоплар, сўнгра бўз

устида патила-патила бўлиб себаргалар жамол кўрсатарди, хуллас, дашт анвойи тусга кирар, нимтатир эпкинда ҳам бахмал-бахмал товланиб кетарди!..

Шунда ям-яшил рангга кирган гужум бу даштнинг мутлоқ ҳокимидай ҳис қиларди ўзини! Унинг шохларига келиб ҳар хил қушчалар қўнарди, шунда у қўлига, елкасига лочин ва тўтиларни қўндириб олиб, овга кетаётган шаҳзодадай солланарди!

Эломон бу қари гужумга қараб кўп нарсаларни ўйлади. Ота-онасини чавақлаб ташлаган Ҳайдар песнинг йигитларини, сўнгра Бойбўсин темирчини, Мустафинни, Халил бобони эслади. Негадир Эломоннинг хаёлига Султонхўжаев партия аъзолигига қабул қилинган кун, у ҳақида ўзининг куйиб-пишиб гапирган гаплари қайта-қайта келарди. Тўғриси айтганда, Эломон Султонхўжаевнинг ўзига қарши овоз беришини сира-сира кутмаган эди. Эломоннинг кўнглида «Султонхўжаев ҳар ҳолда мени қўллаб-қувватлаб гапирса керагов», деган ишонч бор эди. Султонхўжаев қийналиб бўлса қанга «Ўчирилсин» деб қўл кўтарган заҳотиёқ, Эломон: «Ҳаҳ, ҳали ҳам кўнглида тугиб юрган экан... Тугиб юрган эмас, патос бўлиб кетган экан», деб ўйлади-ю, ижирганиб кетди.

Аmmo Султонхўжаевга бу иш — «Ўчирилсин» деб қўл кўтариш ниҳоятда қийин кўчганини Эломон билмас эди. Бу оғир шароитда, пахта масаласи тиф устида турган бир шароитда у Эломонни сира ҳам қўллаб-қувватлаб гапиролмас эди. Бунинг устига ҳар йили «ҳайт» дейиш биланоқ планини дўндириб қўядиган район у раҳбар бўлиб келган йилда ивирсиб ўтирибди. Бу гап-сўзлар ҳам ҳали анча-мунча тўзийди. Энг муҳими Ботирбеков бу гапларга шу ерда нуқта қўйиб тинчимади. Шунинг учун ҳам бюрода жуда қаттиқ гап-сўз қилди. Салкам халқ душманига, онгли қилинган сиёсий ғаламисликка чиқариб қўяёзди. У мана шу оғир шароитда ўзининг қаттиққўллиги, тўғрисиўзлиги, давлат манфаати йўлида

ҳеч нарсадан қайтмаслиги, қайтиши мумкин ҳам эмаслигини кўрсатмоқчи бўлди. Эломоннинг кўз олдига яна Султонхўжаевнинг қўл кўтарар экан, қизариб безовталангани келди. Ё барибир қаршилар кам-ку, деб қўл кўтардимикин?

Гарчи бюродаги ишларнинг ҳаммаси Эломоннинг фойдасига ҳал бўлган бўлсаям, Ботирбековнинг гапига қараганда бу ишнинг ҳали яна чуви чиқади. Ўз таклифининг, ўз фикрига кўра одилона ва бирдан бир тўғри таклифнинг ўтмай қолгани нафсониятига теккан Ботирбеков юқорига ёзиши мумкин эди. Бетараф қолганлар кўпчилик бўлгани учун, уларни ё у томонга, ё бу томонга ётқизиши керак эди. Ахир бунақа долзарб масалада бетараф қолиш мумкин эмас!

Нима бўлгандаям Эломон учун барибир эди. Аммо бу сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолган донгдор одамнинг қариган чоғида идорама-идора юриши, ўзи ҳақда ҳар хил нохуш гап-сўзларни эшитиши юракбағрини эзиб юборар эди. Худди шу гап-сўзларни эшитишга унинг тобу тоқати йўқ эди. Шунча меҳнат қилиб эл ичида ҳар хил гап-сўз бўлишни истамас, гап-сўзларни ҳар хил оҳангда эшитиб юргандан кўра, тинчгина ўлиб қўя қолганим маъқул деб ўйлар эди.

У дунёга келганда отаси «Пойи қадами ёқиб, эл омон, фаровон бўлсин», деган мақсадда Эломон деб ном қўйган экан. Отасининг нияти унга умр бўйи йўлдош бўлди. Эл учун яшади, эл учун курашди, ҳаётини эл фароғати учун бахш этди...

Эҳ, Эломон, Эломон!..

Эломон ҳозир ҳамма нарсани кўриб турарди. У кейинги кунларда офтоб чиқиб, даладаги қолган-қутган кўсакларнинг очилиб ётганини ҳам, бир чаноқ пахталарни бўрон тўзитиб учириб юрганини ҳам кўриб турарди.

Эломон Нурак чўққиларидан ўтиб ёйилаётган қуюқ бинафшаранг булутларнинг ҳадемай ёмғир қуйиб юбо-

ришини, кейин, бўралаб қорга айланишини ҳам сезарди. У бюродан чиққач, одамларни қисталанг қилиб тердирган кўсак ва қолдиқ пахталарнинг тушови қимматга тушишини ҳам сезарди. Анорқул тоғдан қайтгач ўғилларига: «Эл акангнинг буйруғи буйруқ. Чиқарма сурувларни!» — дейишини ҳам қалбан ҳис этиб турарди. Шундан унинг кўнгли тўқ эди. У колхозга раис бўлди нимаю бўлмади нима? Урнига ким раис бўларкин? Ишнинг кўзини сал-пал биладиган, ернинг тилини тушунадиган одам бўлса, бас.

Лекин Эломонга бир нарса қаттиқ ботганди: у эсини танибдики, шу жамият учун, шу халқи ва ери учун меҳнат қилиб келади. Энди келиб-келиб Ботирбеков шу жамиятни, шу халқни, бу ерни ундан ҳимоя қилмоқчи бўлади! Эломон ким учун яшади-ю, нима учун курашди-ю, нима учун оқибатда бу аҳволга тушиб қолди? Қайдам, балки ҳақиқатан ҳам замондан орқада қолиб, юз бериб турган ўзгаришларни унчалик пайқаб ололмаётгандир. У оқ-қорани ажратадиган бўлибдики, бутун элнинг мақсади битта, ўша асл мақсади ўзгаргани йўқ, ўзгармаслиги ҳам керак. Хўш, нима учун ўзгариши керак?

Бугунги бюродан маълум бўлдики, қишлоқ хўжалиги бўлим мудирини ҳамда Ботирбековнинг эътиқодлари бир бўлак. Уларнинг тушунчалари бир бошқача. Анали бетараф қолганларнинг йўриғи бир бошқача. Султонхўжаевнинг фикри-тушунчаси бир бўлак. Буларнинг ҳаммаси ҳам ўзинча халққа хизмат қиляпмиз, деб ўйлайди. Қиляпти ҳам. Лекин темирдай мустаҳкам эътиқод биланми? Мен йигирманчи йиллардаёқ бир ўқ билан ўлсам ўлиб кетадиган бир одам эдим, бизнинг қаторимиздаги ҳамма ҳам шунини кўриб-билиб турарди. Аммо эътиқодимиз ўлимдан юксакроқ турарди. Энди нега одамлар бошқача бўлиб қолишган. Арзимаган нарсадан чўчийдилар. Тўғри, ҳақиқат эканлигини билиб туради-ю, лекин уни ҳимоя қилишни лозим топ-

майди. Ё юрак олдириб қўйганми? Нимадан юрак олдиради? Тўғри гапни, ҳақиқатни ҳақиқат демаган, уни ҳимоя қилмаган коммунист коммунистми?.. Билмадим! — Эломон нима деяётганини, хаёлидан нималар кечаётганини англаб турарди. У ҳозир бўйнига, сочларига, елкаларига шатир-шутур қилиб тушаётган ёмғир томчиларининг ҳар бир зарбигача айтиб бера оларди... Шу тарафда, ёнвериди қандайдир шиллимишқ бир нарсалар кўзларини лўқ қилиб тикилиб турганини, костюми орасидан ўтиб, кўйлагини ичига кириб олиб ўрмалаб кетаётган нарсаларни ҳам сезиб ётарди. Лекин парво қилмасди.

У ўзича босинқираяпман, деб ўйлади. Аслида босинқираётгани йўқ эди. У туш кўраяпманми, деб ўйлади, Туш кўраётгани йўқ эди... Лекин аста осмонга кўтарилаётганини сизди. Ичи ҳавога тўлдирилган каттакош шардай секин-секин кўтарилмоқда эди. Алланималар чўқилаётгандай туюларди...

У ҳавога кўтарилмоқда эди. Маҳкам қисиб ушлаб олган қўшоғизининг қайишлари осилиб у билан бирга кўтариларди. У гул этиб ерга тушди. Алаҳсираётган одамдай сачраб кўзини очиб ўтирди. Унинг ёнверини ўлаксахўр ғажирлар ўраб олган эди. Боя Эломон келиб ўтиргандан бери қимир этмаётганини кўрган ўлаксахўрлар Етим тоғ чўққиларидан ёпирилиб етиб келишган эди. Уларнинг қизил тухумдай келадиган кўзлари текин ўлжани жуда олисдан, дарров пайқаб олган эди. Эломоннинг қимирлаганини кўрган бир гала ғажир сал нарига бориб симёғочларга қўнди, битта хира ўлаксахўр ҳеч кўрқмасди, афтидан бу ётган махлуқда жон борлигига ишонмасди. У: «Маст кўзларимга — қон ҳиди элитган кўзларимга шундоқ кўринаётир», деб ўйларди. У «Виллис»нинг кабинаси томига чиқиб олиб, тумшугини чўзганча кўз узмай қараб турарди. «Лаънатилар! — деди Эломон ичида.— Ҳали мен сенларга емиш бўлишим керакми?.. Мабодо ўлиб қолсам, бир соатда

суяқларимгача кемириб ташлар экансанлар-да! Шошмай тур...»

Эломон қўшоғизини олиб унга тўғрилади. Улаксахўр шундагина бу ўлжанинг жони борлигини сезиб қолди. Нафасига порох ҳиди урилдими, лапанглаб учишга ҳозирланди. У оғир гавдаси билан «Виллис»ни тебратиб кўтариларкан, Эломон тепкини босди... Улаксахўр қанотларини ёзиб ағдарилиб тушди-ю, ўзини ўнглаб олди, анча жойгача ҳақкалаб борди-да, қийинчилик билан ҳаволаб кетди... Эломон иккинчи ўқини ҳам унинг кетидан бўшатди. Йўқ, тегмади. Симёғочларда терилиб ўтирган ўлаксахўрлар ҳам Етим тоғ чўққиларига қараб учдилар...

Эломон «Виллис»ини гувиллатиб, кўчалардаги товуқларни қақиллатиб гузарга кириб борганда, йирик-йирик ёмғир томчилари шатур-шутур қилиб, қиялама қилиб урилмоқда эди. Ҳадемай унга майда қор аралашди. Шамол эса бошлаган, ёмғирли қор лайлак қорга, лайлак қор эса бўронга айланиб кетди...

Тошкент. 1978 йил, июнь.

На узбекском языке

КЕЛДИ КАДЫРОВ

ГОРНЫЙ ПОТОК

Повести

Редактор *Т. Ҳобилов*
Рассом *Б. Хайбуллин*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Қорректор *Ш. Соатов*

ИБ № 2041

Босмақонага берилди 19. 10. 1981 й. Босишга рухсат этилди 22. 01. 1982 й.
Р 03728 Формати 70×108¹/₃₂. Босмақона қоғози № 3. Адабий гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма л. 13,30. Нашр л. 13,77. Тиражи 45000
Заказ № 5. Баҳоси 1 с.

Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент,
Навоний кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бirlашмасига қарашли 2-босмақона. Янгийўл шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44.